

PRODUCEREN OM
TE PRODUCEREN
PRODUCEREN OM
TE PRODUCEREN
PRODUCEREN OM
TE PRODUCEREN
PRODUCEREN OM
TE PRODUCEREN
**PRODUCEREN OM
TE PRODUCEREN**

Het kapitalisme en de
ontwikkeling van de
produktieve krachten
volgens Marx
Tweede, herziene druk

WILLY COOLSAET

KRITIEK/IMAVO

Want, fear to

now keep

do it

PRODUCEREN OM TE PRODUCEREN

Willy Coolsaet

Producers om te producersen

Het kapitalisme en de ontwikkeling van de
produktieve krachten volgens Marx

Tweede, herziene druk

KRITIEK/IMAVO

Dit is nummer 28 van het tijdschrift KRITIEK, uitgegeven door het Genootschap voor Fenomenologie en Kritiek.

januari 1996

Redactie: R. Boehm, W. Coolsaet, L. Frederix, S. Lavaert, J. Moyaert, G. Quintelier, G. Rayp, L. Vanneste, P. Willemarck

Omslagontwerp: M. Decenkelier
Computergezet met T_EX

Kritiek v.z.w.
Keizer Karelstraat 160
9000 Gent (België)
tel. 09/2242868
rek. 448-0600001-57
jaarabonnement 450 F.
afzonderlijk nummer 250 F.

De uitgave van dit nummer gebeurde met de steun van
IMAVO vzw, Stalingradlaan 21, 1000 Brussel,
rek. 001-0579148-37

INHOUDSTAFEL

I	Inleiding	9
	1 Marx I en Marx II	9
	2 Produktie ter wille van de produktie	11
	3 Dialectiek	12
	4 Heeft de geschiedenis een zin?	14
	5 De verschillende thema's van dit essay	15
	6 Het dilemma	17
	7 Het kapitalisme vandaag	18
	8 Een commentaar	
	9 Gids voor de lezer	
II	Produktieve en onproduktieve arbeid	24
	1 Tekstkeuze	24
	2 De omkering van de verhouding tussen arbeid en kapitaal	25
	2.1 Formele en reële subsumptie van de arbeid	25
	2.2 De omkering van de verhouding tussen arbeid en kapitaal	26
	2.3 Het <i>verwerten</i> van de ruilwaarde	30
	3 De produktieve arbeid in het systeem van de kapitalistische produktie	32
	4 De specifieke gebruikswaarde van de produktieve arbeid — voor het kapitaal	35
	4.1 Gebruikswaarden	35
	4.2 Schepping van meerwaarde	36

4.3	Bespreking	37
4.4	Produktie van gebruikswaarden? . . .	38
4.5	Gebruikswaarde voor het kapitaal . . .	40
4.6	Materiële resultaten	44
4.7	Niet-materiële produktie	45
5	Produktieve arbeid en diensten	46
6	De onafhankelijke boeren in het kapitalisme	52
7	De collectieve arbeider. De materiële produktie en het nut	54
III	Produktie ter wille van de produktie	57
1	Opzet	57
2	Wat het kapitalisme niet is	58
3	Wat het kapitalisme is	60
4	Spanningen	62
5	Voorlopige conclusie	68
6	Producers om te produceren	69
6.1	De omkering van de verhouding tussen ruilwaarde en gebruikswaarde op basis van de omkering van de verhouding tussen concrete arbeid en abstracte arbeid	69
6.2	Twee circulatievormen	71
6.3	Twee soorten arbeid	79
7	Het arbeidsproces en het <i>Verwertingsproces</i>	81
8	Gebruikswaarde voor het kapitaal	88
9	De technologie en de dialectiek	89
10	Het kapitalisme is revolutionair	92
11	Enkelvoudige en uitgebreide reproductie . . .	94
12	Eigendomsverhoudingen en accumulatie . . .	100
13	Besluit	102

IV	Dialectiek en methode . . . volgens Marx	107
1	Inleiding	107
2	De dialectische relatie tussen productie en consumptie	112
3	Abstracta en concreta	129
4	Marx, Engels en de dialectiek	145
5	Besluit	155
V	Het arbeidsbegrip van Marx	157
1	Inleiding	157
2	Het arbeidsbegrip in de Parijse manuscripten	160
2.1	Vrije activiteit	160
2.2	Het soortwezen	168
2.3	Vervreemde arbeid en privaateigendom	173
2.4	De onvervreemde arbeid	174
3	De menselijke verhoudingen volgens Marx .	180
4	<i>Verdinglichung</i> en fetichisme volgens Marx .	188
5	De arbeidsdeling en de vrije activiteit in de <i>Parijse manuscripten</i> en in de <i>Duitse ideologie</i>	193
6	De verheerlijking van de vrije activiteit in de <i>Grundrisse</i> (1857-1858)	200
7	De vrije activiteit in de late werken van Marx	210
8	Besluiten	213

INLEIDING

1 *Marx I en Marx II*

In dit essay gaan we kritisch na wat voor Marx het kapitalisme is en we confronteren zijn opvattingen over dit maatschappelijk bestel met de zin die het voor Marx heeft. Wat het kapitalisme ook is, in ieder geval is voor Marx duidelijk dat de zin ervan is de produktieve krachten tot ontwikkeling te brengen. We distantiëren ons zowel van deze zin als van het belang dat Marx aan de ontwikkeling van de produktieve krachten (die Produktivkräfte) hecht. Met dit doel — en om onze afwijzing op Marx zelf te kunnen funderen — maken we het onderscheid tussen een *Marx I* en een *Marx II*. Het onderscheid is niet chronologisch bedoeld. Het loopt dwars door het gehele werk van Marx heen. We zien trouwens geen verschil tussen een vroege en een late Marx. En we twijfelen er zelfs niet aan dat de door ons Marx II genoemde Marx in feite de Marx is die aan de basis van zijn oeuvre ligt en bij dit vertrekpunt is blijven zweren. We menen voor onze typering van Marx I hoofdzakelijk beroep te kunnen doen op teksten die tot de tijd van het *Eerste Deel* van *Het Kapitaal* horen. We menen dat het voor een goed begrip van het marxisme — en voor zijn blijvend belang voor onze tijd — noodzakelijk is de beide Marxen uit elkaar te houden. In feite houdt ons onderscheid tussen Marx I en Marx II een waardeoordeel in. Het is de reden waarom we de Marx van het eerste deel van *Het Kapitaal* de *eerste* noemen, hoewel Marx in feite hoofdzakelijk en overwegend Marx II is. We

gaan zo dadelijk dieper op het vermelde onderscheid in.

Het gaat in wezen om het volgende. Er is de Marx I van de *kritiek der politieke economie* (ondertitel van *Das Kapital*). Maar er is tegelijk de Marx II die ondanks alles wat hij aan *negatieve kritiek* aan het adres van het kapitalisme gespuid heeft — en we menen dat kritiek alleen echt kritiek is in deze *negatieve* functie — bakzeil haalt, zijn kritiek opschort en tot de bewering komt dat ditzelfde kapitalisme niet zo slecht is (in morele of in welke andere zin ook) als hij het nochtans beschreven had. Want ondanks zijn uiterst negatieve typering van het kapitalisme houdt Marx aan zijn verwachtingen in dit systeem van *produceren ter wille van het produceren* vast. Hij verhoopt er de ontwikkeling van de produktieve krachten van — die men in een socialistische maatschappij trouwens nog zal opdrijven. Het betekent volgens ons dat Marx ophoudt kritiek te leveren. We komen op voor een lezing — helemaal geen gewelddadige ingreep — die Marx begrijpt als diegene die een vernietigende *kritiek* op het kapitalisme uitgesproken heeft, zo scherp als niemand noch voor noch na hem ooit gedaan heeft. Het belang van Marx — zo moeten we aantonen — zit in deze *kritische* houding. Marx verliest aan belang als hij vanuit allerlei motieven toegevingen doet. De kritische Marx is diegene die we Marx I noemen. We menen te kunnen aantonen dat de overgang van de kritische Marx naar de Marx die ondanks alles bij het kapitalisme als het systeem van ontwikkeling van de produktieve krachten blijft zweren, inconsistent is, dat Marx II van dialectiek gebruik maakt om zijn geloof te funderen (we menen echter dat de dialectiek alleen als dergelijk misbruik kan bestaan) en dat in ieder geval het belang van de marxistische kritiek niet bij Marx II te zoeken is.

2 *Productie ter wille van de produktie*

Preciseren we onze bedoeling. We zullen met Marx het kapitalisme beschrijven als het systeem van de 'produktieve arbeid', als het systeem dat de produktieve krachten (de produktiekrachten) ontwikkelt. Volgens Marx II is dat de roeping, de taak, de historische zending, van het kapitalisme. Als het kapitalisme zijn rol zal vervuld hebben, zal het socialisme de produktieve krachten overnemen en de rijpe vruchten plukken. Het betekent dat de ontplooiing van de produktie voor Marx II zonder meer een goede zaak is, waaruit het socialisme slechts voordeel kan trekken, het noodzakelijke fundament waarop een socialistische en humane maatschappij hoe dan ook moet steunen. In het kapitalisme worden de produktiemogelijkheden tot stand gebracht. Voor Marx II is dit de goede kant van het kapitalisme, zijn wezen, zijn kern — die we dus nergens elders dan in de opbouw van een produktieapparaat moeten zoeken.

We zegden dat het socialisme de produktiecapaciteit zal bewaren, overnemen, en heel zeker ook verder zal ontwikkelen. Alles staat of valt hier met wat onder 'produktie' of onder 'de produktieve krachten' verstaan wordt. We ontkennen dat de kapitalistische economie (met inbegrip van de wetenschap en de technologie) deze krachten op zulkdanige wijze ontwikkelt dat we ze een voorstadium — en een noodzakelijke etappe — voor een socialistische en humane maatschappij kunnen noemen. Het gaat hier niet over bijkomstigheden, secundaire smetten, die Marx trouwens als geen ander opgemerkt heeft. Het gaat over het principe, over de principiële vraag of de produktieve krachten in het kapitalisme ontwikkeld worden, en of ze überhaupt ontwikkeld moeten worden. We ontkennen dit laatste. Marx denkt

rechtlijnig, onproblematisch, dat produktie nu eenmaal produktie is, minstens de creatie van *mogelijkheden*, waarmee de socialistische en humane mens gerealiseerd kan worden. Hij vermoedt zelfs niet dat het kapitalisme in de mate dat het zich verder ontwikkelt, het socialisme veeleer onmogelijk zal maken, zodat we veeleer eerst het kapitalisme weer zouden moeten afbreken, of toch heel zeker tot andere proporties zouden moeten herleiden. Marx gelooft onvoorwaardelijk in het kapitalistische produktieapparaat — en trouwens nog in veel meer dat van kapitalistischen huize is. Hij gelooft al evenzeer in de humane mogelijkheden van wetenschap en technologie. Als het kapitalisme de produktie ontwikkelt, zelfs als dit produktie ter wille van de produktie insluit, is voor Marx geen vuiltje aan de lucht, of misschien juist, zijn er slechts voorbijgaande smetten. Deze kleine foutjes zijn de uitbuiting, de menonwaardige arbeidsomstandigheden, en nog enkele andere dingen meer, die Marx zelf in het bijzonder in het eerste deel van *Het Kapitaal* zo vol verontwaardiging beschreven heeft. Maar in de grond, in wezen, in principe, zo meent Marx II, is het kapitalisme de soliede en substantiële ontplooiing van de produktiekrachten. Als het kapitalisme ze niet tot ontplooiing zou brengen, zou het socialisme dat zelf eerst moeten doen. Ook dan, zo vermoeden we, zouden, zoals Marx over de kapitalistische ontwikkeling zegt, gehele klassen en groepen aan de ontwikkeling opgeofferd worden.

3 *Dialectiek*

Marx maakt van dialectiek gebruik, zegden we. In de dialectische overgang die hij uitwerkt, is de bemiddelende schakel *de ontwikkeling van de produktieve krachten*, die de gelijk-

schakeling van kapitalisme en socialisme mogelijk maakt. In principe zijn kapitalisme en socialisme 'hetzelfde', het eerste loopt met noodzaak in het tweede over. Ze zijn beide ontwikkeling van de produktiekrachten en in die zin zijn ze identiek. We zullen aantonen dat Marx evenwel slechts in de bemiddeling slaagt doordat hij het begrip produktie in het kapitalisme en het begrip produktie in het socialisme ten onrechte over dezelfde kam scheert. En dit terwijl hij als Marx I haarfijn aantoont dat de ontwikkeling van de produktieve krachten in het kapitalisme een totaal andere betekenis heeft dan dezelfde ontwikkeling in een hypothetisch socialisme. Het kapitalisme produceert immers wezenlijk meerwaarde. Produktieve arbeid is uitsluitend arbeid die meerwaarde voortbrengt. In het socialisme echter zou men voor de bevrediging van de menselijke behoeften produceren. We zullen, met Marx zelf, aantonen dat de kapitalistische ontwikkeling van een produktieapparaat in principe niets te maken heeft met de mogelijkheid om een goed menselijk leven tot stand te brengen. De ontwikkeling van de kapitalistische produktie gaat veelmeer principieel in tegen elke poging om het materiële en maatschappelijke leven tot een goed einde te brengen. Het kapitalisme is niet zo neutraal als Marx II wel zou willen, en dat beschrijft Marx I in alle scherpte. Het bouwt geen neutraal apparaat op dat dan voor overname geschikt is. Integendeel, het ontwikkelt wel de produktieve krachten, maar ze zijn de produktieve krachten voor het kapitaal zelf, in de zin zoals die in het kapitalisme en voor het kapitalisme bedoeld zijn, en niet zoals ze in functie van een socialistische en humane maatschappij van pas zouden kunnen komen. Kortom, het kapitalisme produceert slechts *meerwaarde*. De gebruikswaarde is ten hoogste *aanleiding, voorwendsel, alibi*. Het produktieappa-

raat — dat door middel van wetenschap en technologie gecreëerd wordt — is niet neutraal, het kan dus niet zo maar overgenomen worden, het ondermijnt veeleer elke mogelijkheid om een socialistische maatschappij te vestigen. Men zou het veeleer moeten reduceren, transformeren, afbreken. In welke mate en hoe dat zou moeten gebeuren, is een eigen problematiek. Het gaat ons vooreerst om het principe.

Men moet Marx geen geweld aandoen om hem zo te begrijpen. Marx zelf stelt ons impliciet voor de keuze, hoewel hij zelf de richting van Marx II uitgaat. In feite moeten we zelfs zeggen dat hij in nog sterkere mate met het kapitalisme of met de *moderniteit*, of met de *burgerlijkheid* meeheult, dan we geïnsinueerd hebben, vermits hij zelfs de idee van wat *behoefden* en *behoefdenbevrediging* zijn, van wat een *goed leven* is, van het kapitalisme of van de moderniteit afkijkt. Wat hiermee bedoeld is, zal in het laatste hoofdstuk duidelijk worden.

4 Heeft de geschiedenis een zin?

Met Rudolf Boehm¹ kunnen we niet genoeg beklemtonen dat Marx vertrokken is van de vraag wat de zin van de kapitalistische vervreemde arbeid zou kunnen zijn, waarbij hij impliciet, en als vanzelfsprekend, vooropzet dat er überhaupt een zin is. Marx poneert dus een noodzakelijke gang van de geschiedenis. Het in grote mate stompzinnige, inhumane gebeuren dat het kapitalisme in de 19de eeuw was, moet een zin bezitten. Het moet op iets goeds uitlopen. Vermits dit zo is, moet de geschiedenis *dialectisch* verklaard worden, er moeten bemiddelingen zijn, ook waar ze klaarblijkelijk ont-

¹R. Boehm, "Is er een dialectiek van de vooruitgang?", *Tijdschrift voor Diplomatie*, mei 1980.

breken. De dialectiek moct de vooropgezette noodzakelijke gang rechtvaardigen. Het kapitalisme kan derhalve slechts schijnbaar een ontarding zijn. In principe, in wezen, is het de noodzakelijke doorgangslase naar een socialistische, humane maatschappij. Het heeft een historische functie. De produktieve krachten worden immers tot stand gebracht.

Maar wat als de mensen tot *dwalingen* in staat zouden zijn? Als ze *vrij* zouden zijn, zo vrij dat ze soms dwaalwegen inslaan, maar tegelijk ook zo vrij dat ze zich kunnen bezinnen en uit de opgedane ervaringen lering trekken?

De zin van de geschiedenis, in de betekenis van een noodzakelijke weg, doorheen vreselijke gebeurtenissen, is de vooropzetting van waaruit Marx vertrekt. We zullen aantonen dat hij er niet in slaagt die vooropzetting en de hiervoor vereiste dialectiek hard te maken.

5 De verschillende thema's van dit essay

We onderscheiden twee Marxen, zegden we. Het onderscheid bepaalt de indeling van dit essay.

In de eerste hoofdstukken brengen we vooral Marx I onder. Hiermee is bedoeld dat we ons als taak stellen te laten zien wat voor Marx I het kapitalisme is. Het is een systeem van *produceren om te produceren*, dat uit zichzelf de omkering van de natuurlijke verhoudingen tussen doel en middel (tussen ruilwaarde en gebruikswaarde, tussen zinvolle en abstract-fysiologische arbeid) is. Met deze Marx gaan we akkoord. Zijn analyses behouden hun volle belang. Evenwel, reeds hier is het zo dat we de analyses moeten bevrijden van bij Marx II horende tendenzen, zodat kritiek niet achterwege kan blijven. We schetsen Marx' opvatting van het kapitalisme uitgaande van zijn ideeën over produktieve ar-

beid. Het is een eenvoudig en gemakkelijk uitgangspunt om tot de grond van de zaak te komen. We zien onmiddellijk het verband tussen de meerwaarde en de ontwikkeling van de produktieve krachten. Onze ontleding loopt dan uit op een bespreking van het *Eerste Deel* van *Het Kapitaal* waarin we *ten volle* de implicaties van Marx' idee van het kapitalisme als 'produceren ter wille van het produceren' doorzien. Het is in deze inleiding de plaats om erop te wijzen dat onze analyse aangespoord is door en in de voetsporen loopt van de Marxinterpretatie van R. Boehm in zijn *Kritiek der grondslagen van onze tijd*².

In een derde hoofdstuk zetten we in een zekere zin Marx II klem, door aan te tonen dat zijn methodologische beschouwingen niet 'passen' bij zijn opvatting dat het kapitalisme gered moet worden als het systeem van de ontwikkeling van de produktieve krachten. Vanuit zijn opvattingen over dialectiek en vanuit zijn reflecties op de relaties tussen het abstracte en het concrete, of tussen analyse en synthese, laten we zien hoe Marx poogt het maatschappelijke proces te verklaren als een produktiegebeuren dat zijn noodzakelijke gang gaat. Uit zijn reflecties zou echter veeleer kunnen blijken dat de geschiedenis een discontinu gebeuren is en dat we het kapitalisme best louter op zichzelf, als een specifieke structuur, begrijpen (wat dan strookt met Marx' analyse van het produceren ter wille van het produceren) eerder dan als een noodzakelijke fase in de ontwikkelingsgang van de geschiedenis. In hoofdstuk 3 spelen we dus Marx tegen Marx uit. Alles cirkelt omheen het recht waarmee Marx de vooropzetting van een geschiedenisgang, van een materialistische

²R. Boehm, *Kritiek der grondslagen van onze tijd*, Het Wereldvenster, Baarn, 1977, par. 20, (oorspronkelijk: R. Boehm, *Kritik der Grundlagen des Zeitalters*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1974).

geschiedenisopvatting, hanteert.

Het vierde hoofdstuk legt de schakel met het arbeidsbegrip van Marx. Hierin schetsen we de ontwikkeling van Marx' opvattingen over de vervreemde arbeid. We komen tot de conclusie dat er geen verschil is tussen Marx' opvattingen in de *Parijse Manuscripten* en in zijn allerlaatste werken. We hebben reeds aangekondigd dat Marx in zijn arbeidsbegrip meer dan gelijk waar elders de 'idealen' van het kapitalisme overneemt. Het komt crop neer dat hij de zin van de arbeid verkeerd inschat en hem niet weet te verbinden met doelmatige, zinvolle arbeid die op de produktie voor het goede leven uit is. Dat kan vreemd lijken, maar het is de bedoeling van dit essay om deze vreemdheid in evidentie te doen omslaan.

6 *Het dilemma*

We verbergen niet dat we in de volgende bladzijden afwijken van de meeste gangbare interpretaties, en zelfs dat we klaarblijkelijke opvattingen van Marx tegenspreken. Als dat niet zo was, zou geen interpretatie nodig zijn, ze zou zich immers 'beperken' tot het klakkeloze overschrijven van teksten. We beseffen dat veel op het spel staat — zonder meer het belang van het traditionele beeld dat men van Marx heeft. Toch houden we staande dat onze interpretatie marxistisch kan worden genoemd. Want we menen dat ze alle eisen die aan een goede interpretatie gesteld moeten worden, vervult. Onze interpretatie volgt noodzakelijk uit de lectuur van Marx, ze legt er noodzakelijke implicaties van bloot, die ook Marx zelf onder ogen had moeten zien. We bedoelen dat *als* Marx sommige uitspraken gedaan heeft, een aantal gevolgtrekkingen niet kunnen uitblijven. Dat sommige van die gevolgtrekkingen andere uitspraken van Marx tegenspre-

ken, is niet onze zaak. Maar het is aan de lezer een keuze te maken. Hij kan niet tegelijkertijd aan onze interpretatie en aan zijn traditionele beeld van Marx vasthouden. In die zin is onze interpretatie boven alle willekeur verheven. Anders gezegd, onze interpretatie is een filosofische, dit is, kritische interpretatie. Ze legt implicaties bloot. Ze is geslaagd als de lezer het besef opdoet dat hij de implicaties niet kan wegwuiven. Ze dwingt dus tot consequentie. We stellen in feite een dilemma voor. Men moet een van de alternatieven kiezen.

7 *Het kapitalisme vandaag*

Dit essay is niet voor Marx geschreven, maar voor de huidige mensen. Het vertrekt van het besef dat het kapitalisme heden meer dan ooit *produceren om te produceren* is, omkering van alle natuurlijke verhoudingen, dat het kapitalisme zich nog meer dan in de tijd van Marx zelf waargemaakt heeft. Het is ook doordat dat zo is dat we Marx in zekere zin beter kunnen begrijpen — en dus tegelijk het kapitalisme beter kunnen begrijpen — dan Marx zelf gedaan heeft. Ter verontschuldiging van Marx (als zo iets nodig zou zijn) zou men kunnen zeggen dat voor Marx zelf de verschijnselen niet zo zichtbaar konden zijn als voor ons — hoewel we er onmiddellijk moeten aan toevoegen dat zijn vooropzettingen zijn kijk vertroebeld hebben, hem verhinderd hebben om een aantal reeds duidelijk waarneembare negatieve kanten te zien.

Om ons uitgangspunt bij voorbaat duidelijk te maken expliciteren we het *produceren om te produceren* zoals zich dit heden meer en meer opdringt³.

³In een aantal publicaties hebben we onze zienswijze reeds verduidelijkt: W. Coolsaet, *Naar een filosofie van de eindigheid. Een onderzoek naar de originaliteit van Merleau-Ponty's denken*, 1985; W. Coolsaet,

⇒ Met *produceren om te produceren* bedoelen we dat het kapitalisme een produktiesysteem ontwikkeld heeft dat zoals Henry Ford zegde niet wagens maar geld maakt, dat zoals Barry Commoner het uitdrukte in de landbouwsector niet op de eerste plaats voedingsmiddelen produceert, maar machines, meststoffen en energie (de eigenlijke produkten van de landbouw), waaraan E. Schumacher toevoegde dat ons voedsel er ook reeds begint naar te smaken. Het is een systeem dat energie creëert, en hiervoor voor bijna niets terugdeinst. De kerncentrales bestaan niet op de eerste plaats voor de produktie van nuttige goederen, ze bestaan voor zichzelf, en voor de energiesector. Dat moet men *princiepief* stellen. Een ‘mooi’ voorbeeld is de constructie van de Concorde — die voor bijna niets anders diende dan voor de ontwikkeling van de produktieve krachten en voor de werkgelegenheid. Nog een duidelijker voorbeeld is de produktie van wapens. Het kapitalisme produceert op de eerste plaats en hoofdzakelijk produktiemiddelen, het breidt zijn arsenaal produktiemiddelen gestadig uit. En zolang als dat zo is, is het alleszins zeker dat er geen in verhouding toenemende opbrengsten aan nuttige goederen of diensten zullen ontspringen. Maar er is meer. De consumptiegoederen en zonder meer de maatschappelijke verhoudingen zelf worden stelselmatig aan de eisen van het produktieapparaat aangepast. De maatschappij wordt gereorganiseerd, er ontspringen allerlei activiteiten die alleen bedoeld zijn om het produktie-

De verkeerde wereld. Opstellen over Ilich, Commoner, Toffler, Kuhn & Feyerabend, Althusser, 1985; W. Coolsaet, Mens en Arbeid. De menselijke verhoudingen en de arbeid in een filosofie van de cindigheid, 1987; W. Coolsaet, “Heeft het kapitalisme nog toekomst?” in: Is er nog een alternatief voor het kapitalisme, Kritick/Imavo, 1994. De functie van wetenschap en technologie kan in dit essay niet aan bod komen.

apparaat tot verdere 'bloei' te brengen of om de opgelopen neveneffecten te bestrijden.

Barry Commoner heeft aangetoond dat in de USA na de Tweede Wereldoorlog de consumptie van een aantal basisgoederen nauwelijks toegenomen is, hoewel het produktieapparaat geweldig gegroeid is en in het bijzonder de milieuvervuiling reusachtige afmetingen aangenomen heeft. In feite is de petrochemie gegroeid ten koste van andere takken, is de landbouw energieintensief geworden, is het openbaar vervoer verkommerd. Op het niveau van de goederen zijn vervangingen gebeurd, wol en katoen zijn door synthetische vezels, hout en staal zijn door aluminium, kunststoffen en beton vervangen, enzovoort. Dat is slechts een kleine greep uit de omvormingen van het produktieapparaat en van de 'consumptiegewoonten'. Het kapitalisme werkt zichzelf meer en meer uit als wat het is: de omkering van de natuurlijke verhoudingen tussen doelstellingen en middelen. En de meest fundamentele omkering is deze die erin bestaat de arbeid zelf doelloos en zinloos te maken, zodat de arbeidende mens zelfs bijna afleert wat het kan betekenen zich door middel van arbeid een zinvol leven te verzekeren. Het kapitalisme groeit, het is zeker, dat is niet de zaak, het levert zelfs een aantal belangrijke positieve bijdragen. De vraag is echter wat *in principe* gebeurt: wat groeit zijn de produktiemiddelen en de consumptiegoederen slechts voor zover ze meespelen in de groei van de produktiemiddelen. Het kapitalisme is zonder twijfel een 'efficiënt' systeem. Het zorgt voor steeds grotere hoeveelheden van 'iets' — zonder dat het zich principieel om het goede leven bekommert, maar *meer* krijgen we alvast, misschien een meer aan kerncentrales, aan milieuvervuiling, aan zinloze arbeid en (zinloze) vrije tijd (dit laatste is nog de vraag, tenzij men de werkloosheid als vrije

tijd opvat), een meer aan zinloze elektronische apparaturen en andere snuffjes, op kosten van de meerderheid van de bevolking. Dat alles bedoelen we als we zeggen dat het kapitalisme *produceren om te produceren* is. We bedoelen niet dat het kapitalisme heden een *nieuwe* ontwikkeling doormaakt, integendeel, we tonen aan — met Marx — dat veeleer niets anders te verwachten valt als het kapitalisme zich eenmaal begint te ontplooien. En dat systeem, deze zinloze ontplooiing van middelen, deze doelloze wetenschappelijke en technologische ontplooiing, zou men in het socialisme overnemen en koesteren? [Allereerst zou men de mensen opnieuw de zin voor zinvol werk moeten bijbrengen, die het kapitalisme hun grondig afleert. Vervolgens zou men in functie van het goede menselijke leven een *ander* produktieapparaat moeten creëren, een economie die op elk ogenblik de vraag stelt hoe het zit met de relatie tussen de middelen en de doelstellingen en niet meent alle heil te kunnen verwachten van de ontwikkeling van de 'produktieve krachten' als dusdanig, alsof deze laatste vanzelf in dienst van de behoeftenbevrediging of van het goede leven treden.] Maar dat alles zal nog duidelijk moeten worden in het vervolg van onze uiteenzetting.

8 *Een commentaar*

De lezer zal onmiddellijk zien dat ons essay vooral een commentaar op teksten van Marx is. Hij zal ook opmerken dat zo goed als elke commentaar op de commentatoren van Marx ontbreekt. Dat wil niet zeggen dat we geen kennis genomen hebben van de werken van Mandel, Dumont, Rosanvallon, Althusser, Gorz, Rosdolsky, Elster, en vele anderen. Evenwel, deze auteurs zijn ons voor onze centrale stelling nauwelijks van dienst geweest. Dit essay bevat trouwens talloze

— evenwel impliciet blijvende — kritische opmerkingen aan het adres van de genoemde commentatoren. Een expliciete kritiek zou onherroepelijk het evenwicht van het boek verbroken hebben.

We citeren wat Marx betreft uit de *Marx Engels Werke* (MEW), Dietz Verlag, Berlijn. We maken van eigen vertalingen gebruik, uitgenomen wat het eerste deel van *Het Kapitaal* betreft⁴. We citeren verder uit de *Grundrisse*⁵.

✕ Dit boek is wat de opmaak betreft een grondig herziene tweede uitgave⁶. We hebben talrijke correcties doorgevoerd. We hebben hier en daar volledige alinea's en bladzijden weggelaten. We hebben een aantal bladzijden over het thema van de menselijke verhoudingen bij Marx toegevoegd. Het belangrijkste verschilpunt met de eerste uitgave is dat we, ter wille van de duidelijkheid, sommige hoofdstukken van een samenvatting voorzien hebben.

Sedert het Oostblokcommunisme ingestort is, viert het westerse kapitalisme triomfen. Minder dan ooit tevoren is het in staat zichzelf kritisch te beoordelen. Meer dan ooit mist het het inzicht in zijn principe, *de produktie ter wille van de produktie*. Het beschouwt Marx als een dode hond. Dat is tragisch, omdat met Marx II — die inderdaad mede aan de basis ligt van wat in het Oostblok verkeerd moest lopen — Marx I — de criticus van het kapitalisme — opzijgeschoven wordt. Ons essay poogt tegen deze trend in te

⁴We citeren hier uit de vertaling door I. Lipschits, *Het Kapitaal, een kritische beschouwing over de economie*, deel I, W. de Haan, Bussum, 1972. We korten af met K.

⁵*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt/Europa Verlag Wien, zonder datum.

⁶Eerste uitgave: W. Coolsaet, *Producteren om te produceren. Het kapitalisme en de ontwikkeling van de produktieve krachten volgens Marx*, afzonderlijke uitgave van het tijdschrift *Kritiek*, 1982.

gaan. Het kapitalistische triomfeest zal voorbijgaan, en willen we niet met een kater blijven zitten, dan zal het nodig zijn de zelfkritiek weer op te nemen. Misschien herinnert men zich dan weer een zekere Marx, die een zekere kritiek op ons economisch bestel uitgesproken heeft, kritiek — en de kritiek is de eerste stap in de richting van de wijsheid — die ons zekere nieuwe wegen kan wijzen.

9 Gids voor de lezer

Met Marx minder vertrouwde lezers kunnen wellicht beter met de lectuur van hoofdstuk 3 (*Productie ter wille van de produktie*) van start gaan, om vervolgens naar hoofdstuk 2 te gaan. Hoofdstuk 4 (*Dialectiek en methode — volgens Marx*) en hoofdstuk 5 (*Het arbeidsbegrip van Marx*) kunnen afzonderlijk gelezen worden. Het is eventueel aan te raden om bij wijze van eerste kennismaking met de problematiek de samenvattingen te lezen bij het begin van hoofdstuk 3 en op het einde van hoofdstuk 5.

PRODUKTIEVE EN ONPRODUKTIEVE ARBEID

1 Tekstkeuze

De belangrijkste tekst die Marx over produktieve en onproduktieve arbeid geschreven heeft, treffen we in de *Beilagen* bij het eerste deel van de *Theorien über den Mehrwert* aan (MEW 26.1, blz. 365–388). Het stuk heeft de titel *Produktivität des Kapitals. Produktive und unproduktive Arbeit* meegekregen. De tekst is onvoltooid, maar hij is zeer leesbaar en bruikbaar en hij is de beste tekst die Marx aan het onderwerp gewijd heeft. Aanvankelijk voorzag Marx in *Het Kapitaal* een hoofdstuk over produktieve en onproduktieve arbeid¹. Het plan dateert uit 1863.

Om de een of andere reden heeft, zoals het zogenoemde *Zesde Hoofdstuk*, het onderdeel over produktieve en onproduktieve arbeid in de ogen (of in de plannen) van Marx geen genade gevonden. We stellen nochtans vast dat de vele uitspraken van Marx over produktieve arbeid eensluidend zijn. Marx heeft zich in de *Theorien über den Mehrwert*, eerste deel, in dezelfde zin als in de bijlage die we gaan bespreken, over produktieve arbeid uitgesproken. Hij doet dat uitvoerig in het vierde hoofdstuk, *Theorien über produktive und unproduktive Arbeit* (blz. 122 e.v.), in het bijzonder naar aanleiding van Adam Smiths uiteenzettingen en eveneens, maar beperkter, naar aanleiding van Malthus' reflecties. In de *Grundrisse* vindt men analoge verklaringen over produktieve arbeid, evenal in het *Zesde Hoofdstuk* van het eerste

¹Zie MEW 26.1, blz. 389 en nota 147, blz. 474).

deel van *Het Kapitaal*². Maar de uitvoerigste en duidelijkste tekst vindt men in de genoemde bijlage van de *Theorien*.

We volgen de tekst, voor zover hij althans voor ons thema van belang is. Eerst weidt Marx uit over de omkering van de verhouding tussen arbeid en kapitaal in het kapitalisme. Het is zijn en onze aanloop naar de beantwoording van de vraag wat we onder produktieve arbeid moeten verstaan. Dit eerste hoofdstuk van ons essay is in zijn geheel een aanloop tot een beter begrip van het *Eerste Deel* van *Het Kapitaal* — waarin Marx aantoont dat het kapitalisme in al zijn facetten *produceren om te produceren* is.

2 De omkering van de verhouding tussen arbeid en kapitaal

2.1 Formele en reële subsumptie van de arbeid

Marx zegt in een eerste paragraaf dat voor het kapitaal alle produktiekrachten als eigenschappen van het kapitaal bestaan. Wat betekent dan de *produktiviteit* van het kapitaal?

“De *produktiviteit* van het kapitaal bestaat vooreerst, zelfs als we louter de *formele* subsumptie van de arbeid onder het kapitaal beschouwen, in de *dwang tot de surplusarbeid*, tot het arbeiden boven de onmiddellijke behoefte uit, een dwang die de kapitalistische produktiewijze met vroegere produktiewijzen deelt, maar deze in een voor de produktie gunstigere wijze uitoefent, volbrengt” (MEW 26.1, blz. 366).

²Het “Zesde hoofdstuk” lezen we in Franse vertaling: Karl Marx, *Œuvres, Economie*, II, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, 1968, blz. 404-458.

Marx maakt verschil tussen de *formele subsumptie* en de *reële subsumptie* van de arbeid onder het kapitaal. De formele onderschikking, heeft twee betekenissen: ze is algemeen of specifiek³. De algemene formele subsumptie betekent dat de arbeid in een produktieproces betrokken is, zo zegt Napoleoni, dat op *meerwaardeproduktie* gericht is, waarin de produktiemiddelen de arbeid gebruiken en niet omgekeerd. In het citaat gewaagt Marx wel niet van meerwaardeproduktie. We zullen straks zien dat Marx niettemin dit proces van meerwaardevorming bedoelt, zoals C. Napoleoni ook expliciteert. De specifieke formele onderschikking betekent dat de situatie zo is dat de arbeid wel reeds in het kapitalistische produktieproces binnengetrokken is, maar met het behoud van de kenmerken die hij bezat vooraleer hij in het kapitalisme binnengehaald werd. Het technologische proces wordt dus vooreerst gewoon overgenomen. We bevinden ons dan in een fase die niet alleen logisch, maar ook chronologisch, aan de volle ontwikkeling van het kapitaal voorafgaat. Het kapitaal heeft zich nog alleen *formeel* van de arbeid meester gemaakt. De bijzondere inhoud van de arbeid is onveranderd gebleven. De reële subsumptie daarentegen betekent dat het technologische arbeidsproces volledig aan de eisen van het kapitaal aangepast is. De arbeid is niet alleen economisch, maar ook materieel aan het kapitaal ondergeschikt.

2.2 De omkering van de verhouding tussen arbeid en kapitaal

Wat kan dan de omkering van de verhouding — een *fetichisme*, zegt Marx — betekenen?

³We volgen hier even C. Napoleoni, *Ricardo und Marx*, Suhrkamp, 1974, blz. 111.

“We treffen hier weer de omkering van de verhouding aan die we bij onze studie van het geldwezen ontmoet hebben, en die we met de term *fetichisme* aangeduid hebben” (MEW 26.1, blz. 365).

> De bovenstaande citaten maken er ons opmerkzaam op dat men het kapitalisme niet als de produktie van *meerarbeid* of *surplusarbeid* kan bepalen, vermits deze meerarbeid, of surplusarbeid, ook buiten het kapitalisme voorkomt, en dus onmogelijk het onderscheidende kenmerk genoemd kan worden. Misschien mogen we wel zeggen dat het kapitalisme *niet zonder* de produktie van meerarbeid kan bestaan. Maar met deze uitspraak hebben we dan nog niet gezegd *wat* het kapitalisme is. Het *volstaat niet* te zeggen dat het kapitalisme produktie van surplusarbeid is. Het kapitalisme is blijkbaar een heel specifieke vorm van uitbuiting van de arbeid. Zal het volstaan te zeggen dat het de produktie van *meerwaarde* is?

Marx gaat als volgt verder:

“Zelfs als we alleen deze formele betrekking in ogenschouw nemen ... verschijnen de *produktiemiddelen*, de *zakelijke arbeidsmiddelen* ... niet als onder de arbeider gesubsmeerd, maar verschijnt de arbeid als onder de produktiemiddelen gesubsmeerd. Hij gebruikt ze niet, zij gebruiken hem. En daardoor zijn ze kapitaal. Kapitaal gebruikt arbeid. Ze zijn niet zijn middelen om produkten te produceren, zij het in de vorm van de onmiddellijke subsistentiemiddelen, zij het als ruilmiddel, als waren; maar hij is hun middel, deels om hun waarde te behouden, deels om haar te *verwerken*, dit is te vergroten, om surplusarbeid op te zuigen” (MEW 26.1, blz. 366).

We halen deze mooie passage niet alleen aan omdat Marx er (opnieuw) op wijst dat het kapitalisme de omkering van de normale verhouding tussen de produktiemiddelen en de

arbeider is, maar ook omdat het citaat in feite de *formule* van het kapitalisme zou kunnen bevatten. Er is nu immers wel degelijk sprake van *verwerten*. In feite echter *zinspeelt* Marx alleen op wat inderdaad zal blijken de kern van de kapitalistische economie te zijn. Zijn uiteenzetting is voor het ogenblik hoofdzakelijk van voorbereidende aard. Maar zoveel is zeker, als Marx zegt dat het kapitaal vooreerst uit is op het behoud en vervolgens op de toename van de waarde, definieert hij in feite de *meerwaardeproductie*. En reeds zo kan begrepen worden dat men klaarblijkelijk de genoemde omkering moet verstaan vanuit de idee van de productie van meerwaarde, en niet omgekeerd. Hetzelfde zal gelden voor de zogezegde *Verdinglichung*, of voor het *fetichisme*, waarop Marx eventjes alludeert⁴.

Wat blijkbaar fundamenteel is voor het kapitaal is de productie van kapitaal. Wat is met deze productie bedoeld? De personificatie van de zaken en de verzakelijking van de personen, *Personifizierung der Sache und Versachlichung der Person*, zoals Marx in het volgende citaat uitlegt?

“Reeds deze verhouding is in haar eenvoud een omkering, personificatie van de zaak en verzakelijking van de persoon: want deze vorm onderscheidt zich van alle vroegere door het feit dat de kapitalist niet in een of andere persoonlijke eigenschap de arbeider beheerst, maar dat dit slechts gebeurt voor zover hij ‘kapitaal’ is; zijn heerschappij is slechts die van de geobjectiveerde arbeid over de levende arbeid, van het produkt van de arbeider over de arbeider zelf” (MEW 26.1, blz. 366).

⁴Wat de correcte betekenis is van de begrippen *Verdinglichung*, *fetichisme*, maar ook *Vergegenständlichung* (objectivering, vermaterialisering) en wat de onderlinge relaties van die begrippen zijn, wordt in het laatste hoofdstuk van dit essay uiteengezet.

We betwisten niet dat men aan deze mooie formules een betekenis kan geven. Maar hier laat Marx ons in de kou staan. Hij zal in het vervolg echter duidelijk genoeg zeggen wat voor het kapitalisme wezenlijk is en dat zal op de formule van de omkering terugslaan.

Vervolgen we onze lectuur. Zodra het kapitalisme zijn ontwikkeling begint, zegt Marx, verschijnen de verschillende vormen van de arbeid, de coöperatie, de manufactuur, de fabriek, als zovele vormen van de ontwikkeling van het kapitaal. Ook de wetenschap en de technologie verschijnen als ontwikkelingsvormen van het kapitaal. Anders gezegd, al de relaties gaan op hun kop staan. Wat Marx hier zegt, is zeer belangrijk. Alleen moeten we de zin van de omdraaiing of omkering nog achterhalen. Alles wordt functie van het kapitaal, en dus van de kapitalist, zegt Marx (MEW 26.1, blz. 367). De natuurkrachten, de wetenschap en de technologie worden de machten van het kapitaal (MEW 26.1, blz. 367). Ze zijn de uitbuitingsmiddelen van de arbeid, de middelen om zich de surplusarbeid toe te eigenen (MEW 26.1, blz. 367).

“Het kapitaal gebruikt natuurlijk al deze middelen slechts om de arbeid uit te buiten, maar om de arbeid uit te buiten moet het ze voor de produktie gebruiken. En zo verschijnen de ontwikkeling van de *maatschappelijke* produktieve krachten van de arbeid en de voorwaarden voor deze ontwikkeling als de *daad van het kapitaal*, die van de afzonderlijke arbeider een passief instrument maakt, en die zich tegen hem keert” (MEW 26.1, blz. 368).

De laatste passus zinspeelt op het feit dat de exploitatie van de arbeid de ontwikkeling van de produktieve krachten meebrengt. We moeten er echter voor oppassen niet

onverhoeds in Marx II te verzeilen. We willen immers de voorafgaandelijke vraag stellen wat de zin kan zijn van het kapitaal dat de 'produktieve krachten' ontwikkelt. We vinden het niet evident die ontwikkeling bij voorbaat als een op zich goede zaak te beschouwen.

2.3 Het *verwerten* van de ruilwaarde

Marx introduceert (in paragraaf *a* die we aan het volgen zijn) bruusk een nieuwe gedachte als hij er op wijst dat het kapitaal een dubbel karakter heeft, dat het namelijk uit waren bestaat die *ruilwaarde* en *gebruikswaarde* bezitten. Op het gebruikswaardeaspect gaat hij voorlopig niet in. Hij spreekt van de ruilwaarde als *sich verwertender Wert* (MEW 26.1, blz. 368). Hij heeft het over een waarde die waarde schept, als waarde groeit, een aangroei bevat, wat gebeurt, zegt Marx, doordat een gegeven quantum geobjectiveerde arbeid tegen een groter quantum levende arbeid geruild wordt.

Zegt Marx hier — in een zekere zin 'terloops', want hij laat het thema direct weer vallen — beslissende dingen? Misschien. Voor ons biedt de passage alvast de gelegenheid om even op het belangrijke punt van het warenkarakter van het kapitaal in te gaan. We willen ons afvragen wat het belang is van het feit dat het kapitaal uit *waren* bestaat. In welke zin is het begrip *waar* voor het kapitaal fundamenteel? Drukt het het wezen van het kapitalisme uit, in die zin dat we moeten zeggen dat wanneer een maatschappij *waren* produceert, ze kapitalistisch is?

Alsof Marx niet zou weten dat in ongeveer alle tijdperken, overal ter wereld, waren geruild werden, alsof al deze tijdperken kapitalistisch zouden zijn. Is het kapitalisme wellicht *veralgemeende* warenproductie? Het is voorlopig niet in te

zien hoe een begrip zoals *veralgemening* ons hier zou kunnen helpen.

Laten we immers het volgende in overweging nemen. Wat voor alle maatschappijformaties geldt, betreft ook het kapitalisme. Het kan niet zonder een aantal *noodzakelijke voorwaarden* bestaan. Het warenkarakter zou dergelijke voorwaarde kunnen zijn. Onder de condities kunnen er zijn die we onveranderd in alle fasen van de ontwikkeling van het kapitaal aantreffen, maar misschien zijn er ook die alleen op een bepaalde fase slaan of die alleen de opkomst van het kapitaal betreffen. Die laatste kunnen dan verdwijnen zonder dat daarmee het kapitalisme ineenkapt. We zullen moeten onderzoeken welke de werkelijke condities van het kapitalisme zijn, wat ze inhouden, en we zullen erover moeten waken de *voorwaarden* niet met de *zaak* zelf te verwarren. We bedoelen hier de condities die het *bestaan* van het kapitaal betreffen. Het is evident dat er ook voorwaarden zijn die het *ontstaan* van het kapitaal begeleiden. Het verschil tussen de voorwaarden en de zaak zelf lijkt ons uiterst belangrijk. Onze beschouwing zal blijken een toepassing te zijn van het genoemde verschil tussen de voorwaarden en de zaak zelf.

→ Marx beklemtoont voor het ogenblik heel weinig een ander nochtans aanwezig begrippelijk moment, dat zal blijken het wezenlijke punt te zijn. Het is het feit dat de waarde erin bestaat te groeien, een aangroei te bewerken, door levende arbeid te incorporeren. Zou het niet voor het kapitalisme van fundamenteel belang kunnen zijn dat de *waarden* groeien? Misschien is het kapitalisme op de eerste plaats produktiemiddel - dat onophoudelijk groeit.

Marx becommentarieert zijn tot nu toe verstrekte uitleg als volgt:

“Zo wordt het kapitaal een zeer geheimzinnig wezen” (MEW 26.1, blz. 368).

Inderdaad, onze exploratietoets is nauwelijks begonnen. Marx resumeert: het kapitaal is produktief (en zo worden we eraan herinnerd dat we tot nu toe nog over niets anders dan over de produktiviteit van het kapitaal gehandeld hebben) als

1. dwang tot surplusarbeid (we hebben echter begrepen dat deze dwang niet aan het kapitalisme eigen is en dus gespecificeerd moet worden),

2. opstoring en toeëigening van de produktieve krachten van de maatschappelijke arbeid en van de algemene maatschappelijke produktieve krachten, zoals de wetenschap en de technologie.

3 De produktieve arbeid in het systeem van de kapitalistische produktie

Wat is deze produktieve arbeid eigenlijk?

“Slechts de arbeid die zich direct in kapitaal omzet is produktief; dus slechts de arbeid die het variabele kapitaal als variabel poneert en dus = $C + \Delta C$ ” (MEW 26.1, blz. 369).

$C + \Delta C$ betekent kapitaal plus een aangroei ervan, of plus de meerwaarde. Produktieve arbeid is dus:

“Arbeid die de meerwaarde constitueert of voor het kapitaal als drijvende kracht dient om meerwaarde te constitueren en om zich dus als kapitaal, als sich verwertender Wert te constitueren” (MEW 26.1, blz. 369).

Zo eenvoudig lijkt de zaak. Straks zullen we inzien dat ons begrip nog niet ver reikt. Marx voegt aan het begrip productieve arbeid een bepaling toe die ons een stap vooruit helpt. Het gaat over de ruil van geld en arbeidskracht⁵.

“Het is toch niet deze eerste ruil tussen het geld en het arbeidsvermogen of de louterre koop van de laatste die het geld in kapitaal omzet. Deze koop incorporeert het gebruik van het arbeidsvermogen voor een bepaalde tijd in het kapitaal en maakt een bepaald quantum van levende arbeid tot een van zijn bestaanswijzen, zo te zeggen tot entelechie van het kapitaal zelf” (MEW 26.1, blz. 370).

Het is dus niet het feit zelf dat iemand arbeid kan kopen, dat maakt dat er van productieve arbeid sprake kan zijn. Niet reeds het bestaan van lonen wijst op kapitalisme (voor zover het kapitalisme het systeem van de productieve arbeid is). Het is namelijk het *gebruik* van het arbeidsvermogen, van de arbeidskracht, dat maakt dat we van productieve arbeid kunnen spreken. Het is nodig te begrijpen wat dit precies inhoudt. In het arbeidsproces ontstaat *meerwaarde*. Het betekent dat de levende arbeid in kapitaal verandert, zegt Marx (MEW 26.1, blz. 370), daar hij enerzijds het arbeidsloon, dus de waarde van het variabele kapitaal, reproduceert, en anderzijds een meerwaarde meebrengt.

“Door dit omzettingsproces wordt de gehele geldsom in kapitaal omgezet” ... (MEW 26.1, blz. 370). “Door deze onmiddellijke omzetting van arbeid in niet de arbeider maar de kapitalist toebehorende geobjectiveerde arbeid wordt eerst het geld in kapitaal omgezet, ook het deel ervan dat de vorm van produktiemiddelen, arbeidsvoorwaar-

⁵Merken we op dat Marx in onze tekst overal *arbeidsvermogen* in plaats van *arbeidskracht* zegt.

den, bekomen heeft (MEW 26.1, blz. 371)⁶.

We stoten opnieuw op het begrip van de *Vergegenständlichung* van de arbeid, van zijn objectivering of vermateria-lisering. Men zou kunnen menen dat het kapitaal kapitaal is doordat de geobjectiveerde arbeid de kapitalist en niet de arbeider toevalt. Dat is wel niet onjuist. De vraag is echter of hiermee de produktieve arbeid definitief omschreven is. Want vooreerst objectieveert elke arbeid zich in een produkt en vervolgens weet Marx dat het de arbeider buiten het kapitalisme al evenmin lukt zich de produkten van zijn arbeid toe te eigenen. Alles wijst er dus op dat de tegenstelling tus-sen geobjectiveerde arbeid en levende arbeid het niet doet om er het kapitalisme mee te typeren.

Wat is het kapitaal dan? We moeten, zo geloven we, het begrip kapitaal met het begrip meerwaarde verbinden, dat we van het begrip meerprodukt moeten onderscheiden (in alle maatschappijformaties is er meerprodukt). Tot nu toe valt op hoe slechts een enkel woord niet tot het arsenaal hoort waarmee de voorkapitalistische maatschappijformaties getypeerd worden. Dat is niet het begrip *waarde*, want wan-neer er ruil is, is er waarde (waarde is ruilwaarde), en niet het woord *meer*, (in meerwaarde), want het ruilen is toch be-doeld om een meer op te leveren. Wat uit de band springt, is blijkbaar *de groei* als dusdanig, het *verwerten* zelf, de va-lorisatie, voor zover ze niet verschilt van het *groeien*, het proces van de groei. Marx resumeert als volgt:

⁶ Marx gaat als volgt verder: "Voordien is het geld, of het nu in zijn eigen vorm of in de vorm van waren (produkten) bestaat, die een vorm hebben waarin ze als produktiemiddelen van nieuwe waren kun-nen dienen, slechts *op zich* kapitaal". We zullen later het gebruik van de passage, in het bijzonder van de term *op zich* toelichten.

“Het is pas deze bepaalde *verhouding* tot de arbeid die geld of waar in kapitaal metamorfoseert; en de arbeid die door deze verhouding tot de produktievoorwaarden, verhouding waarmee een bepaald gedrag in het werkelijke produktieproces overeenstemt, geld of waar in kapitaal metamorfoseert, dit is, die de tegenover het arbeidsvermogen verzelfstandigde *gobjectiveerde* arbeid in zijn waarde behoudt en vermeerdert, is *produktieve* arbeid. Produktieve arbeid is slechts een afkorting voor de gehele verhouding en wijze waarin het arbeidsvermogen in het kapitalistische produktieproces voorkomt” (MEW 26.1, blz. 371).

Het citaat verzekert er ons van dat we werkelijk Marx volgen als we het kapitalisme vanuit het begrip produktieve arbeid zoeken te begrijpen.

Marx zet zijn betoog verder door het begrip van produktieve arbeid te contrasteren met andere arbeidsbegrippen, om zo de *Formbestimmtheit* van de kapitalistische produktiewijze te ontdekken. We slaan paragraaf *c* over en belanden zo bij paragraaf *d*, die voor ons thema van groot belang is.

4 *De specifieke gebruikswaarde van de produktieve arbeid* — voor het kapitaal

4.1 Gebruikswaarden

“Het resultaat van het kapitalistische produktieproces is noch een louter produkt (gebruikswaarde) noch een *waar*, dit is een gebruikswaarde die een bepaalde ruilwaarde heeft” (MEW 26.1, blz. 375).

We merken op dat het kapitalisme volgens Marx niet zonder meer gebruikswaarden produceert. Dat betekent misschien dat de produktie van gebruikswaarden van een ‘heelaas’ vergezeld is, dat ze gebeurt voor zover dat moeilijk

anders kan. We zullen zien dat Marx een groot belang hecht aan de omkering van de verhouding tussen ruilwaarde en gebruikswaarde, omkering die zich zo voordoet dat de gebruikswaarde slechts als alibi, als aanleiding, als voorwendsel voor de produktie van ruilwaarden functioneert. We zouden het als volgt kunnen zeggen: stel dat het kapitalisme zich van elke produktie van gebruikswaarden zou kunnen ontdoen, zou het dan niet zijn 'ideale' vorm bereiken (denken we aan wapenproduktie)?

Marx zegt eveneens dat het kapitalisme niet in de produktie van *waren* bestaat, hoewel die produktie misschien eveneens onontbeerlijk is.

4.2 Schepping van meerwaarde

Wat het kapitalisme dan wel produceert, zegt Marx ons in de volgende passage:

"Zijn resultaat, zijn produkt, is schepping van *meerwaarde* voor het kapitaal en dus feitelijke *omzetting* van geld of waar in kapitaal, wat ze vóór het produktieproces slechts in intentie, op zich, volgens hun bestemming zijn" (MEW 26.1, blz. 375).

Het kapitalisme creëert meerwaarde. Exacter: Marx zegt dat het resultaat de schepping van meerwaarde is. We menen dat we de zin *letterlijk* moeten opvatten (we komen hierop terug). Het resultaat is niet zonder meer de meerwaarde, maar *de schepping van de meerwaarde*. Het betekent dat het kapitalisme een *activiteit* is. Ze bestaat er blijkbaar in rusteloos, eindeloos, onophoudelijk geld of waar in kapitaal te transformeren. Ze scheidt niet slechts meerwaarde, ze zet geld in kapitaal om, en, wat hier niet staat, ze zet kapitaal

in kapitaal om, in *meer* kapitaal, ze voegt meerwaarde bij het kapitaal. We merken op dat het omzetten van geld in kapitaal — het ontstaan van de meerwaarde - in het produktieproces gebeurt (wat we eigenlijk reeds wisten). Hoewel Marx dat punt niet uitwerkt, moeten we het ons blijven herinneren.

“In het produktieproces wordt meer arbeid opgezogen als gekocht is, en dit opzuigen, *toeëigenen* van vreemde, onbetaalde arbeid, dat in het produktieproces volbracht wordt, is het *onmiddellijke* doel van het kapitalistische produktieproces; want wat het kapitaal als kapitaal (dus de kapitalist als kapitalist) wil produceren, is noch onmiddellijk gebruikswaarde voor de eigen consumptie, noch waar om ze eerst in geld en later in gebruikswaarde om te zetten. Zijn doel is de *verrijking*, de *Verwertung des Wertes*, zijn *vergroting*, dus het behouden van de oude waarde en het scheppen van meerwaarde. En dit *specifiek produkt* van het kapitalistische produktieproces bereikt het slechts in de ruil met de arbeid, die daarom *produktieve arbeid* genoemd wordt” (MEW 26.1, blz. 375).

Zo hebben we geheel de eerste alinea van de paragraaf die ons bezighoudt, weergegeven. De alinea is in zekere zin het eindpunt van ons onderzoek, zij geeft ons de definitie van het kapitaal.

4.3 Bespreking

Bespreken we het citaat. Marx zegt dat het kapitaal zich de onbetaalde arbeid toeëigent. Situeert het wezen van het kapitaal zich hier? Dat is onmogelijk. Want zelfs als de lijfeigene of de knecht voor zijn diensten *betaald* zou worden, dus een zekere geldsom zou ontvangen, zou dat geen kapitalisme zijn. De toeëigening is niet op zich het onderscheidend kenmerk van het kapitalisme. Marx heeft immers

de toeëigening als *passie*, als *drift*, als *doel* op het oog, dit is, de toeëigening ter wille van de toeëigening. Het gaat om de incorporatie van de niet-betaalde arbeid ter wille van de uitbreiding als dusdanig. Het is evident dat de feodale heer die niet op het oog heeft. De heer is uit op de gebruikswaarde van de arbeid van de knecht, op het produkt van zijn arbeid — ter wille van zijn consumptie. De heer reinvesteert niet. De idee van de groei van het kapitaal is hem totaal vreemd.

Moeilijker te begrijpen is dat ook de ruil op zich niet kapitalistisch is. Het geldkapitaal is nog niet echt kapitaal, hoewel de passie van de verrijking er aan het werk is. Het is zeker dat de accumulatie van het geldkapitaal de eerste stap is op weg naar het kapitalisme. Het optreden van de voor-kapitalistische handelaars of van de woekeraars is dus *bijna* kapitalisme. Het wordt kapitaal op het ogenblik waarop het zich het produktieproces toeëigent (wat het bestaan van zekere voorwaarden impliceert). Het kapitalisme is de verrijking, maar de verrijking die zichzelf doel geworden is, de groei van het kapitaal door het feit dat een meerwaarde ontstaat, die men niet verspilt, maar bij het reeds bestaande kapitaal voegt. Het is deze schepping van meerwaarde, het is dit boven het kapitaal uitgaan in de zin van de onophoudelijke *Verwertung des Wertes*, die het resultaat van het kapitalistische produktieproces is, en daarom *produktieve arbeid* genoemd wordt.

4.4 Produktie van gebruikswaarden?

In de volgende alinea komt Marx op de gebruikswaarde terug. Hij zegt dat de arbeid bestemd voor de produktie van een waar nuttige arbeid moet zijn, een gebruikswaarde moet produceren. Het kan zijn! Alleen de arbeid, zegt Marx,

die zich in een waar, dus in een gebruikswaarde presenteert (MEW 26.1, blz. 376), komt in aanmerking om met het kapitaal geruild te worden. "Dat is een evidente vooropzetting" (MEW 26.1, blz. 376). We trekken ze niettemin in twijfel, en dat op basis van Marx' eigen gedachtengang over produktieve arbeid. Tot op heden, het is waar, is het kapitalisme er nog niet (volledig) in geslaagd ons afval aan te smeren. De produkten moeten minstens de schijn van nut bezitten. Het kan zijn dat het kapitalisme gedwongen is gebruikswaarden te fabriceren, het kan zijn dat het zich nooit volledig van de schepping van gebruikswaarden zal emanciperen. Evenwel, vergeten we het onderscheid niet tussen *de voorwaarden* — en een van de voorwaarden zou dan *een zekere* produktie van gebruikswaarden zijn (zulke die enigerwijze onze behoeften bevredigen) — en *de zaak zelf*, hier het kapitalisme, zijn structuur, zijn vorm, we zouden graag zeggen, zijn *Gestalt*, het geheel dat het is, dat zich niet herleidt tot de elementen of delen waaruit het samengesteld is. Marx kent trouwens bijzonder goed het verschil tussen de talrijke *Bedingungen* en de zaak zelf.

Marx preciseerd het belang van de gebruikswaarde in het kapitalisme. Hij schrijft:

"Maar het is niet dit concreet kenmerk van de arbeid, haar gebruikswaarde als dusdanig — dat ze dus bijvoorbeeld kleermakersarbeid, schoenmakersarbeid, spinnen, weven, enz. is —, dat haar specifieke gebruikswaarde voor het kapitaal vormt, ze dus tot produktieve arbeid in het systeem van de kapitalistische produktie stempelt" (MEW 26.1, blz. 376).

4.5 Gebruikswaarde voor het kapitaal

We onderbreken even Marx' gedachtengang om een belangrijk punt aan te stippen. Marx maakt het onderscheid tussen twee soorten gebruikswaarden, namelijk de gebruikswaarde *voor het kapitaal*, en de gebruikswaarde voor ... Deze laatste bestaat *niet* voor het kapitaal. Het is niet moeilijk er zich een voorstelling van te vormen. Ze is gebruikswaarde zoals we ze in het alledaagse leven ontmoeten. De schoenmaker maakt schoenen, en deze schoenen zijn nuttige dingen voor de mens, voor de arbeider. Het kapitaal stelt geen belang in dat soort gebruikswaarden. Of beter, het vindt deze gebruikswaarden maar belangrijk *voor zover* het er niet in slaagt zich op een andere wijze te *verwerten*. Misschien doen we hier een begin van begrip op in welke richting de volle ontplooiing van het kapitalisme kan leiden. Niet in de richting van de ontwikkeling van een nuttige productiecapaciteit — niet eens qua mogelijkheid, niet eens *op zich*. Veeleer in tegenovergestelde richting, in de richting van de ontplooiing van een productiecapaciteit die slechts voor het kapitaal zelf van nut is. Er wordt dus een geheel van produktiemiddelen opgebouwd waarvan men moeilijk kan zeggen dat het nuttig is, een productiecapaciteit die uitsluitend kapitaal is, die slechts op de eigen vermeerdering mit is.

We zullen herhaaldelijk zien dat Marx er niet in slaagt de scheiding te handhaven tussen, enerzijds, de gebruikswaarde en de arbeid die in dienst van het kapitaal staan, en, anderzijds, de gebruikswaarde en de arbeid die in dienst van de bevrediging van de behoeften staan (schoenen, kleren, enz.), en dat hij beide op dialectische wijze gelijkschakelt, hoewel hij het onderscheid beseft. Marx heeft zich nooit volledig losgemaakt van de idee dat het kapitalisme een historische

taak heeft, de ontwikkeling van de produktiekrachten. Zonder enige twijfel ontwikkelt het kapitalisme — en hetzelfde geldt voor wetenschap en technologic — de produktiekrachten. Het probleem is echter te weten in welke richting het ze ontwikkelt. Wie zou durven stellen dat het bezit van een of andere produktiecapaciteit op zich een goede zaak is? Misschien kon Marx moeilijker dan wij dat kunnen de noodlottige ontwikkeling doorschouwen, de destructie van de gebruiksmogelijkheden van de natuur, de vervuiling, de verspilling van grondstoffen, enz. en daarenboven, het feit dat de menselijke arbeid meer en meer zijn zin, dit is, zijn concreet, nuttig, praktisch karakter verliest. Voor Marx leek het kapitalisme onschuldig, en iets om te verontschuldigen. Per slot van rekening zag hij grote hoeveelheden textiel ontstaan, zag hij de voedselproductie toenemen. Marx zag het verdwijnen van de concrete arbeid, ter oorzake van de groeiende arbeidsdeling, hij zag de ellende van het proletariaat. Nochtans excuseerde hij zoveel hij kon het kapitalisme van zijn dagen. Waarom? Omdat in zijn ogen het kapitalisme de historische opdracht had om de produktieve krachten te ontwikkelen. Per slot van rekening, zo dacht Marx, zal iedereen, de massa van de arbeiders, ervan profiteren. In principe, zo meende hij, heeft wat in het kapitalisme verkeerd is, niets met dit ontwikkelingsproject te maken. Ter wille van dit project moeten we de ongelukkige kanten van het kapitalisme op ons nemen. Hoe zou het voor Marx, in dat perspectief mogelijk geweest zijn het wezenlijke verschil te handhaven tussen de *gebruikswaarden voor het kapitaal* en de *gebruikswaarden in dienst van het goede leven*? Marx schakelt beide gelijk. Wat we in de teksten van Marx lezen is dat het de taak van het kapitalisme is nuttige dingen te produceren, ook als dat gebeurt door middel van de toeëigening van onbetaalde ar-

heid. Marx denkt dus in feite dat in het kapitalisme het nut hoofdzak is. Hij is trouwens de mening toegedaan dat overvloedige 'nuttige' produktiecapaciteit op geen enkele andere manier tot stand kan komen.

Maar we wensen de *logica* van de teksten van Marx te achterhalen: Marx herhaalt dat de gebruikswaarde *voor het kapitaal* bestaat.

"Wat zijn *specifieke gebruikswaarde* voor het kapitaal vormt, is niet zijn bepaald nuttig karakter, zo weinig als de bijzondere nuttige eigenschappen van het produkt, waarin hij zich objectieveert, maar wel zijn kenmerk van scheppend element van ruilwaarde te zijn, van abstracte arbeid te zijn; precieser, het is niet omdat hij überhaupt een bepaalde hoeveelheid van deze algemene arbeid presenteert, maar omdat hij een *grotere* hoeveelheid presenteert dan diegene die in zijn prijs, dit is, in de waarde van het arbeidsvermogen, bevat is" (MEW 26.1, blz. 376).

Het kapitalisme stelt alleen belang in abstracte arbeid, in arbeid die louter 'energieverbruik' is, die alleen qua 'hoeveelheid' telt. In het volgende hoofdstuk zullen we de gelegenheid hebben dit belangrijke begrip in het licht te stellen. Hier volstaat het te begrijpen dat de abstracte arbeid het middel is om het kapitaal te stimuleren. Trouwens reeds in de volgende alinea is Marx uitvoeriger. De kapitalist interesseert zich uitsluitend voor de arbeidshoeveelheid en alleen voor de hoeveelheid die hij zich kan toeëigenen, zegt hij.

Vervolgens herhaalt Marx dat het concrete kenmerk van de arbeid niet de specifieke gebruikswaarde van het kapitaal is.

"Uit wat voorafgaat blijkt dat *produktieve* arbeid een bepaling van de arbeid is die vooreerst niets te maken heeft met de *bepaalde inhoud*

van de arbeid, met zijn bijzondere nuttigheid of met de specifieke gebruikswaarde, waarin hij zich presenteert" (MEW 26.1, blz. 376).

We halen het woord *vooreerst, zunächst*, naar voren. We kunnen het gemakkelijk verkeerd begrijpen, en Marx zelf glijdt hier over de principiële betekenis die dit woord voor hem heeft, heen. Want het woord *vooreerst* insinueert dat de gebruikswaarden voor het kapitalisme uiteindelijk nuttige gebruikswaarden voor de behoeftenbevrediging zullen zijn, alleen *vooreerst* nog niet. We menen evenwel dat we die overgang in principe kunnen uitsluiten. Inderdaad, we kunnen stellen dat in de beginperiode van de ontwikkeling van het kapitalisme, dit produktiesysteem *vooreerst in feite*, maar niet *in principe* nog allerlei nuttige dingen door middel van nuttige arbeid zal voortgebracht hebben. Dat blijkt uit Marx reflecties op de formele subsumptie, waarmee we dit hoofdstuk begonnen zijn. In de mate echter waarin het kapitalisme als het ware zijn essentie zal 'vinden', zijn eigen principe zal ontvouwen, zal het vooral *gebruikswaarden voor het kapitaal* en niet zozeer gebruikswaarden voor de behoeftenbevrediging produceren. We zullen in het vervolg nog herhaaldelijk zien dat Marx zich met een *zunächst*, met deze dialectische identificatie van tegengestelden, poogt te redden.

Marx besluit de paragraaf met de opmerking dat "dezelfde soort arbeid *produktief* en *onproduktief* kan zijn" (MEW 26.1, blz. 377). Dat is evident en het volgt logisch uit het voorgaande. Milton die voor vijf pond *Paradise Lost* schreef was onproduktief. De bediende die fabrieksarbeid voor zijn boekhandelaar levert, is een produktieve arbeider. Immers het juiste gezichtspunt is dit van de meerwaardeproduktie. Het produkt van de bediende is bij voorbaat onder

het kapitaal gesubsumeerd. Een zangeres die haar eigen gezang verkoopt, is onproduktief. Als ze door een directeur geëngageerd wordt, die ze laat zingen om er geld uit te slaan, is ze een produktieve arbeider, want ze produceert kapitaal (MEW 26.1, blz. 377).

4.6 Materiële resultaten

De laatste opmerkingen verwijzen reeds naar de volgende paragraaf, die een eigen belang heeft. We wijzen op een enkel aspect. Uit de voorbeelden blijkt duidelijk dat produktieve arbeid op zich niets te zien heeft met het totstandkomen van een materieel goed, of met een materieel proces, maar dat hij alles met de meerwaarde te maken heeft. Natuurlijk heeft de operazangeres een materieel werk tot stand gebracht, dat echter onmiddellijk nog slechts als herinnering voortbestaat. Ze beschikt hiervoor niet eens over produktiemiddelen. Toch creëert ze meerwaarde, als ze namelijk in dienstverband werkt.

Produktieve arbeid heeft op zich met het voortbrengen van dingen of met het omgaan met produktiemiddelen geen uitstaans. Eventueel zijn de materiële middelen de gebruikswaarden voor het kapitaal. Wel mogen we veronderstellen dat de ontplooiing van het kapitaal geen grote afmetingen zal aannemen als ze zich niet van materiële dingen bedient, als ze zich niet in machines, gebouwen, infrastructuren, vastzet. Maar in principe is dat niet noodzakelijk, hoewel het verregaand onvermijdelijk kan zijn. Het is verregaand onvermijdelijk dat geld slechts kapitaal kan worden, en dus slechts kan groeien — kapitaal is groeiend geld -- als het in een zekere zin ding, produktiemiddel, wordt. Maar Marx zou zichzelf tegenspreken als hij zou beweerd hebben dat pro-

duktieve arbeid en vermaterialisering in principe hetzelfde zijn. Het is een der redenen waarom we niet enthousiast zijn over de manier waarop Marx in de eerste paragraaf van de tekst die we volgen, de omkering van de verhouding tussen arbeid en kapitaal schetst. Het primaire is, zo menen we, het feit dat meerwaarde geproduceerd wordt.

4.7 Niet-materiële produktie

Laten we diepgaander op het probleem van de niet-materiële produktie ingaan. (We springen naar paragraaf *h*). Marx herhaalt dat de niet-materiële produktie kapitalistisch is, of beter, *kan* zijn, dat ze waar kan worden. Dat betekent dat er ook in zo'n geval meerwaarde ontspringt. Twee gevallen doen zich voor, zegt Marx. Vooreerst kan de waar de vorm van een kunstobject aannemen. (Uit het voorbeeld blijkt dat Marx onder niet-materiële produktie een produktie verstaat die niet tot de materiële *rijkdom* bijdraagt). Marx schrijft:

“Hier is kapitalistische produktie slechts in zeer beperkte mate toepasbaar, voor zover bijvoorbeeld een schrijver voor een gemeenschappelijk werk — encyclopedie bijv. — een massa anderen als handlangers uitbuit” (MEW 26.1, blz. 385).

We begrijpen dat een van de redenen waarom de kapitalistische produktie materiële produktieprocessen, machines, grondstoffen, enzovoort, gebruikt, te maken heeft met de noodzaak om zich onbetaalde arbeid toe te eigenen. Onrechtstreeks begrijpen we meteen dat de uitbreidingsmogelijkheden, de groeiomogelijkheden, voor het kapitalisme beslissend zijn.

Ten tweede, zegt Marx, kan het zijn dat de produktie niet kan gescheiden worden van de produktiedaad zelf, zoals bijvoorbeeld bij geneesheren, leraars, toneelspelers, enz.

“Ook hier gebeurt de kapitalistische produktiewijze maar op een beperkte manier en kan ze uit de aard van de zaak maar in enkele gebieden plaatsgrijpen” (MEW 26.1, blz. 386).

Marx bevestigt hiermee onze interpretatie van de produktieve arbeid.

5 *Produktieve arbeid en diensten*

Door met Marx na te gaan wat allemaal onproduktief kan zijn, zullen we beter begrijpen wat produktieve arbeid binnen het kapitalisme is. Zo ook gaat Marx te werk in de door ons geciteerde paragraaf.

“Een broek kopen, ofwel de stof kopen en een kleermakersgast in huis halen die ik voor zijn dienst betaal, is voor mij hetzelfde, voor zover het me om de broek gaat. Als ik de broek van een handelaar koop, is dat alleen omdat deze me de broek goedkoper kan leveren. Maar in beide gevallen zet ik het geld, waarmee ik de broek koop, niet in kapitaal, maar in broek om, en in beide gevallen gaat het er mij om het geld als louter circulatiemiddel te gebruiken, dit is, het in deze bepaalde gebruikswaarde om te zetten. Hier fungeert het geld dus niet als kapitaal, hoewel het in het ene geval tegen *waar* geruild wordt, in het andere geval de *arbeid* zelf als *waar* gekocht wordt. Het functioneert slechts als geld en meer bepaald als circulatiemiddel” (MEW 26.1, blz. 377).

Het is duidelijk dat in het eerste geval van geen kapitaal sprake is, alleen van geld, waarmee ik de broek koop. Het

tweede geval is voor ons thema interessanter. Als ik een werkmán in huis haal, zegt Marx, kan ik nog niet van kapitalisme spreken. Er is geen produktieve arbeid. Waarom niet? Er is nochtans arbeid — en, nog meer, betaalde arbeid — en hij wordt heel zeker *onder* zijn waarde betaald, of tenminste, zoals Marx het direct zal zeggen, dat is zeer waarschijnlijk. De werkmán zal hoogst waarschijnlijk een beloning krijgen vergelijkbaar met wat in een manufactuur of in een fabriek gebruikelijk is. Er is dus een surplus, er is niet-betaalde arbeid, die zich in een produkt objectiveert — maar er is geen meerwaarde. In de volgende alinea zegt Marx ons waarom dat zo is:

“Anderzijds is de kleermakersgast geen *produktieve arbeider*, hoewel zijn arbeid mij het produkt, de broek, en hem de prijs van de arbeid, het loon, oplevert. Het is mogelijk dat het arbeidsquantum dat de gast levert, groter is dan het quantum dat in de prijs die hij van mij bekomt, bevat is. En dat is zelfs zeer waarschijnlijk, daar de prijs van zijn arbeid bepaald is door de prijs die de *produktieve kleermakersgasten* bekomen” (MEW 26.1, blz. 378).

Marx zegt duidelijk dat er onbetaalde arbeid, meerarbeid, geleverd wordt, en dat men toch niet van produktieve arbeid kan spreken. Let wel, het gaat hier niet om een of ander overblijfsel uit een voorbije tijd, om het feit dus dat de kleermakersgast meerarbeid levert omdat hij als het ware ondanks hemzelf in kapitalistische verhoudingen terechtgekomen is. In alle maatschappijformaties waarin de heren van hun dienstpersioneel ‘produktieve’ taken eisen, doet zich hetzelfde voor. De knechten ontvangen een loon dat vergelijkbaar is met de andere arbeiders, met de boeren bijvoorbeeld, een zekere hoeveelheid voedsel, kleding, een huis, enz.

Hun arbeid bevat een zekere meerarbeid. De reden waarom de kleermakersgast van ons voorbeeld niet produktief is, is de volgende:

“Waar het om gaat is de gebruikswaarde, de broek, waarbij ik natuurlijk, of ik ze op de ene of op de andere manier koop, het belang heb er zo weinig mogelijk voor te betalen, of er slechts haar *normale prijs voor te betalen*. Het betreft een uitgave voor mijn consumptie, geen vermeerdering, maar een vermindering van mijn geld. Het is volstrekt geen middel tot verrijking, zo weinig als een of andere manier om geld voor mijn *persoonlijke consumptie* uit te geven, een middel tot verrijking is” (MEW 26.1, blz. 378).

Inderdaad, hoewel iets nuttigs tot stand komt, is er geen meerwaarde. Ik wil de goedkoopste broek. Maar dat impliceert geen verrijkingsactiviteit, integendeel, ik word ~~af~~ armer.

We merken terloops op hoe belangrijk de term *Bereicherung* is om het kapitalisme te kenmerken. Meestal slaan de commentatoren van Marx daar geen acht op. En nochtans, de term duikt haast steeds in cruciale contexten op, waar bijvoorbeeld sprake is van produktie ter wille van de produktie, en dit is, waar sprake is van de ontwikkeling van de produktieve krachten. Het is correct te zeggen dat het kapitalisme essentieel verrijking is, als men die verrijking als de onophoudelijke activiteit van het zich verrijken opvat. Dan is het duidelijk dat we alleen van kapitalisme kunnen spreken als ik de arbeiders in mijn atelier zet, als ik me hun meerarbeid toeëigen in de vorm van meerwaarde, niet ter wille van mijn persoonlijke consumptie, maar uit liefde voor de expansie van mijn kapitaal, dit is, van mijn onderneming, als ik dus op de groei van mijn kapitaal uit ben. Als iemand fabriekseigenaar kon zijn en alleen voor de eigen consumptie zou zorgen, als hij niet of nooit zou accumuleren (en als hij

daartoe in staat zou zijn, gezien de wetten van de concurrentie hem vlug mores zullen leren), dan zou hij geen kapitalist zijn. Immers, hij zou niet produceren ter wille van de verrijking. Marx trekt de volgende conclusie:

“De loutere *onmiddellijke* ruil van geld tegen arbeid zet dus niet het geld in kapitaal of de arbeid in produktieve arbeid om” (MEW 26.1, blz. 378).

Geld wordt hier als geld uitgegeven, zegt Marx, als zelfstandige vorm van de ruilwaarde, die in een gebruikswaarde moet omgezet worden. Wanneer de kleermakersgast door een merchant-tailor ingezet wordt, is het fundamentele gebeuren niet dat hij stof in broek transformeert, maar dat de noodzakelijke arbeidstijd die in een broek gobjectiveerd is, laat ons zeggen 12 arbeidsuren bedraagt, en dat het loon van de gezel slechts 6 uren bedraagt. Hij werkt dus 6 uren gratis. Evenwel — we hebben uit het bovenstaande voorbeeld opgemaakt dat dit ook geldt voor de voor mij werkende kleermakersgast, die niet het equivalent van 12 uren arbeid, maar slechts 6 uren arbeid ontvangt, dus niet het dubbele van wat de gezel van de merchant-tailor krijgt. Dat de zaak op de verrijking uitdraait, begrijpt men uit het volgende citaat:

“Zodra de merchant-tailor het kan, zoekt hij de broek weer in geld om te zetten, dit is, in een vorm waarin het bepaalde kenmerk van de kleermakersarbeid geheel verdwenen is en waarin de gepresteerde dienst zich dus zo uitdrukt dat in plaats van arbeidstijd van 6 uur, die zich in een bepaalde geldsom uitdrukt, arbeidstijd van 12 uur voorhanden is, die zich in de dubbele geldsom uitdrukt” (MEW 26.1, blz. 379)

We menen dat Marx' bepaling van wat produktieve arbeid is hiermee nog niet afgerond is. Als kapitalist, zo is klaarblijkelijk de implicatie, hou ik geen halt bij het voldoen aan de behoefte om over een broek te beschikken, ik ga door, ik verrijk me, en hierbij is de beweging eindeloos, want het is niet de bedoeling in het volgende stadium op te houden, zodat ik slechts de creatie van de gebruikswaarde met een tussenfase verlengd heb. Het is ook niet de verkoop van de gebruikswaarde die het punt is. Ik zou de broek die ik bij mij thuis heb laten vervaardigen, als ik eventueel in geldnood zou geraken, te koop kunnen aanbieden, en ik zou eventueel de 12 uren arbeidstijd op zak steken. Nochtans zou ik hierdoor nog geen kapitalist geworden zijn. Hiervoor is nodig dat de verrijking een systeem wordt, dat ik de produktie bewust met het doel van de verrijking organiseer. De zangeres in loondienst produceert dus als de directeur zich verrijkt, dit is, de bedoeling heeft met het geld dat hij opstrijkt nog meer geld te verdienen — door bijvoorbeeld meer zangers te engageren en meer schouwspel te organiseren. Maar men ziet dat de kapitalistische uitbuiting of verrijking hier geen hoge toppen zal scheren, gezien de ingebouwde beperkingen. We bedoelen niet dat de produktiewijze die erin bestaat zich onbetaalde arbeid toe te eigenen, ook als die toeëigening niet gebruikt wordt voor onophoudelijke verrijking, rechtvaardig is, noch ook dat verhouding heer-knecht billijk te noemen is. Alleen — aan het kapitalisme is eigen dat geld meer geld baart, dit is, kapitaal wordt, dat de verrijking en de meerwaardevorming in functie van de onophoudelijke verrijking spelen. En dat dit dus niet een enkele keer gebeurt, zoals wanneer ik beslis de broek te verkopen, maar dat er een onophoudelijke beweging van schepping van meerwaarde is. Het kapitaal is een activiteit, het is geen ding, het is een

sociale verhouding die de vorm van een activiteit heeft.

Misschien is deze activiteit slechts echt mogelijk als ze zich in een produkt, een waar, incarneert, dat op de markt verkocht wordt, en zich zo in geld transformeert. Men moet zich niettemin de vraag stellen in welke mate deze verrijkgingsdrift, dit groeitype, onafhankelijk van de vermelde condities mogelijk is. Misschien dat de ruil tussen arbeiders en een instantie, de Staat bijvoorbeeld, die op de een of andere manier de produkten van hun arbeid zou accumuleren, 'betere' resultaten zou kunnen opleveren. Misschien zou de collectiviteit de taak op zich kunnen nemen om eeuwig door te accumuleren, om de arbeid op te vatten als het middel om een enorme produktiecapaciteit op te bouwen, dit is, om kapitaal te accumuleren?

Twee citaten die als samenvatting kunnen gelden:

"Het blijkt dat de loutere ruil van geld tegen arbeid deze laatste niet in *productieve arbeid* omzet, dat anderzijds de *inhoud* van deze arbeid vooreerst onverschillig blijft" (MEW 26.1, blz. 379).

"Wanneer dus de loutere ruil van geld en arbeid de laatste niet in *productieve arbeid* omzet, of, wat hetzelfde is, de eerste niet in kapitaal, dan verschijnt ook de *inhoud*, het concrete karakter, het bijzondere nut van de arbeid voor de arbeid vooreerst als om het even, zoals we hebben gezien dat dezelfde arbeid van dezelfde kleermakersgast in het ene geval als productief verschijnt, en in het andere geval niet" (MEW 26.1, blz. 380)

In beide citaten prijkt een *vooreerst*, in het Duits *zunächst*. We zullen ons straks diepgaand over het gebruik van dat (dialectische) begrip moeten buigen.

6 *De onafhankelijke boeren in het kapitalisme*

In paragraaf *f* verstrekt Marx een interessante explicatie betreffende de arbeid van de onafhankelijke boeren die zonder arbeiders werken. Zijn ze produktieve arbeiders? Als de produktieve arbeid de produktie van meerwaarde, transformatie van geld in kapitaal is, moet men zeggen dat de onafhankelijke boer geen kapitalist is. Zijn "produktie is niet onder de kapitalistische produktiewijze gesubsumeerd" (MEW 23.1, blz. 382). Het is mogelijk, zegt Marx, dat dergelijke producenten, die eigenaars van hun produktiemiddelen zijn, niet alleen hun eigen arbeidskracht reproduceren, maar ook meerwaarde produceren door het feit dat hun situatie hun toelaat zich hun eigen meerarbeid of een deel ervan toe te eigenen.

Als eigenaar van de produktiemiddelen, zo gaat Marx verder, is de onafhankelijke boer kapitalist, maar als arbeider betaalt hij zichzelf een loon uit en trekt hij winst uit zijn kapitaal, dit is, buit hij zichzelf als loonarbeider nit (MEW 26.1, blz. 383). Dit oogpunt is de reflex van de kapitalistische produktiewijze. "De produktiemiddelen worden slechts kapitaal, voor zover ze als autonome macht tegenover de arbeid verzelfstandigd worden" (MEW 26.1, blz. 384).

In feite is de onafhankelijke boer dus noch echt kapitalist noch echt loonarbeider. Men kan zeggen dat het loutere bezit van produktiemiddelen niet volstaat om van kapitalisme te spreken. Marx zegt dat het kapitalisme de scheiding van loonarbeid en kapitaal vooropzet. Maar misschien is die scheiding alleen een *voorwaarde*, niet de *zaak zelf*. Marx zegt verder: "Het is dan ook een wet dat de economische ontwikkeling de functies over verschillende personen verdeelt" (MEW 26.1, blz. 384).

We begrijpen dat hier nog grote problemen op te lossen zijn. Alles staat of valt met de bepaling van het kapitalisme. Tot zover hebben we geleerd dat het kapitalisme meerwaarde creëert. Het kapitalisme is de tendens tot de onophoudelijke verrijking, tot de groei van de meerwaarde. Maar het kapitalisme is ook fundamenteel een activiteit. Zou de zelfstandige boer, die zonder arbeiders, maar met eigen produktiemiddelen werkt, niet op onophoudelijke verrijking uit kunnen zijn? Dat zou betekenen dat hij zijn bedrijf onophoudelijk uitbreidt, dat hij accumuleert of kapitaal vormt, als zou dat kapitaal doel op zich zijn. Misschien moeten we hem echter wel met de arme operadirecteur vergelijken die allesbehalve in een gunstige situatie verkeert voor de eindeloze ontwikkeling van zijn onderneming. Want als de boer niet over onbetaalde arbeid kan beschikken, hoe kan de accumulatie van het kapitaal hoge toppen scheren? Maar wat *de zaak zelf* betreft, zou het verschil irrelevant zijn. De scheiding van arbeider en kapitaal zou alleen een uiterst gunstige voorwaarde voor de expansie van het kapitaal zijn. We zouden ons dus ook een kapitalistisch 'socialisme' kunnen indenken waarin ieder iedereen uitbuit — als het namelijk als principe van activiteit de accumulatie of de groei van de economie zou stellen. De vernietiging van de scheiding van arbeid en kapitaal zou niet het einde van het kapitalisme betekenen. In een gerealiseerd kapitalisme, zegt Marx (MEW 26.1, blz. 385), zou iedere arbeider loonarbeider zijn en zouden al de produktiemiddelen als kapitaal tegenover de arbeiders staan. We zijn niet zeker dat dit het volmaakte kapitalisme zou zijn.

Moeten we niet zonder meer *ontwikkeling van de produktieve krachten en kapitalisme gelijkstellen*? Het is in ieder geval zeker dat het ter wille van deze *ontwikkeling* is dat

Marx bij het kapitalisme zweert. Natuurlijk zal Marx zeggen dat de schepping van meerwaarde, de winst, slechts het *middel* is waarvan de geschiedenis zich bedient om de produktieve krachten te ontwikkelen. Geen ontwikkeling zonder kapitalisme. Ook het omgekeerde is echter waar: het kapitalisme kan niet zonder ontwikkeling bestaan.

7 *De collectieve arbeider. De materiële produktie en het nut*

Zo bereiken we bijna het slot van onze tekst over produktieve en onproduktieve arbeid. In paragraaf *i* onderzoekt Marx het produktieprobleem vanuit het gezichtspunt van het totale materiële proces. De arbeidsdeling impliceert, zegt Marx, dat men in feite alleen het geheel van de arbeiders — de oppassers en de ingenieurs inbegrepen — produktief kan noemen.

“Maar de *totaliteit van deze arbeiders*, die arbeidsvermogen van verschillende waarde bezitten, hoewel de gebruikte massa hetzelfde niveau behoudt, produceert een resultaat dat zich — als we alleen het *resultaat* van het arbeidsproces beschouwen — in *waar* of in een *materieel produkt* uitdrukt; en allen samen, als atelier, zijn ze de levende produktiemachine van deze *produkten*, zoals ze, als men het produktieproces in zijn geheel beschouwt, hun arbeid tegen kapitaal ruilen en het geld van de kapitalisten als kapitaal reproduceren, dit is, als *sich verwertenden Wert*, als zich vergrotende waarde” (MEW 26.1, blz. 386).

Het is niet alleen om nogmaals de aandacht te kunnen vestigen op de formules *sich verwertende Wert*, *sich vergrößernden Wert*, dat we het laatste citaat aanhalen. Het citaat leert ons ook dat de collectieve arbeider de produktieve ar-

beider is. Het is de collectieve arbeider die de materiële produktie voortbrengt.

De commentatoren van Marx hebben steeds veel aandacht besteed aan de analyse van de relaties tussen de meerwaarde en de materiële produktie. Het is waar dat Marx zelf veel belang hecht aan de materiële kant van de produktie. In de voorgaande bladzijden hebben we geleerd wat we over de genoemde relatie moeten denken. De commentatoren van Marx, die hierin Marx volgen, menen dat het kapitalisme gelegitimeerd kan worden doordat het een massa materiële produkten voortbrengt. Ze geloven dus in de ontwikkeling van de produktieve krachten. Ze vatten deze materiële produktie ten onrechte — hoe omvangrijk ze ook moge zijn — als produktie van voor het leven nuttige dingen op. Nochtans kan men dat niet uit de uiteenzetting van Marx afleiden. Voor Marx is de produktieve arbeid in het kapitalisme gewoon de produktie van meerwaarde. En daarbuiten niets. Dat Marx zelf — evenals een groot aantal van zijn interpreters — ondanks de logica van zijn betoog andere accenten legt, ziet men aan het feit dat grote inspanningen geleverd worden om af te bakenen wat allemaal produktief of onproduktief kan zijn (is bijvoorbeeld het vervoer produktief, ja of neen, is de handel produktief, enz.). Men ziet dus niet dat het probleem zich *binnen het kapitalisme* stelt, wat in feite betekent dat, hoe meer soorten produktieve arbeid men vindt, hoe meer men de *omkering* die deze produktieve arbeid kenmerkt, zal moeten beklemtonen. Alsof produktieve arbeid *binnen het kapitalisme* en produktieve arbeid in een eventueel socialisme dezelfde zaak zouden zijn! We weten dat het de wens van Marx, evenals van vele van zijn commentatoren, is, de beide met elkaar te identificeren. Maar de logica van de teksten van Marx verbiedt dat. Het kapitaal

beschouwt als produktieve arbeid de arbeid die meerwaarde voortbrengt. Het socialisme zou voor het leven nuttige en interessante produkten moeten viseren.

De produktieve arbeid in het kapitalisme is een arbeid die tegenover het nut van de produkten onverschillig staat. Dat de produkten materieel zijn of niet, verandert daar niets aan. De arbeid is niet produktief omdat hij materieel is. Het is mogelijk dat Marx gedacht heeft dat materiële produkten minstens *potentieel* nuttige produkten zijn. We weten dat hij veel van de ontwikkeling van de materiële produktieve krachten verwacht. Maar, zo zeggen we in de lijn van Marx' beschouwingen, hoewel de kapitalistische produktie vermoedelijk niet (totaal) van materiële produktie kan afzien, is de *intentie* het bepalende. Ze is de verrijking, de accumulatie van het kapitaal. Het materiële produkt is hiervoor slechts de tussenschakel, het middel. Het is *producersen om te producersen, verrijkingsdrift.* De moderne mens spreekt van *groeï van de economie.* Ook hij schakelt impliciet deze groei met de produktie van consumptiegoederen gelijk. In feite is de accumulatie van het kapitaal de opeenstapeling van allerlei produktiemiddelen, de transformatie of de reorganisatie van de maatschappij in haar geheel, inbegrepen alles wat op de consumptie zelf betrekking heeft, met het oog op de accumulatie van het kapitaal. De gebruikswaarde in het kapitalisme is fundamenteel de gebruikswaarde voor het kapitaal. Het is Marx die het zegt. Ondanks het feit dat Marx, zelfs nog in *Das Kapital* bevestigt, dat de oorspronkelijke betekenis van een gebruikswaarde die is van iets dat voor de mensen nuttig is.

PRODUKTIE TER WILLE VAN DE PRODUKTIE

1 Opzet

Om een stap vooruit te kunnen zetten, kijken we eerst even achterom naar het resultaat van onze lectuur van de tekst *Produktieve en onproduktieve arbeid*. Het betekent dat we beginnen met te zeggen *wat het kapitalisme niet is*. Maar vermits, zoals overal in het werk van Marx, de dialectiek infiltreert, wat betekent dat Marx II op het appèl is, moeten we een aantal kritische opmerkingen inlassen, hoewel we zeer goed beseffen dat slechts in hoofdstuk vier, dat helemaal aan de dialectiek gewijd is, de kritiek doeltreffend zal zijn. Dat is een eerste noodzakelijke etappe.

Na zo het terrein vrijgemaakt te hebben, moeten we in staat zijn in de volgende paragraaf met behulp van het *Eerste deel van Het Kapitaal* --- waarin Marx ons uiterst kritische explicitaties geeft — uiteen te zetten hoe het kapitalisme de verstrengeling van de drie volgende fundamentele omkeringen is:

1. De omkering van de verhouding tussen ruilwaarde en de gebruikswaarde.
2. De omkering van de verhouding tussen circulatievormen G-W-G en W-G-W.
3. De meest fundamentele omkering van allemaal, die van de verhouding tussen nuttige of concrete arbeid en de abstract-fysiologische arbeid.

De genoemde verstrengeling of omkering van de natuurlijke verhoudingen is *de accumulatie van het kapitaal*, of,

zoals we verkiezen te zeggen, *de produktie ter wille van de produktie*.

Maar ook in het *Eerste deel* van *Het Kapitaal* stuurt Marx een en ander in de war: andermaal is er dialectiek en het motief ervan, het situeren van het kapitalisme in een grandioze mondiale geschiedenis, wat het kapitalisme tot een noodzakelijk stadium promoveert en van de geschiedenis een avontuur maakt waarin alles uiteindelijk goed afloopt. Het is de reden, nogmaals, waarom we enige aandacht voor de tussenkomst van de dialectiek niet kunnen missen. De paragrafen 7 tot en met 13 zijn daarom alweer hoofdzakelijk aan kritiek op dialectische vooropzettingen van het *eerste deel* van *Het kapitaal* gewijd.

2 Wat het kapitalisme niet is

2.1

Het is voor het kapitalisme niet beslissend dat het gekenmerkt wordt als een systeem dat *meerarbeid* afperst, vermits deze uitbuiting alle gekende maatschappelijke systemen doordringt en vermits Marx zelf zegt dat het kapitalisme die afpersing slechts “op een voor de produktie interessantere manier” uitoefent. We kunnen bijgevolg de ‘produktiviteit’ van het kapitaal onmogelijk hier situeren. Decisief is veeleer dat het kapitalisme *niet zonder* de meerarbeid kan bestaan of gedacht worden, terwijl het wezenlijk nog iets anders is.

We raken hier een zeer belangrijk begrip aan, tegelijk uiterst relevant voor een goed begrip van de dialectiek: *de noodzakelijke mogelijksvoorwaarde, zonder dewelke een zaak niet kan bestaan of begrepen worden, maar die daarom de zaak zelf nog niet is* (in ons geval het kapitalisme). Het

volstaat niet te zeggen dat het kapitalisme schepping van meerarbeid is.

Het kapitalisme kan ook niet op afdoende wijze gekenmerkt worden als het systeem bestaande uit mensen die enerzijds *de produktiemiddelen in bezit hebben*, en anderzijds de bezitlozen die op de bezitters van de werktuigen aangewezen zijn. Deze scheiding is bijna even oud als de mensheid zelf. Het gaat opnieuw over een *mogelijkheidsvoorwaarde* en niet over *de zaak zelf*. Hoewel sommige condities van cruciaal belang zijn, verklaren ze de zaak niet op overtuigende wijze. De klassentegenstellingen zijn misschien alleen een machtig middel om *de zaak zelf* vooruit te duwen.

2.2

Het kapitalisme kan evenmin op afdoende manier gekenmerkt worden door middel van het begrip ruilwaarde. Het kapitalisme produceert waren en ruilt ze. Maar de ruil laat, op zijn beurt, niet toe een definitief antwoord op onze vraag te geven. Want, zoals de meerarbeid, doet de ruil zich voor in vele maatschappijformaties. Ook de ruil is misschien slechts een *mogelijkheidsvoorwaarde*, en niet *de zaak zelf*.

→ Marx weet heel goed dat de ruil buiten het kapitalisme voorkomt, de functie vervult de eenvoudige circulatie van de goederen mogelijk te maken. Misschien is dus het kapitalisme *zonder ruil onmogelijk*, hoewel men zich dan de vraag moet stellen over welk type ruil het gaat. In feite beschrijft Marx in het *Eerste deel* van *Het Kapitaal* de ruil onmiddellijk als *ruilen om te ruilen*, wat maar zin heeft als men geen equivalenten ruilt, als men een surplus op zak kan steken. In de mate waarin de zuivere ruil functioneert, moet hij, om ten volle te kunnen werken, de sfeer van de produktie inpalmen

en de ruil met de arbeid aangaan. Dan is hij reeds kapitalisme, *Verwertung des Wertes*, produktie van meerwaarde, die zichzelf doel is, dit is, onophoudelijke en eindeloze vorming van meerwaarde, accumulatie van meerwaarde.

2.3

We zien niet hoe de definitie van het kapitalisme als veralgemeende ruil van waren kan opgaan. Het begrip drukt niet alleen uit dat de ruil een ruime verspreiding kent, maar bedoelt op de eerste plaats dat de arbeidskracht zelf een op de arbeidsmarkt gekochte en verkochte waar geworden is. Kan men het kapitalisme op afdoende manier typeren als het systeem van de *loonarbeid*? We menen van niet.

In het *Eerste deel* van *Het Kapitaal* vermeldt Marx zelf het feit dat de loonarbeid zich buiten het kapitalisme voorgedaan heeft. In Polen hebben vrije arbeiders bestaan (en zijn ze ook weer verdwenen) zonder dat dit tot kapitalisme leidde; in de Aziatische steden is hetzelfde gebeurd (*Het Kapitaal*, blz. 36). De loonarbeid is slechts een *mogelijkheidsvoorwaarde* en niet *de zaak zelf*. Het begrip van *veralgemeening* kan ons hier niet van nut zijn. Als men het kapitalisme opvat als het systeem van de loonarbeid, *vooronderstelt* men reeds *de zaak zelf*, het kapitalisme. De loonarbeid is nog geen kapitalisme.

3 Wat het kapitalisme is

3.1

Kan men het kapitalisme typeren als *het systeem dat meerwaarde produceert*? Ja, maar op voorwaarde de zaak omzichtig te benaderen. Dat er waren zijn, dat er geld is,

en dat de waren een bepaalde ruilwaarde bezitten, is niet aan het kapitalisme eigen. Het geld kan best alleen middel, nuttig instrument zijn in dienst van het ruilen van waren (gebruikswaarden). Is er meerwaarde vanaf het ogenblik waarop de ruil een surplus oplevert? Maar het begrip van *kapitalistische* meerwaarde impliceert de idee van de *groei van de meerwaarde*, van de *Verwertung des Werts*, als onophoudelijk proces. In deze zin is het kapitaal een activiteit, *verwerten*, en zoals Marx het een enkele keer zegt: zijn resultaat is *de schepping van meerwaarde voor het kapitaal* (MEW 26.1 blz. 375). Het kapitaal is dus de schepping van meerwaarde, niet slechts een enkele keer, maar de onophoudelijke vorming van meerwaarde die bij het kapitaal gevoegd wordt, en die aldus een nieuwe bron van schepping van meerwaarde wordt.

3.2

- ↳ Het kapitaal is fundamenteel groei van het kapitaal, vorming van meerwaarde als groeiproces, *verrijking, verrijking zonder doel, die haar eigen doel is, verrijkingsdrift*. De verrijking is een motor, een motief, dat met het motief van de produktie ter wille van de produktie samenvalt, in de zin dat ze met de groei van het kapitaal identiek is. Toeëigening zonder doel, zoals Marx zelf zegt. In cruciale contexten legt Marx zelf het verband tussen *de produktie ter wille van de produktie*, de verrijking als het motief of als het doel, de accumulatie van de ruilwaarde zonder oog voor de gebruikswaarde en de groei van abstracte rijkdom. We zien niet hoe men het kapitalisme zou kunnen definiëren, er de specificiteit van zou kunnen expliciteren, zonder met *doeleinden* en *motieven* rekening te houden, en met name deze van de *pro-*

duktie ter wille van de produktie, of van de verrijksdrift.

3.3

Wat is het verband met de gebruikswaarde? “Het resultaat van het kapitalistische produktieproces is noch een eenvoudig produkt (gebruikswaarde) noch een *waar*, dit is, een gebruikswaarde die een bepaalde ruilwaarde heeft”. Anders gezegd, het kapitaal viseert niet de schepping van gebruikswaarden, zelfs niet om ruilwaarden te creëren, beide zijn slechts mogelijkhedenvoorwaarden, of alibi, voorwendsel, gelegenheid — voor iets anders, namelijk voor de oneindige accumulatie van het kapitaal. Men merkt hier duidelijk dat het kapitalisme de omkering van de natuurlijke relatie tussen doeleinden en middelen instaureert. Het kapitaal is niet op de schepping van nuttige dingen uit. Als het kan accumuleren zonder tot deze omweg verplicht te zijn, is het daarmee meer dan tevreden. Misschien verkiest het deze situatie, want dan kan nog nauwelijks iets de goede orde verstoren (we denken aan de wapenproduktie, een zeer veilige overheidsbestelling). De kapitalistische arbeid moet, zoals Marx het in het *Eerste deel* van *Het Kapitaal* zegt, als abstracte en fysiologische arbeid begrepen worden, dit is, als het verbruik van de energie van de arbeider, als zuivere arbeidskracht — zonder enige verwijzing naar een doel of naar een of ander praktisch of nuttig produkt.

4 Spanningen

Ondanks deze beschrijving van het kapitalisme kan Marx zich nochtans niet bevrijden van de idee dat het kapitalisme nuttige dingen produceert, of in ieder geval in zulke

produktie zal uitmonden. Hij beschrijft dus het alibi, het voorwendsel, waarop het kapitalisme berust, maar hij trekt er niet de conclusie uit dat zijn nut wellicht armzalig zal zijn en wel in de mate waarin het vrij spel zal hebben om zich te ontwikkelen.

Marx zegt dat alleen de arbeid die zich in de vorm van goederen voordoet, dus in de vorm van een gebruikswaarde, in rekening komt om tegen kapitaal geruild te worden. Voor Marx is dat een evidente vooropzetting. Toch betwijfelen we ze.

4.1

De dubbelzinnigheid neemt toe als Marx van de gebruikswaarde voor het kapitaal spreekt, in oppositie tot een gebruikswaarde zonder meer (nuttige arbeid of nuttig produkt volgens het voorbeeld van de schoenen van de schoenmaker, het hemd dat de kleermaker fabriceert, enz.). Marx denkt blijkbaar dat men het onderscheid tussen beide types gebruikswaarden niet moet handhaven, omdat, ten minste ultiem, de gebruikswaarde voor het kapitaal naar de gebruikswaarde tout court leidt. Maar zijn beschrijving wijst precies in tegengestelde richting. Het nut voor het kapitaal betekent mogelijkheid tot expansie, groei van de produktiemiddelen, accumulatie, *Verwertung des Werts* — allemaal zaken die helemaal niet naar een groeiende produktie van consumptiegoederen leiden, maar haast van zelf deze laatste tot voorwendsel nemen voor de grenzeloze expansie van het kapitaal. Wat nuttig is voor de mensen zal dan gekwalificeerd worden door wat nuttig is voor het kapitaal, en men zal de maatschappij stelselmatig op zulke wijze organiseren en reorganiseren dat ze nog slechts het aanhangsel

van de groei van het kapitaal is. Het nut verdwijnt daarbij meer en meer uit de horizon. Het feit dat Marx het verschil tussen gebruikswaarde zonder meer en gebruikswaarde *voor het kapitaal* niet maakt, insinueert een *dialectische* identificatie. En wat dialectische redeneringen betreft, weet Marx van aanpakken.

4.2

Een andere dialectische dubbelzinnigheid valt niet meer te omzeilen. Het gaat over het gebruik van het woord *zunächst*. Enkele voorbeelden: “De productiviteit van het kapitaal bestaat *zunächst* ... in de dwang tot meerarbeid”. “Uit wat voorafgaat blijkt dat de *produktieve arbeid* een bepaling van de arbeid is die *zunächst* niets te maken heeft met de *bepaalde inhoud* van de arbeid, met zijn bijzonder nut of met de specifieke gebruikswaarde, waarin hij zich presenteert” (MEW 26.1 blz. 376). In *Het Kapitaal* kan men lezen: “Geld als geld en geld als kapitaal onderscheiden zich aanvankelijk [*zunächst*] slechts door het verschil in hun vorm van circulatie” (K, blz. 91). Het werk van Marx wemelt van *zunächsts*. Wat wil dat zeggen? *Zunächst* betekent: aanvankelijk is er iets, maar per slot van rekening is het (hetzelfde en toch) iets anders. Chronologisch kan dat min of meer kloppen. Het kapitaal wordt eerst als meerarbeid bepaald, maar het proces houdt daarbij niet op — wat niet betekent dat de meerarbeid nu geëlimineerd wordt. De arbeid heeft vooreerst niets te maken met een of andere bepaalde inhoud, maar uiteindelijk krijgt hij er wel een — zo denkt Marx. Het geld en het kapitaal onderscheiden zich vooreerst, maar het onderscheid wordt ontwikkeld, enz. Marx bedoelt iets fundamenteels. *Zunächst* is een dialectische term. Hij duidt

aan dat wat vooreerst gebeurt, zich uiteindelijk in iets anders omzet, en dat dit andere om zo te zeggen van meet af aan aanwezig was. De chronologie is niet enkel chronologie, ze is ontologie. De term *vooreerst* spreekt zich uit over de noodzakelijke gang van de geschiedenis, van het kapitalisme.

Door middel van onze begrippen *noodzakelijke voorwaarde*, en *de zaak zelf* hopen we dit dialectisch mishbruik te ontmaskeren. Wat zegt Marx in feite? Hij zegt dat het kapitalisme niet zonder meerarbeid kan bestaan, dat de meerarbeid chronologisch het kapitalisme voorafgaat. Uit deze chronologische presentatie besluit Marx ten onrechte dat in een zekere zin het kapitalisme reeds in de meerarbeid aan het werk is en zodanig dat het er ooit (en noodzakelijk) moet uit ontspringen. In feite heeft hij alleen getoond dat er *geen kapitalisme is zonder meerarbeid*.

Dezelfde relatie betreft de verhouding tussen geld en kapitaal. Het geld bestond reeds vóór de komst van het kapitalisme. Het kapitalisme gebruikte het geld als noodzakelijke voorwaarde voor zijn ontwikkeling. Maar de conclusie volgt niet: dat daar waar het geld bestaat, het kapitalisme niet op zich zal laten wachten. Trouwens, het is Marx zelf die voorbeelden van het tegendeel geeft.

Door de gelijkschakeling of de identificatie van de *voorwaarden* en *de zaak zelf*, moet Marx als het ware ondanks hemzelf het kapitalisme begrijpen als in het geheim aan het werk overal daar waar er minstens sprake kan zijn van een of andere *conditie* — de meerarbeid, de ruil, het geld, de arbeidsdeling zelf inbegrepen. Wat 'binnen' is, moet 'naar buiten komen', kortom, zich vertonen. Evenwel, we betwijfelen of *de zaak zelf* 'binnen' is. Marx slaagt er wel in te tonen dat er *voorwaarden* zijn (onder andere historische en chronologische voorwaarden). Maar niets meer. Marx ziet

wel dat de produktie van meerwaarde in principe niets met de nuttige inhoud van de arbeid te maken heeft, maar, in het kader van zijn geloof in het kapitalisme en van zijn historische zending, heeft hij de *dialectiek van de 'zunächsts'* nodig. Hij meent daarom te kunnen stellen dat de inhoud *vooreerst* afwezig is, en hij eindigt ermee zichzelf ervan te overtuigen dat uiteindelijk de inhoud niet verloren gaat. Maar in de beschrijvingen die hij geeft, duidt niets daar op. Als men de beschrijvingen tenminste niet vervalst door op bedrieglijke wijze dialectische presupposities binnen te smokkelen.

4.3

Andere formules met dezelfde beteekenis zijn: *op zich, in intentie, naar zijn bestemming*. "Zijn resultaat, zijn produkt, is schepping van *meerwaarde* voor het kapitaal en dus feitelijke *omzetting* van geld of waar in kapitaal, wat ze vóór het produktieproces slechts in intentie, op zich, volgens hun bestemming zijn" (MEW 26.1 blz. 375). "Geld, dat op de laatste wijze circuleert, verandert in kapitaal, wordt kapitaal en is reeds naar zijn bestemming slechts kapitaal" (*Het Kapitaal*, blz. 91). De betekenis is steeds dat er *voorwaarden* bestaan, die effectief (op zich, in intentie, potentieel, essentieel, of volgens hun bestemming) reeds *de zaak zelf* zijn. De potentialiteit of de mogelijkheid waarover Marx hier spreekt, is het wezen zelf, is *de zaak zelf*. Ze is geen vrije mogelijkheid, neen, ze leidt *met noodzaak* naar de zaak zelf.

Marx meent dus dat er daar waar er geld, waar er ruil, waar er arbeidsdeling is, waar er klassentegenstellingen zijn, enz. — die *condities* van het kapitalisme zijn — het kapitaal in de grond, in het hart, in de ziel, dit is, in wezen,

reeds present is. Vroeg of laat moet het aan de oppervlakte verschijnen. We zouden menen dat zelfs, volgens de vooropzettingen van Marx zelf, moeilijk te begrijpen valt waarom dat niet *direct* zo zou zijn. En nochtans houdt Marx niet op voorbeelden van het tegenovergestelde te geven, noodzakelijke voorwaarden aan te duiden, maar die geenszins door kapitalisme gevolgd worden: er is geld, er is meerarbeid, er is ruil, maar het kapitalisme volgt niettemin niet.

4.4

Een anticipatie dringt zich op (zie het hoofdstuk over de dialectiek) om te vermijden dat de lezer zich al te gefrustreerd begint te voelen. We denken namelijk dat *het geheel van de voorwaarden* nog niet toelaat *de zaak zelf te begrijpen*. Hiervoor is nodig dat ze met elkaar verbonden worden en dat we deze band, deze relatie, begrijpen. Ze constitueren een geheel, een betekenis, een structuur, en we zeggen misschien terecht een *Gestalt*. Het begrip *veralgemening* doet het niet omdat het blijkbaar insinueert dat de verzameling van al de elementen voldoende is opdat het kapitalisme (of elke andere maatschappijformatie) zich zou voordoen. Zou het kapitalisme zich dus installeren zodra al de waren geruild worden, zodra ook de arbeidskracht een waar geworden is? Waarom zou dergelijke puur kwantitatieve zaak reeds *de zaak zelf* zijn? We moeten immers de *band* begrijpen die de voorwaarden verenigt — wat trouwens impliceert dat men reeds van kapitalisme kan spreken lang voordat de veralgemening reëel geworden is.

Onder de leiding van Marx begrijpen we die band als de *verrijking*, als de drift tot verrijking, als de *produktie ter wille van de produktie*. Men kan onmogelijk van dat element

abstractie maken, het blijft het *onverklaarde* als men poogt het kapitalisme te denken vanuit de dialectiek of vanuit de idee van de veralgemeende ruil. De veralgemeende ruil of de veralgemeende loonarbeid leiden niet noodzakelijk tot accumulatie. Ze zijn alleen *condities*, en niet *de zaak zelf*. Niemand beter dan Marx zelf begrijpt het verschil tussen de ontstaanscondities en de bestaanscondities van een zaak enerzijds, en die zaak zelf, anderzijds. Maar ter wille van zijn geloof in een noodzakelijke gang van de geschiedenis, waarvoor de dialectiek de waarborg moet bieden, ontnemt Marx zich de mogelijkheid om ten volle het genoemde onderscheid te honoreren.

5 *Voorlopige conclusie*

Voor Marx heet de arbeid in het kapitalisme die meerwaarde produceert *produktieve arbeid*. Dat is de definitie. Alle andere eigenschappen van de arbeid betreffen de voorwaarden, historisch noodzakelijke voorwaarden, of structureel noodzakelijke voorwaarden. Voor Marx is de productie van meerwaarde het systeem van de accumulatie van de meerwaarde. Het is de reden waarom Milton een onproduktieve arbeider is. Deze laatste produceert geen meerwaarde, terwijl de bankbediende dat wel doet. Het onderscheidende kenmerk is de productie van meerwaarde, en niet het feit dat het proces de materie bewerkt. In het geval waarin het proces van meerwaardevorming niets materieels oplevert, zal de productie vaak moeilijk een hoge vlucht nemen, zoals het geval is met de zangeres in dienst van de operadirecteur. Ondanks zijn beschrijvingen dacht Marx klaarblijkelijk dat het materiële aspect van de productie belangrijk is, in die zin dat het de waarborg is voor het *nut* van de productie —

minstens potentieel. Maar uit zijn commentaar blijkt veeleer het tegenovergestelde. Het systeem produceert op de eerste plaats een omkering van de natuurlijke verhoudingen. De nuttige goederen zijn slechts alibi voor de ontwikkeling van de produktiemiddelen. Zowel de consumptiegoederen en diensten als de produktiemiddelen ondervinden nefaste omkeringseffecten, en uiteindelijk moet die perverse omkering uitlopen op de destructie van de mogelijkheden om een goed leven in te richten. Hieruit volgt dat we de controverse over wat productief en wat onproductief is als onvruchtbaar verwerpen. Per slot van rekening cirkelt het kapitalisme omheen de productie van meerwaarde, en dat is het einde van de discussie.

6 *Producersen om te producersen*

Laten we nu direct naar de kern van de zaak gaan en ons exclusief op het Eerste Deel van *Het Kapitaal* (1867) steunen, het werk waarin Marx het duidelijkst en het uitvoerigst zijn kritiek op het kapitalisme geformuleerd heeft. Hier expliciteert Marx het kapitalisme als een geheel van omkeringen van doel en middelen.

6.1 De omkering van de verhouding tussen ruilwaarde en gebruikswaarde op basis van de omkering van de verhouding tussen concrete arbeid en abstracte arbeid

In het *Eerste deel* van *Het Kapitaal* vertrekt Marx van de oppositie van gebruikswaarde en ruilwaarde in het kapitalisme. Hij plaatst zich direct binnen deze maatschappijformatie, zonder evenwel in staat te zijn deze positie te handhaven, vermits hij tegelijk op dubbelzinnige wijze *algemene*

en abstracte kenmerken bespreekt.

De kapitalistische economie is een enorme accumulatie van waren, zegt Marx. Elke waar incorporeert de twee types van waarde. De waar is vooreerst (*zunächst*) een ding dat voor de behoeftenbevrediging bestemd is. Dat de behoeften van de mens, zegt Marx, de maag of de verbeelding tot oorsprong hebben, verandert niets aan de zaak. Het object kan de behoeften direct of langs een omweg — als het een produktiemiddel is — bevredigen. We begrijpen dat Marx de gebruikswaarde opvat als iets wat de behoeften bevredigt en dat de gebruikswaarde van een produktiemiddel *afgeleid* is, zoals de theoretici van de kapitalistische economie eveneens denken, want, inderdaad, een produktiemiddel ontleent zijn belang aan het feit dat het uiteindelijk tot de — natuurlijke of ook kunstmatige — behoeftenbevrediging moet bijdragen.

Marx stelt toch weinig belang in de gebruikswaarde als een ding dat de behoeften van de mensen moet bevredigen. Hij beklemtoont veel meer en eenzijdig het belang van de *produktie* van ruilwaarden. De behoeften en de gebruikswaarden zijn volgens hem het effect van de produktie. Marx heeft in feite geen theorie van de behoeften.

Toch heeft Marx in een zekere zin het gelijk aan zijn kant. Hij heeft gelijk zich op het standpunt van het kapitalisme te plaatsen. Hij heeft in een zekere zin gelijk de behoeften van de mensen te verwaarlozen, voor zover hij zich namelijk *binnen* het kapitalisme plaatst (waar dat zo is).

De ruil van de waren houdt rekening met de arbeidsuren die in die waren geïncorporeerd zijn, zegt Marx. Hij merkt diepzinnig op dat de arbeid in het kapitalisme grondig van karakter verandert als hij waren moet produceren. De arbeid houdt dan immers op concrete, nuttige arbeid te zijn, en wordt louter verbruik van menselijke energie. Het is de

omkering van de verhoudingen tussen doeleinden en middelen op het niveau van de menselijke activiteit, analoog aan de omkering van de verhoudingen op het niveau van de waren zelf (omkering van de verhouding van de gebruikswaarde en van de ruilwaarde). Men ruilt een abstracte kwaliteit van de waren, abstracte arbeid. Direct heeft men aldus met *ruil ter wille van de ruil*, te maken, dit is, met de ruil om een surplus te behalen. Marx is op dat punt niet zeer duidelijk. Hij drukt zich uit alsof elke ruil ruil ter wille van de ruil zou zijn, terwijl hij zeer goed weet dat men geld als *middel* kan gebruiken, en dat het geld dan niet het doel van de transactie is. Nochtans duidt Marx klaar de omkering aan. Volgens ons wil dat zeggen dat het nuttige karakter van de waar, en het nut in het algemeen, het meer en meer zullen laten afweten als het kapitalisme tot ontwikkeling komt, vermits ze het bijkomstige effect zijn van wat men rechtstreeks najaagt: geld, accumulatie.

6.2 Twee circulatievormen

Afdeling II, *De omzetting van geld in kapitaal*, die slechts uit een enkel hoofdstuk bestaat met dezelfde titel, bekleedt een sleutelfunctie in *Het Kapitaal*. We wonen hier het ontstaan van het kapitaal als kapitaal bij. Het is een punt dat in het artikel over produktieve en onproduktieve arbeid ontbrak.

“Wanneer we afzien van de materiële inhoud van de warencirculatie, van de ruil van de verschillende gebruikswaarden, en wanneer we slechts de economische vormen beschouwen die door dit proces ontstaan, dan zien we als eindprodukt het geld. Dit eindprodukt van de warencirculatie is de eerste verschijningsvorm van het kapitaal!” (K, blz. 91).

Het begrip van het kapitaal veronderstelt dat we van de stoffelijke gebruikswaarde abstraheren, zodat de ruilwaarde — die in geld vertegenwoordigd wordt — aan bod komt. Maar het feit dat de economie een geldeconomie is, is onvoldoende om van het kapitalisme een juist idee te krijgen. Het geld moet eerst nog kapitaal worden. Dat gebeurt in een specifieke circulatievorm. Wel is het zo dat het kapitaal, zegt Marx, zich eerst van ~~het~~ grondeigendom moet emanciperen, en in de vorm van geldkapitaal moet bestaan, als vermogen, als koopmanskapitaal en woerkerkapitaal (K; blz. 91). Maar deze geboorte van het kapitaal, zegt Marx, herhaalt zich elke dag voor onze ogen. Elk nieuw kapitaal komt vooreerst op de markt als geld, dat zich door bepaalde processen in kapitaal omzet (K, blz. 91).

“Geld als geld en geld als kapitaal onderscheiden zich aanvankelijk slechts door het verschil in hun vorm van circulatie” (K, blz. 91).

Marx beschrijft vooreerst een circulatievorm die niet kapitalistisch is, hoewel hij ook *binnen* het kapitalisme voorkomt. Het gaat om de circulatievorm W-G-W (waar-geld-waar), die zonder enige twijfel aan het kapitalisme voorafgaat, als geld reeds circuleert en de ruilhandel reeds bestaat. Marx spreekt van de *onmiddellijke* vorm van de circulatie van de waren W-G-W, die een omzetting van waar en geld en heromzetting van geld in waar is, verkopen om te kopen. Naast deze vorm bestaat de vorm G-W-G, omzetting van geld in waar en heromzetting van waar in geld, kopen om te verkopen. Het onderscheid is niet zo banaal als op het eerste gezicht kan lijken.

“Geld, dat op de laatste wijze circuleert, verandert in kapitaal, wordt kapitaal en is reeds naar zijn bestemming slechts kapitaal” (K, blz. 91)

Het kapitalisme bestaat blijkbaar in de circulatievorm G-W-G zelf, en is daar te vinden waar het geld bij voorbaat - - volgens zijn bestemming — deze functie verkrijgt.

Het doel van deze tweede circulatievorm is naar het geld terug te keren. Dat is slechts niet zinloos als de tweede G groter is dan de eerste, wat Marx aangeeft door van G' te spreken. De onmiddellijke of eenvoudige circulatie (die ten onrechte circulatie genoemd wordt, vermits in feite niets circuleert) begint met een verkoop en eindigt met een koop. Geld is slechts middel om een ‘ding’ in handen te krijgen, waarnaar behoefte bestaat, en dat gebeurt door een tegenprestatie die in de eerste W aangegeven wordt. Geld is tussenschakel. De kringloop eindigt met de koop, en hiermee is de circulatie afgesloten. Het is duidelijk dat een nieuwe circulatie kan beginnen, maar die onderhoudt met de voorgaande circulatie(s) geen logisch verband. Het gaat om de consumptie, om de behoeftenbevrediging, om de gebruikswaarde, die hier het doel is (K, blz. 93). Let wel dat Marx weer spontaan — en terecht hier — de gebruikswaarde met menselijke behoeften in verband brengt.

“De kringloop G-W-G daarentegen gaat uit van het geld en komt ten slotte bij het geld terug. De voornaamste drijfveer, het uiteindelijke doel, is hier dus de ruilwaarde zelf” (K, blz. 93)

Hier is wel sprake van een echte circulatie, die anders dan in de onmiddellijke warencirculatie, naar haar uitgangspunt terugkeert. Let wel dat Marx — en dit in een zeer belangrij-

ke context — niet bang is van een motief en van een doel (een bedoeling) te spreken. En inderdaad we zullen uiteindelijk moeten erkennen dat in de logica van Marx zelf de *menselijke subjectiviteit* onmogelijk te elimineren valt en veel in de definitie van het kapitalisme zelf geïncorporeerd moet worden. Of de circulatie nu met bewustzijn of 'bewusstlos' gebeurt, zoals Marx soms zegt, is niet zeer belangrijk, te meer daar wat Marx over deze 'bewusteloosheid' vertelt, over datgene wat achter de rug van de (bewuste) mens gebeurt, zeer onduidelijk en zeer onzeker is en hij het begrip van het *bewusstlose* of van het *im Rücken* ook nooit geëxpliciteerd heeft. In feite bedoelt Marx met het bewustzijn het reflexieve, thematische, heldere bewustzijn. En de ontkenning van dat soort bewustzijn is niet het bewusteloze of onbewuste, maar het onbereflecteerde, niet-thematische, hoewel beseft, het impliciet aanvaarde of gekende (en voor explicatie vatbare). De explicatie van het kapitalisme is trouwens gebeurd, en dit door belangrijke filosofen en economen zoals Quesnay, Turgot, Smith, Ricardo, Sismondi, Malthus, Mill en vele anderen.

In de eenvoudige warencirculatie — eenvoudig omdat er slechts een enkele beweging is, die niet terugkeert, die dus geen cirkel is — zijn de beide extremen waren, verschillende gebruikswaarden. En het is het onderscheid der waren dat men op het oog heeft. In G-W-G viseert men niet echt een waar. G wordt G — dat lijkt het enige gebeuren te zijn. Het enig belangrijke is dat G G wordt, of beter G' wordt, dat een verschil in grootte gerealiseerd wordt, dat G G plus Δ G wordt.

“Deze vermeerdering of dit overschot op de oorspronkelijke waarde noem ik — meerwaarde (Mehrwert, surplus value)” (K, blz. 94).

Voor de eerste keer -- in zijn hoofdwerk -- gebruikt Marx hier het woord *meerwaarde*. Het wijst nog eens op het extreme belang van de tweede *Abschnitt*. De meerwaarde ontstaat in de G-W-G-circulatievorm -- niet in de enkelvoudige warencirculatie (zodat men dus, voor zover warencirculatie in voor-kapitalistische tijden voorkomt, daar best niet over meerwaarde spreekt). De oorspronkelijke voorgeschoten waarde blijft niet alleen behouden, zegt Marx, maar in de circulatie verandert zij haar waardegrootte "voegt een meerwaarde toe of *verwertet sich*" (K, blz. 94). Voor de eerste keer ook gebruikt Marx de term *sich verwerten*. Marx gebruikt het dynamische concept *sich verwerten*.

Marx verduidelijkt verder -- vooreerst door middel van een nota (K, blz. 93, nota 6) waarop Rudolf Boehm de aandacht gevestigd heeft. Marx zegt dat de ruil van geld tegen geld niet slechts de kenmerkende circulatievorm van het handelskapitaal maar van alle kapitaal is. Moeten we echter niet veeleer omgekeerd beweren dat het handelskapitaal slechts *in intentie* een G-W-G-relatie is? Want de produktiesfeer is absoluut noodzakelijk voor het tot stand komen van het kapitalisme. Wel zouden we kunnen stellen dat het handelskapitaal reeds G-W-G, en dus kapitalisme is, maar op halfslachtige wijze, dat het nog *op zoek is* naar zijn echte realisatiemogelijkheden, naar de produktie van meerwaarde, die het slechts zal vinden als het de produktiesfeer binnendringt om de produktie aan zijn drift om het verschil tussen G en G' te creëren, aan te passen. In genoemde nota vergelijkt Marx de circulatievorm van het kapitalisme met een *spel* -- zeer terecht, zoals Boehm uiteengezet heeft -- vermits er dezelfde doelloosheid, zinloosheid, omkering van de verhoudingen tussen doel en middel in aan te treffen is als in het spel. Wat geen veroordeling van het spel is, dat slechts

verkeerd is als het niet op zijn plaats in het leven blijft, waardoor "het leven zelf in een spel omgezet wordt" (Fichte in *Der geschlossene Handelsstaat* — die met deze uitdrukking op zijn beurt het kapitalisme typeerde).

Marx weet natuurlijk dat ook in de W-G-W-circulatie de beide waren kwantitatief kunnen verschillen (en natuurlijk ook altijd kwalitatief). De boer kan zijn koren onder of boven de waarde verkopen. En hij kan uitgebuit worden. Dat is bijkomstig voor het begrip van de enkelvoudige ruilverhouding. Het is echter essentieel dat in de tweede circulatievorm de tweede G groter is dan de eerste — anders wordt de beweging zinloos. Als men verkoopt om te kopen (W-G-W), zegt Marx, ligt het doel en de maat van de beweging, van het proces, in de consumptie, in de bevrediging van een behoefte. Hij gaat verder:

"Bij de koop om te verkopen daarentegen zijn begin en einde hetzelfde: geld, ruilwaarde; en daardoor alleen al kent de beweging geen einde" (K, blz. 95).

Het kapitalisme is dus niets anders dan die eindeloze en rusteloze beweging, dan dit proces, *Verwertung des Werts*. De behoefte van de *Verwertung des Werts* is onbegrensd, ze begint steeds opnieuw, omdat ze alleen in de vermeerdering belangstelt, niet in een of andere inhoud. Het einde van elke afzonderlijke kringloop vormt van zelf de aanvang van een nieuwe kringloop (K, blz. 95).

7
"De eenvoudige warencirculatie — verkopen om te kopen — dient als middel tot een einddoel, dat buiten de circulatie ligt: de toeëigening van gebruikswaarde, de bevrediging van behoeften. De circulatie van het geld als kapitaal is daarentegen doel op zichzelf, want de vermeer-

dering binnen deze steeds hernieuwde beweging. De beweging van het kapitaal is derhalve onbeperkt" (K, blz. 95).

In een nieuwe — belangrijke — nota (K, blz. 95-96) verwijst Marx naar Aristoteles' chrematistiek, de kunst om geld te maken. Aristoteles stelt in zijn *Politiek* dezelfde eindeloosheid en doelloosheid van de beweging vast. Het gaat om absolute verrijking, verrijking die zichzelf doel is. In dezelfde zin kenmerkt Marx de kapitalistische warencirculatie:

"Als bewuste vertegenwoordiger [Träger] van deze beweging wordt de geldbezitter kapitalist ... De objectieve inhoud van deze circulatie — de waardevermeerdering — is zijn subjectief doel en slechts voor zover de groeiende toeëigening van abstracte rijkdom de enige motiverende kracht van zijn handelingen is, vervult hij de functie van kapitalist, van verpersoonlijkt, met wil en bewustzijn uitgerust kapitaal. Daarom moet men de gebruikswaarde nooit beschouwen als het direkte doel van de kapitalist, evenmin is de winst van de afzonderlijke transactie zijn doel, maar de onafgebroken beweging van het maken van winst. Deze drift naar absolute verrijking, deze hartstochtelijke jacht op waarde, heeft de kapitalist met de schatvergaarder gemeen; maar terwijl de schatvergaarder slechts de dwaze kapitalist is, is de kapitalist de rationele schatvergaarder" (K, blz. 96-97).

Onvermoeibaar wijst Marx op de *beweging* die het kapitalisme is:

"Beschouwt men afzonderlijk de verschillende verschijningsvormen, die de groeiende waarde in de kringloop van haar leven afwisselend aanneemt, dan krijgt men de volgende verklaringen: 'kapitaal is geld' en 'kapitaal is waar'. In feite echter wordt de waarde hier het subject van een proces, waarbinnen zij — bij een voortdurende vormverandering van geld en waar — haar eigen grootte verandert, zich als meerwaarde losmaakt van haar oorspronkelijke waarde en zichzelf in

waarde vergroot" (K, blz. 97).

Het kapitaal is *Verwertung* als *Selbstverwertung*. Het is de beweging van de meerwaarde naar meer meerwaarde, eindeloos, omdat het doel van de beweging de beweging zelf is. Elk extern doel — zoals in de circulatievorm *W-G-W* — is verdwenen, bestaat slechts — zoals de waar in de cyclus — als voorwendsel, als noodzakelijke voorwaarde. Het kapitaal is, zegt Marx, een *prozessierende, sich selbst bewegende Substanz*, voor dewelke de waren louter vormen zijn (K, blz. 98), de waarde wordt dus *prozessierender Prozess, prozessierendes Geld* en als zodanig kapitaal (K, blz. 98). *Alle* kapitaal is van die aard, zegt Marx. We moeten in feite zeggen dat bij uitstek het industriële kapitaal aan de bepaling beantwoordt. In het volgende hoofdstuk zal Marx dan ook over het arbeidsproces en over het productieproces spreken, waarin de meerwaarde feitelijk tot stand komt. Men moet namelijk de waar produceren, de *W* die de tussenschakel is tussen de beide *G*'s. Deze waar is het resultaat van de produktie. In de waar incarneert zich de onbetaalde arbeid, die als de waar verkocht wordt, voor de aangroei (ΔG) zorgt¹.

¹ Als we *Het Kapitaal* met *Zur Kritik der politischen Ökonomie* vergelijken, merken we een interessante evolutie op (punt 3 *Geld* in het tweede hoofdstuk waarin Marx twee vormen van circulatie *G-W-G* en *W-G-W* vermeldt). In de vorm *G-W-G*, zegt Marx, is het resultaat tegelijk het vertrekpunt. Maar Marx heeft weinig interesse voor het onderscheid. Hij gebruikt het niet om het kapitalisme te typeren. Als hij in pntt *a) Schatzbildung* over de accumulatie spreekt, brengt hij de idee in verband met de *produktie ter wille van de produktie*, die de ontwikkeling van de produktieve krachten is. Men ziet dat de relatie tussen de produktie om de produktie en de ontwikkeling van de produktiekrachten een oude idee van Marx is. Maar Marx legt geen verband met de circulatievorm *G-W-G* en ziet geen nefaste effecten. In de laat-

6.3 Twee soorten arbeid

De derde omkering, die de arbeid betreft, is even fundamenteel als de omkering van de circulatievorm.

De arbeid in het kapitalisme is zuiver middel in dienst van wat normaal gesproken middel zou moeten zijn, te weten, het geld, de ruilwaarde. Het kapitalisme kan G slechts in G' transformeren op voorwaarde dat het de betekenis van de arbeid vervormt. De meerwaarde steunt fundamenteel op deze wijziging van de zin van de arbeid.

Marx onderscheidt enerzijds de concrete, nuttige arbeid die passende gebruikswaarden scheidt en anderzijds de abstracte arbeid die zuiver verbruik van menselijke energie is, die onverschillige arbeid is, het verbruik van een energie die verregaand bij iedereen dezelfde is, reden waarom Marx de abstracte arbeid ook maatschappelijke arbeid noemt. De abstracte arbeid is het steunpunt voor de creatie van meerwaarde. Deze reductie van de menselijke arbeid tot abstractie arbeid constitueert de ziel van het kapitalisme. Maar de reductie is zelf niets anders dan de omkering van de normale verhoudingen tussen doel en middel, hier bekeken vanuit de arbeid. Voor ons impliceert de reductie van de arbeid tot een abstracte en louter fysiologische prestatie de perversie van alle produktieve en sociale verhoudingen.

De kern van het kapitalisme steekt niet in het feit dat het loonarbeid en evenmin in het feit dat het niet-betaalde arbeid veronderstelt, veeleer in het feit dat de arbeid meerarbeid creëert door middel van de degradatie van de arbeid

ste nota verwijst hij naar Aristoteles die de twee vormen van circulatie ontwikkeld heeft, en die de vorm G-W-G als 'chrematistiek' bepaald heeft. Het citaat in het *Eerste deel* van *Het Kapitaal* bevindt zich in de tweede afdeling, wat erop wijst dat Marx een idee beklemtoont die in *Zur Kritik* nog maar een idee naast andere was.

tot abstracte en louter fysiologische arbeid, wat de genoemde omkering van doel en middel meebrengt. Als de natuurlijke relatie die is waarbij de arbeid een nuttig produkt voortbrengt, waarvoor natuurlijk eveneens het gebruik van energie vereist is, waarvoor inspanningen nodig zijn, is in het kapitalisme het nuttig karakter van de arbeid louter voorwendsel tot het gebruik van onverschillige menselijke energie geworden. De abstracte arbeid wordt zelf het doel.

Het is zeker dat de scheiding van de arbeider van zijn produktmiddelen een historische en effectieve voorwaarde is om de arbeider te dwingen zich aan dergelijke arbeid over te leveren. Maar het fundamentele punt is dat het kapitalisme vanuit een *motief* functioneert, dat zich vervult, dat zijn realiseringscondities opzoekt en ze verwerkelijkt. De meerwaarde is de onophoudelijke schepping van abstracte arbeid. Het is de arbeid die productief geworden is op de wijze waarop het kapitaal dat wil zijn, zuiver verbruik van onverschillige energie.

Marx wist zeer goed dat zijn arbeidsconceptie zeer oorspronkelijk was:

d

“Het beste van mijn boek is 1. (daarop berust *alle* begrip van de feiten) het reeds onmiddellijk in het Eerste Hoofdstuk beklemtoonde *dubbel karakter van de arbeid*, al naargelang hij zich in gebruikswaarde of ruilwaarde laat uitdrukken” ... (MEW 31 blz. 326, brief van Marx aan Engels van 24 augustus 1867).

Inderdaad, geen enkele maatschappijformatie buiten de kapitalistische heeft de arbeid tot louter abstract-fysiologische arbeid gereduceerd, van deze gereduceerde arbeid het dominerende kenmerk van de maatschappij gemaakt.

7 *Het arbeidsproces en het Verwertungsproces*

Hoewel er nog andere dialectische infiltraties in het *Eerste deel* van *Het Kapitaal* zijn (zoals trouwens in het gehele oeuvre van Marx het geval is), insisteren we op de spanningen die aan het licht treden als Marx de relaties poogt op te helderen die bestaan tussen *arbeidsproces* en *valorisatieproces*. Onze opheldering zal er ons eens te meer van overtuigen dat de idee van de *produktie ter wille van de produktie* in het centrum van *Het Kapitaal* staat.

Het gebruik van de arbeidskracht is de arbeid, zegt Marx (K, blz. 116). De koper zet de arbeider aan het werk. Om zijn arbeid in waren om te zetten, moet de arbeid nuttig zijn, zich in de vorm van gebruikswaarden realiseren, *Sachen, die zur Befriedigung von Bedürfnissen irgendeiner Art dienen*. Wat er ons van overtuigt dat Marx onder gebruikswaarden spontaan (maar in welke dubbelzinnigheid!) dingen verstaat die behoeften moeten bevredigen.

“De algemene waarde van de produktie van gebruikswaarden of goederen ondergaat geen verandering door de omstandigheid, dat die produktie ten bate van de kapitalist en onder diens toezicht plaatsvindt. Het arbeidsproces dient dus allereerst onafhankelijk van enige bepaalde maatschappelijke vorm te worden beschouwd” (K, blz. 116).

Deze belangrijke zin maakt veel duidelijk. Hij laat zien dat Marx inderdaad “de ontwikkeling van de produktieve krachten” opvat als de ontwikkeling van de *mogelijkheden* tot de bevrediging van de behoeften — een proces dat blijkbaar moeilijk verkeerd kan lopen en dat men daarom als goed op zich kan opvatten. Marx staat zich het recht toe

in de ontwikkeling van de produktieve krachten de bemiddeling, de schakel, te zien tussen kapitalisme en socialisme. De geschiedenis gaat steeds op dezelfde manier vooruit, in rechte lijn naar de maximale ontwikkeling van de produktieve krachten, die op de behoeftenbevrediging afgestemd zijn. In deze zin 'corrigeert' de Franse vertaling² (die door Marx bewerkt is geworden) het Duitse origineel door het hoofdstuk in plaats van de titel "arbeidsproces en valorisatieproces" de titel "produktie van gebruikswaarden en produktie van meerwaarde" mee te geven, en als ondertitel te schrijven "produktie van gebruikswaarden" (waar in het Duitse origineel en dus ook in de Nederlandse vertaling gewoon "arbeidsproces" staat).

Marx denkt het arbeidsproces te kunnen kenmerken als iets dat algemeen of universeel is, tenminste *in de eerste plaats, zvnächst*.

"De arbeid is in de eerste plaats een proces, dat tussen mens en natuur plaatsvindt; een proces, waarbij de mens zijn stofwisseling met de natuur door middel van zijn eigen activiteit tot stand brengt, regelt en controleert" (K, blz. 116).

In dezelfde alinea spreekt Marx over het doelbewustzijn dat aan de arbeid eigen is. Wat Marx hier zegt is juist, maar te algemeen, wat hij beklemtoont is waar, maar wat in het algemeen waar is, is ook abstract. Marx merkt terecht op dat de arbeid een bemiddelingsdaad is, een functie van de stofwisseling tussen mens en natuur. Maar dat is een al te algemene waarheid. In zijn methodologische reflecties (waarover we in het volgende hoofdstuk zullen spreken) vindt

²K. Marx, *Œuvres*, Economie I, Bibliothèque de la Pléiade.

Marx zich heel weinig op voor algemene uitspraken zoals: de mens moet altijd arbeiden, hij moet altijd produktiemiddelen te zijner beschikking hebben, enz. Deze uitspraken zijn waar, ongetwijfeld, evenwel, hun belang hangt af van de economische en sociale context waarnaar ze verwijzen. We bedoelen dat als men de arbeid bepaalt als stofwisseling tussen de mens en de natuur, men nog heel weinig gezegd heeft als men verzaakt de context te vermelden waarin dat stofwisselingsproces zich afspeelt. [Voor Marx stelt dat stofwisselingsproces zich hier expliciet in dienst van de behoeftenbevrediging, het gaat dus over concrete, nuttige, praktische arbeid. In het kapitalisme daarentegen stelt het stofwisselingsproces zich klaarblijkelijk in dienst van de meerwaardedecreatie, waarvan we hebben aangetoond — met behulp van Marx' eigen uiteenzettingen — dat ze veeleer tegen de schepping van gebruikswaarden indruist.]

Het is dus klaar dat Marx te veel investeert in een algemeen of universeel kenmerk, en dit om zijn stelling te kunnen handhaven dat het arbeidsproces neutraal is, ten aanzien van de maatschappijformatie. Men zou kunnen zeggen dat Marx als vulgair marxist spreekt: vermits de mens een natuurwezen is, volstaat het de stofwisseling tussen hem en de natuur in ogenschouw te nemen. Men vindt zo wat overal dergelijke banale definitie van arbeid. Het is waarschijnlijk Hegel die er de oorsprong van is. Ze is *juist*, in de zin waarin bijvoorbeeld Heidegger de juistheid begrijpt, maar ze is niet *waar*. We zouden zeggen dat ze van een noodzakelijke voorwaarde gebruikt maakt, alsof die *voorwaarde de zaak zelf is*. Ze plaatst de arbeid buiten elke concrete en historische maatschappelijke constellatie. De voorwaarden blijven wat ze zijn onafhankelijk van de historische en maatschappelijke context. Deze laatste bepaalt ze niet mede, wijzigt

hun betekenis niet. Men kan klaarblijkelijk in de arbeid van doeleinden en motieven abstractie maken. En nochtans — het is Marx zelf die de klemtoon legt op het feit dat de menselijke arbeid zich door doelbewustzijn kenmerkt. Hij legt dat uit in de aansluitende passage, waarin hij de arbeid van de mens met die van de bij vergelijkt.

“De slechtste architect onderscheidt zich echter al direkt van de beste bij doordat hij de cellen in zijn gedachten heeft gebouwd voordat hij ze in werkelijkheid vormde. Aan het einde van het arbeidsproces komt een resultaat te voorschijn, dat van het begin af aan in de fantasie van de arbeider, dus ideëel reeds aanwezig was. Niet alleen dat hij een vormverandering van het natuurlijke tot stand brengt, hij realiseert in het natuurlijke tevens zijn doel dat hij kent, dat als een wet zijn wijze van handelen bepaalt en waaraan hij zijn wil moet onderwerpen. En deze onderwerping is niet een op zichzelf staande handeling. Behalve de inspanning van de organen, die werken, is voor de gehele duur van de arbeid de aanwezigheid van de doelbewuste wil — die zich als oplettendheid manifesteert — nodig en dit des te meer naarmate die arbeid door zijn inhoud en door de wijze van uitvoering de arbeider minder boeit, hij dus minder van die arbeid geniet als spel van zijn eigen lichamelijke en geestelijke krachten” (K, blz. 116-117).

Hier wordt de arbeid niet gekarakteriseerd als stofwisseling met de natuur (hoewel dat metabolisme uatuurlijk noodzakelijk is), maar door het doelbewustzijn, door zijn ideëel en vrijwillig aspect. Het is evident dat Marx wil zeggen dat de arbeid gebruikswaarden produceert en dat dit een universeel kenmerk is. Wat wellicht het geval is in alle tijdperken uitgenomen in het kapitalisme. Marx geeft een definitie die de deur wagenwijd openzet voor opvattingen die van de arbeid een techniek maken, alleen met efficiëntie begaan, en die uitsluitend oog hebben voor de manipulatie van middelen en

materies, enz. We verzoeken de lezer zich de passage te herinneren als we het probleem van de arbeid in ons laatste hoofdstuk zullen behandelen. Beperken we ons hier tot de opmerking dat de Marx zo dierbare formule “het [vrije] spel van de lichamelijke en geestelijke krachten” (in de Franse versie is sprake van “le libre jeu”) geen goede formule is om er de nuttige en concrete arbeid mee te typeren.

Marx verwijdert zich nog verder van de idee dat de arbeid als doelmatige activiteit begrepen moet worden als hij op het belang van de werktuigen wijst. Volgens Marx kan men immers de economische tijdperken door middel van de werktuigen karakteriseren. Opnieuw vergeet Marx hier wat hij over het doelbewustzijn gezegd heeft.

“De economische tijdperken onderscheiden zich onderling niet door wat gemaakt werd, maar hoe, met welke arbeidsmiddelen gewerkt werd. De arbeidsmiddelen zijn niet slechts de graadmeters voor de ontwikkeling van de menselijke arbeidskracht, maar ook indicatoren voor de menselijke verhoudingen waaronder gewerkt wordt. Onder de arbeidsmiddelen vormen de mechanische (die men, als geheel gezien, het beender- en spierenstelsel van de produktie zou kunnen noemen) duidelijker kenmerken voor de bepaling van een maatschappelijk produktietijdvak dan de arbeidsmiddelen, welke, zoals bijvoorbeeld buizen, vaten, manden, kruiken, enzovoort, slechts dienen als reservoirs van het arbeidsvoorwerp en waarvan het geheel in het algemeen kan worden aangeduid als het vaatstelsel van de produktie. Pas in de chemische industrie spelen zij een belangrijke rol” (K, blz. 118).

Wat Marx hier zegt, bedreigt ernstig de verworvenheden van de voorgaande hoofdstukken. Hoe zouden de tijdperken zich laten kenmerken door middel van de arbeidsmiddelen, en niet door datgene *wat* ze voortbrengen? Achtergrond van de uitspraak is wellicht de idee van de eerste alinea van het hoofdstuk, die veronderstelt dat de arbeid hoe dan ook ge-

bruikswaarden produceert — een punt waarover Marx hier het stilzwijgen bewaart, omdat het voor hem algemeen en universeel is. Inderdaad, als de mens een stuk natuur zou zijn dat onveranderlijk op nuttige dingen van allerlei aard uit is, zou men misschien kunnen stellen dat het resterende verschil tussen de economische constellaties dit van de arbeidsmiddelen is. Vermits de natuurlijke behoeften dan geen enkel probleem stellen, betreft het enige verschil nog alleen de produktiemiddelen.

✓ Als het echter zinloos is abstractie te maken van *wat* gefabriceerd wordt (gebruikswaarden), hoe moeten we dan de poging beoordelen om het *kapitalisme* te kenmerken *vanuit de produktiemiddelen*? Moeten we dan niet ongeveer alles vergeten wat Marx ons geleerd heeft over *het produceren om te produceren*, over *de produktieve arbeid*? Deze laatste is fundamenteel *meerwaardeproduktie*. Het is alleen *nadat* men een definitie van het kapitalisme gegeven heeft, dat men een betekenis kan toekennen aan het hierboven weergegeven citaat, als men namelijk de vraag stelt naar de voorwaarden die voor de 'toepassing' van de definitie vereist zijn. Inderdaad, het kapitalisme eigent zich zijn eigen condities toe, schept ze zelfs als dat moet; kortom, het organiseert en reorganiseert de maatschappij, om ze in overeenstemming te brengen met het project dat het is. Als men weet wat het kapitalisme is, kan men zekere vermoedens uiten over de richting die de ontwikkeling van de produktiemiddelen zal inslaan. Het tegenovergestelde lijkt ons onmogelijk. De evolutie van de produktiemiddelen verschaft geen inzicht in het kapitalisme. Iets dergelijks geldt voor alle maatschappijformaties. Men moet ze typeren door wat ze *bezielt*, niet door het aangeven van de aard van hun produktiesysteem. Wat schept het kapitalisme? Meerwaarde. De vraag hoe het ze

creëert, is belangrijk, maar ze betreft alleen de *voorwaarden*. De vraag is afgeleid, ze hangt vast aan *wat* we onder het kapitalisme verstaan. Zo zou de socialistische maatschappij produktiemiddelen moeten voortbrengen die zo rechtstreeks mogelijk op consumptiegoederen uitlopen. De produktiemiddelen zouden zich aan dat doel moeten aanpassen.

Marx zelf heeft de problematische kant van zijn betoog ingezien als hij als volgt verdergaat:

“Beschouwt men het gehele proces vanuit het resultaat, het produkt, dan verschijnen beide, arbeidsmiddel en arbeidsvoorwerp, als produktiemiddel en de arbeid zelf als produktieve arbeid” (K, blz. 119).

en de nota laat volgen:

“Deze omschrijving van produktieve arbeid, zoals deze vanuit het standpunt van het eenvoudige arbeidsproces voortvloeit, is geenszins voldoende voor het kapitalistische arbeidsproces” (K, blz. 119).

Het is zeker. Maar hoewel Marx bij het begin van afdeling 5 de inhoud van de nota terug opneemt (en precies daar waar hij het kapitalistische produktieproces uitdiept) heeft hij ondertussen het arbeidsproces en het valorisatieproces laten uiteenvallen. Trouwens, is het wel waar, zoals Marx insinueert (want tot nu toe wekt hij de indruk nog niets over het kapitalisme gezegd te hebben) dat het beschreven arbeidsproces niet in het kapitalisme thuishoort? Het zou lachwekkend zijn dat te beweren. Marx spreekt van een *einfaches Arbeitsprozess*. Waar treft hij dat aan? In de niet-kapitalistische tijden? Of gaat het om een abstractie? Maar dan zegt die niets over de arbeid *binnen* de verschillende

tijdperken. We zullen op vergelijkbare moeilijkheden stoten als we de methodologische reflecties van Marx bestuderen³.

8 *Gebruikswaarde voor het kapitaal*

De verwarring, of de dubbelzinnigheid, houdt aan — reeds in de zin die op het laatste citaat volgt:

“Evenals een gebruikswaarde als produkt uit het arbeidsproces te voorschijn komt, gaan andere gebruikswaarden — produkten van vroegere arbeidsprocessen — als produktiemiddelen in dit arbeidsproces in. Dezelfde gebruikswaarde, die het produkt is van de ene arbeid, is het produktiemiddel voor de andere arbeid. Produkten zijn dus niet alleen resultaat, maar tevens voorwaarde van het arbeidsproces” (K, blz. 119).

Het blijkt dus dat voor Marx elk produkt dat het produktieproces verlaat een gebruikswaarde kan zijn. Hij zegt dat een gebruikswaarde in het produktieproces kan binnentreden. Op die manier verliest het begrip gebruikswaarde de betekenis die het had als Marx het introduceerde. Het woord betekent nu alles wat het produktieproces creëert. Maar dat is slechts waar op voorwaarde dat men in het kapitalisme alles — zowel de arbeider als de produktiemiddelen

³De afdeling 5 “*De produktie van absolute en relatieve meerwaarde*” begint met een recapitulatie. Marx herinnert er ons aan dat hij *aanvankelijk* (*zunächst*) het arbeidsproces abstract bestudeerd heeft, onafhankelijk van zijn historische vormen, als een proces tussen mens en natuur (K, blz. 388). In de Franse versie is het woord *zunächst* weggelaten, en *abstract* wordt vertaald als *sous son aspect le plus simple*. In de oorspronkelijke Duitse versie (dus ook in onze Nederlandse vertaling) vermeldt Marx hier de nota die hij ingelast heeft en die zegt dat “deze bepaling van de produktieve arbeid niet voldoende is” ter karakterisering van het kapitalisme.

— als gebruikswaarde opvat — maar *vanuit het standpunt van het kapitaal*. Zou Marx zelf zo gefascineerd zijn door de kapitalistische redenering dat hij de idce voor eigen rekening neemt? Het is zeker dat de produkten niet alleen resultaten zijn, maar dat ze tegelijk — althans een groot aantal van hen — voorwaarden voor het produktieproces zijn. Betekent dat iets anders dan dat het produktieproces met dingen, met produkten in het algemeen bezig is? De identificatie is klaarblijkelijk waar *in het kapitalisme*. Marx zegt verder:

“We zien dus dat het antwoord op de vraag of een gebruikswaarde dienst doet als grondstof, arbeidsmiddel of produkt geheel en al afhankelijk is van zijn specifieke functie in het arbeidsproces, van de plaats die zij in dat proces inneemt; verandert deze plaats, dan verandert ook deze functie” (K, blz. 120).

We zien hier hoe de term gebruikswaarde elke vaste betekenis verliest. Helaas, het is op grond van deze dubbelzinnigheid dat Marx meent dat het kapitalisme voor het socialisme een stevig steunpunt kan zijn.

9 *De technologie en de dialectiek*

We commentariëren nu een passage die aan het licht brengt wat we wellicht het belangrijkste vooroordeel van Marx kunnen noemen:

“De technologie onthult het actieve handelen van de mens ten opzichte van de natuur, onthult het direkte produktieproces van zijn leven en daardoor ook zijn maatschappelijke levensomstandigheden en de geestelijke voorstellingen, die hij zich hierbij maakt”.

Marx doet alsof de technologie een natuurlijk gegeven is. Maar heeft hij ons niet geleerd dat het kapitalisme de technieken vooreerst neemt zoals ze zijn, zonder ze te vervormen en vervolgens in dienst stelt van de *Verwertung*, die ze actief en bewust wijzigt? Door te zeggen dat de technologie de activiteit van de mens ten aanzien van de natuur *onthult*, blijft Marx op de vlakte. De uitdrukking zou waar zijn als Marx zou menen dat de onthullende functie *condities* betreft. We geloven inderdaad dat de technologie tot het domein van de condities hoort. Als het waar is dat de doeleinden de condities of middelen bepalen, dan kan de geschiedenis van de technologie ons onrechtstreeks heel wat over de doeleinden leren, niet alleen over wat ze zijn of moeten zijn, maar eveneens over de gevolgen die van geval tot geval uit de doeleinden voortvloeien. Maar wat Marx met de neutraal uitziende formule bedoelt, wordt duidelijk in het vervolg van de passage, waarin zijn geloofsbelijdenis en dialectiek te voorschijn treden. Het betreft een der weinige teksten waarin Marx (weliswaar impliciet) over dialectiek handelt. Hij geeft streng de voorwaarden aan die vervuld moeten worden om van dialectiek te kunnen spreken. Wat ons betreft, de tekst past uitstekend in de context van onze reflecties op *de zaak zelf* en haar *mogelijkheidsvoorwaarden*, hier de voorwaarden van technologische aard.

“Zelfs iedere godsdienstgeschiedenis, die van deze materiële basis abstraheert, is niet kritisch. Het is in feite veel eenvoudiger door analyse de aardse kern van de religieuze schaduwbeelden te vinden, dan, omgekeerd, uit de werkelijke levensomstandigheden, die eens bestaan hebben, hun hemelse vorm af te leiden. De laatste methode is de enige materialistische en daardoor wetenschappelijke methode. De gebreken van het abstrakt-natuurwetenschappelijk materialisme, dat het historische proces uitsluit, ontdekt men reeds door de ab-

stracte en ideologische denkbeelden van zijn woordvoerders, zodra zij zich buiten het gebied van hun eigen specialiteit wagen" (K, blz. 375).

f We kunnen Marx volgen als hij zegt dat men zich, als de godsdienst gegeven is, kan afvragen welke de voorwaarden voor het bestaan van die godsdienst zijn — sociaal-economische factoren, en dergelijke. Als we een begrip van de Griekse godsdienst opgedaan hebben, kunnen we ongetwijfeld inzien dat hij zonder velerlei voorwaarden niet kon bestaan. Als we hebben begrepen dat het kapitalisme de *produktie ter wille van de produktie* is, dan zien we meteen in dat het in groeiende mate het arbeidsproces zal zoeken te transformeren. Het omgekeerde is volgens Marx veel moeilijker, en misschien wel onmogelijk. Uit de economische condities moet men immers de Griekse religieuze denkbeelden afleiden. Marx mag dan al beweren dat deze laatste methode de enig waarlijk materialistische en wetenschappelijke is, hij zelf heeft ze nergens in de praktijk gebracht, hij heeft nooit meer kunnen doen dan zijn geloof belijden. Hij toont duidelijk dat het produceren om te produceren een bepaald produktieproces impliceert, maar nergens toont hij het omgekeerde aan, met name dat bepaalde produktieprocessen bepaalde *motieven* en *doeleinden* voortbrengen. Hij toont niet aan dat de visie in het hoofd of in het hart van de man van de straat of van de theoreticus uit de produktiemiddelen, uit zekere technologische of industriële processen oprijst. Het tegenovergestelde, aantonen namelijk dat de verrijkingdrift, de accumulatie-drift, zich een weg banen, is veel plausibeler. In de geciteerde passage spreekt Marx niet van dialectiek. Misschien getuigt dat stilzwijgen van zekere aarzelingen. Maar uit liefde voor de wetenschappelijkheid

zou Marx heel zeker gewent hebben dat men uit de materialistische basis de corresponderende wereldvisie zou kunnen afleiden.

In hetzelfde licht moeten we Marx' herhaaldelijke verklaringen plaatsen dat op een bepaalde trap de grote industrie "ook technisch in strijd met haar op handwerk en manufactuur gebaseerde grondslag" (K, blz. 284) geraakt.

De vaststelling is correct. Maar ze is in volledige overeenstemming met onze stelling dat een visie zoals deze van het kapitalisme zich haar meest eigen condities bevecht en verovert en daarbij voor niets terugschrikt. Zolang de visie, het project, het motief ongewijzigd blijven — en tot op heden is dat onveranderd zo — stoot het kapitalisme onophoudelijk op grenzen die het tot op heden steeds weer heeft weten te overwinnen. Als het kapitalisme eensdaags door het socialisme 'overwonnen' zou worden, in de zin zoals Marx dat verhoopt, zou men tegen nog meer limieten aanbotsen, en zou men die pogen te verleggen. Het gevolg zou echter desastreuus zijn — voor het socialistisch project. Met elke overstijging en elke nieuwe technologische en industriële fase zou de omkering erger worden. Het is misschien wat zich heden in de kapitalistische landen afspeelt. Zouden we ongemerkt reeds in het socialisme verzeild zijn? De dialectiek verhindert niet alleen de betrekkingen tussen infrastructuur en suprastructuur te begrijpen, ze belet zelfs het kapitalisme te vatten.

10 Het kapitalisme is revolutionair

Marx legt ten onrechte het accent op het revolutionaire karakter van de technologie:

“In de moderne industrie wordt de bestaande vorm van een produktieproces nooit als iets definitiefs beschouwd of behandeld. Daarom is haar technische basis revolutionair, terwijl de technische basis van alle vroegere produktiewijzen in wezen conservatief was. Door middel van machinerie, chemische processen en andere methoden brengt zij voortdurend veranderingen teweeg in de technische basis van de produktie en derhalve ook in de functies van de arbeider en in de maatschappelijke combinaties van het arbeidsproces. Daardoor revolutioneert zij tevens voortdurend de arbeidsdeling binnen de maatschappij en slingert zij onophoudelijk kapitaal en massa's arbeiders van de ene produktietak in de andere” (K, blz. 371-372).

Maar we geloven dat de technische basis slechts dan revolutionair zou zijn als hij de kern van het kapitalisme zou aantasten, wat hij niet doet, vermits hij de *condities* van het kapitalisme waarborgt. Marx loopt hoog op met de ontwikkeling of de ontplooiing van al de potentialiteiten van zowel de economie als van de mens. Hij wenst onophoudelijke verandering, die hij ongelukkig genoeg met vooruitgang identificeert. Hij identificeert ze dialectisch. Hij schakelt de ontwikkeling van de produktieve krachten en de ontwikkeling van nuttige dingen gelijk. En nochtans weten we dat Marx beter dan wie ook de negatieve aspecten van de invoering van machines gezien heeft, wat van *Het Kapitaal*, en speciaal van het hoofdstuk dat we nu interpreteren, zo'n menselijke tekst maakt.

Marx wil die 'moeilijke periode' die het kapitalisme is door om tot de socialistische maatschappij te geraken. De *Umwälzung* zal volgens hem van binnenuit gebeuren (K, blz. 373):

“En evenmin kan er enige twijfel over bestaan of de kapitalistische vorm van de produktie en de daarbij behorende economische arbeidersverhoudingen lijnrecht in tegenstelling staan met dergelijke

revolutionaire fermenten en met het doel: de opheffing van de oude arbeidsdeling. De ontwikkeling van de tegenstellingen van een historische produktievorm is echter de enige historische wijze, waarop die tegenstellingen kunnen worden opgelost en een nieuwe vorm krijgen.”

Marx meent dus dat de tegenstellingen (*Widersprüche*) in het systeem zelf steken, niet aan het systeem extern zijn, maar in het systeem en uit het systeem zelf groeien. We hebben echter, met behulp van Marx' eigen reflecties, begrepen dat het kapitalisme zich ontwikkelt door zijn eigen voorwaarden te creëren. Trouwens, het is naïef, zoals Marx doet, in de stichting van technische scholen (K, blz. 372) een van de tegenstellingen te zien, die zich in de schoot van het kapitalisme ontwikkelen. We geloven dat het kapitalisme alleen stuk zal breken als men zal begrepen hebben wat het in feite is, en hierbij steekt Marx ons meer dan een handje toe, want hij is het die het kapitalisme kenmerkt als *produktie ter wille van de produktie*, dit is, als een *motief*, een *doel*, als een illusoire en bedrieglijke belofte van geluk en welzijn. Het kapitalisme zal niet aan zijn interne contradicties ten onder gaan, want die zijn er niet. Het zal maar verdwijnen als de mensen het niet langer accepteren. Dat wil tegelijk zeggen dat we de mening van Marx niet delen dat de geschiedenis zich als een dialectische beweging vervult. Er zijn geen historische wetten.

11 Enkelvoudige en uitgebreide reproductie

Marx bespreekt vervolgens de accumulatie van het kapitaal vanuit het verschil tussen enkelvoudige reproductie en uitgebreide reproductie. We bereiken zo langzamerhand het hoogtepunt van *Het kapitaal*.

De enkelvoudige reproductie is het feit dat het kapitalisme zich onophoudelijk moet reproduceren om te bestaan, dat het dus bestendig al de maatschappelijke en economische relaties opnieuw moet voortbrengen. Marx beschrijft het proces als volgt:

“Aangezien het produktieproces tevens het proces van consumptie van arbeidskracht door de kapitalisten is, wordt het produkt van de arbeider niet alleen voortdurend omgezet in waren, maar in kapitaal, in waarde die de waarde-scheppende kracht uitzuigt, in bestaansmiddelen waarmee personen worden gekocht, in produktiemiddelen waarmee producenten worden gebruikt” (K, blz. 438). “Deze onafgebroken reproductie of vereeuwiging van de arbeider is een voorwaarde sine qua non van de kapitalistische produktie. De consumptie van de arbeider is van tweeërlei aard. In de produktie zelf consumeert hij door zijn arbeid produktiemiddelen, die hij omzet in produkten met een waarde, welke groter is dan die van het voorgeschoten kapitaal. Dit is de produktieve consumptie van de arbeider. Deze produktieve consumptie is tevens consumptie van zijn arbeidskracht door de kapitalist, die de arbeidskracht heeft gekocht. Aan de andere kant besteedt de arbeider het voor de aankoop der arbeidskracht betaalde geld aan bestaansmiddelen: dit is zijn individuele consumptie. Produktieve en individuele consumptie van de arbeider zijn dus totaal verschillende dingen. Bij de eerste treedt hij op als bewegende kracht van het kapitaal en behoort hij toe aan de kapitalist; bij de tweede behoort hij toe aan zichzelf en verricht hij zijn levensfuncties buiten het produktieproces. Het resultaat van de ene is het leven van de kapitalist, dat van de andere het leven van de arbeider zelf. Bij onze uiteenzetting over de arbeidsdag, enzovoort, zagen we dat de arbeider vaak wordt gedwongen zijn individuele consumptie te maken tot louter en alleen een aanhangsel van het produktieproces. In dat geval gebruikt hij levensmiddelen om zijn arbeidskracht aan de gang te houden zoals de stoommachine kolen en water krijgt en het rad olie. Zijn consumptiemiddelen zijn dan enkel consumptiemiddelen van een produktiemiddel, zijn individuele consumptie is dan direkt produktieve consumptie. Maar dit schijnt een misbruik te zijn, dat niet essentieel is voor het kapitalistische produktieproces” (K, blz. 438-439).

Maar zou niet reeds de individuele arbeider in functie van het kapitaal consumeren? Marx spreekt van een misbruik. Het is echter niet noodzakelijk dat de arbeider tot het bestaansminimum herleid wordt om van een omkering te mogen spreken. Het gaat hier inderdaad nogmaals om de *omkering* tussen doeleinden en middelen. Als de omkering het *principe* zou zijn, zou het ook werkzaam zijn in een periode van hogere lonen, en in de 'consumptiemaatschappij' (die die naam ten onrechte draagt, vermits ze in feite een 'produktiemaatschappij' is, en zelfs een maatschappij van produktie ter wille van de produktie). Zowel de individuele arbeider als de arbeidersklasse zijn functies van het kapitaal. Het is voor de zoveelste keer het optimisme van Marx dat hem verhindert de waarheid te zien. Nochtans begrijpt Marx dat *de klasse* van de arbeiders uitsluitend reflex van het kapitaal is. Hij legt dat in een zeer mooie passage uit. Wel moeten we beseffen dat de situatie van de arbeiders heel zeker veel erger was dan Marx het zegt, vermits hij onvoldoende met de omkering van de verhoudingen tussen doeleinden en middelen rekening houdt.

"Dat ligt anders zodra wij niet meer de afzonderlijke kapitalist en de afzonderlijke arbeider, maar de kapitalistenklasse en de arbeidersklasse beschouwen, niet het op zichzelf staande produktieproces van de waar, maar het kapitalistische produktieproces in zijn verloop en in zijn maatschappelijke omvang. Wanneer de kapitalist een deel van zijn kapitaal omzet in arbeidskracht, maakt hij daardoor zijn totale kapitaal produktief. Hij slaat twee vliegen in een klap. Hij profiteert niet alleen van hetgeen hij van de arbeider ontvangt, maar ook van hetgeen hij hem geeft. Het in ruil tegen arbeidskracht uitgegeven kapitaal wordt omgezet in levensmiddelen, waarvan de consumptie dient om spieren, zenuwen, beenderen en hersenen van de aanwezige arbeiders te reproduceren en om nieuwe arbeiders voort te brengen. Binnen de grenzen van het absoluut noodzakelijke is de individuele

consumptie van de arbeidersklasse dus heromzetting van de door het kapitaal tegen arbeidskracht afgestane bestaansmiddelen in door het kapitaal opnieuw uit te buiten arbeidskracht. De individuele consumptie is produktie én reproductie van het door de kapitalisten onontbeerlijkste produktiemiddel: de arbeider zelf. De individuele consumptie van de arbeider blijft dus een element van de produktie en reproductie van kapitaal, onverschillig of zij plaatsvindt binnen of buiten de werkplaats, de fabriek, enzovoort, binnen of buiten het arbeidsproces, zoals het er ook niet toedoet of het schoonmaken van de machine tijdens het arbeidsproces of gedurende zekere onderbrekingen van het arbeidsproces gebeurt. Het doet niets ter zake dat de arbeider zijn individuele consumptie verricht ter wille van zichzelf en niet ter wille van de kapitalist. Zo is de consumptie door het trekvee niet een minder noodzakelijk element van het produktieproces omdat de dieren zelf genieten van hetgeen zij vreten. De onafgebroken instandhouding en reproductie van de arbeidersklasse blijft voortdurend een voorwaarde voor de reproductie van het kapitaal. De kapitalist kan dit rustig overlaten aan de drang tot zelfbehoud en voortplanting van de arbeiders. Hij zorgt er alleen voor dat hun individuele consumptie zo mogelijk beperkt blijft tot het noodzakelijke en hij denkt er niet aan de Zuid-Amerikaanse brnuthed toe te passen, waar de arbeider wordt gedwongen het steviger in plaats van het minder stevige voedsel te eten. Daarom beschouwen de kapitalist en zijn ideoloog, de econoom, alleen dat deel van de individuele consumptie van de arbeider als produktief, dat nodig is voor de vereeuwiging van de arbeidersklasse, dat dus in werkelijkheid moet worden verteerd wil het kapitaal de arbeidskracht kunnen verteren; wat de arbeider bovendien voor zijn genoegte moge verteren, is onproduktieve consumptie" (K, blz. 439-440). "Van maatschappelijk standpunt bezien is de arbeidersklasse ook buiten het direkte arbeidsproces, evenals het dode arbeidsinstrument, onderdeel van het kapitaal" (K, blz. 440).

Marx vergeet dat ook de kapitalist in feite maar een 'onderdeel' van het kapitaal is. En ook zijn genot is er maar naar. Marx meent misschien dat de kapitalist zich aan de uitbuiting onttrekt — hoewel niets minder zeker is als het

waar is dat het kapitaal de maatschappij in haar geheel perverteert. Het is evident dat de kapitalist gemakkelijker dan de arbeider de nefaste effecten zal weten te ontvluchten.

De *eenvoudige reproductie* is in feite maar een abstract moment. In realiteit is het kapitalisme de accumulatie van het kapitaal. Het kapitalisme reproduceert zich voortdurend, inaar het reproduceert zich op de wijze van een expansieve spiraal. Het is de reden waarom Marx overgaat van de beschrijving van de eenvoudige reproductie naar de reproductie op grotere schaal, op *erweiterte Stufenleiter*.

“Hierboven gingen we na hoe de meerwaarde voortvloeit uit het kapitaal, nu zullen we onderzoeken hoe het kapitaal uit de meerwaarde voortvloeit. Gebruik van meerwaarde als kapitaal of heronzetting van meerwaarde in kapitaal noemen we accumulatie van het kapitaal” (K, blz. 445).

Uit onze reflecties hebben we geleerd dat het onderscheid tussen kapitaal en meerwaarde uitgewist wordt als men ziet hoe het kapitaal zelf groeiende meerwaarde is, G die G' wordt, wat slechts mogelijk is als het kapitaal in zich de meerwaarde opslorpt. Wat in feite groeit is het kapitaal zelf. Het kapitaal 'slaat neer' in materiële produktiemiddelen, incarnaties van G'. Alleen geld dat in produktiemiddelen omgezet wordt, kan toenemen en dus kapitaal worden. Het is de reden waarom de luxe van de kapitalist de vijand van het kapitaal is. En inderdaad Marx zegt expliciet dat het deel van de meerwaarde dat in luxe getransformeerd wordt haaks staat op de ontwikkeling van het kapitaal. Het netto-product bestaat uit het volgende:

“Misschien nit dingen, die bestemd zijn voor de bevrediging van

behoefden en lusten der kapitalistenklasse, dus uit dingen die tot hun consumptiefonds horen? Ware dit alles, dan zou de meerwaarde er helemaal doorgejaagd zijn en zou slechts enkelvoudige reproductie plaatsvinden" (K, blz. 446).

Of anders gezegd — want de eenvoudige reproductie is een abstractie — dat zou het einde van het kapitalisme zijn. Wat dus voor het kapitalisme specifiek is, is niet de schepping van luxegoederen. Dat is veeleer de taak van de vóórkapitalistische maatschappijen. En inderdaad:

"Om te accumuleren moet men een deel van het meerprodukt omzetten in kapitaal. Maar tenzij er wonderen gebeuren kan men alleen zulke dingen in kapitaal omzetten, die in het arbeidsproces bruikbaar zijn, dat wil zeggen produktiemiddelen, en verder de zaken, waarmee de arbeider zich in stand kan houden, dus bestaansmiddelen" (K, blz. 446).

Het kapitaal scheidt niets anders dan kapitaal; *op de eerste plaats* produktiemiddelen, en dat is des te meer het geval naarmate de ontwikkeling van de produktieve krachten voortschrijdt en de relatieve-meerwaardeproductie veld wint; *op de tweede plaats* de bestaansmiddelen voor de reproductie van de arbeidskracht. Het kapitaal groeit dus op de volgende manier:

"De kringloop van de enkelvoudige reproductie wordt, volgens de nitdrukking van Sismondi, veraanderd en omgezet in een spiraal" (K, blz. 447).

12 *Eigendomsverhoudingen en accumulatie*

Marx getroost zich veel moeite om aan te tonen dat het kapitaal, wat ook zijn oorsprong is, niets anders is dan meerwaarde in de vorm van *onbetaalde arbeid*. Marx legt dus de klemtoon op de *eigendomsverhoudingen*. Ze zijn uitbuitingsverhoudingen.

Wat is hun statuut? We moeten hun belang niet overschatten. En opnieuw -- we kunnen dat stellen op basis van Marx' eigen analyse (hoewel we natuurlijk ook tegelijk tegen Marx ingaan).

Het privaateigendom, de uitbuiting van de arbeiders, zijn *noodzakelijke voorwaarden* van het kapitaal. Men moet er niet de kapitalistische *zaak zelf* van maken. Dat wil zeggen dat de opheffing van de scheiding tussen arbeid en kapitaal misschien nog niet de doods-klok van het kapitalisme luidt. Het zou dus kunnen dat het *produceren om te produceren* na de vernietiging van de privaateigendom, aanhoudt, dat men ermee doorgaat de groei van de economie te stimuleren als doel op zich. Nog meer wellicht, men zou de vernietiging van de produktieverhoudingen kunnen aangrijpen om de hoop die men in de groei of in de accumulatie van het kapitaal stelt, nog op te zwepen. Want inderdaad, men kan menen dat de ontplooiing van de produktieve krachten uiteindelijk door de eigendomsverhoudingen *afgeremd* wordt. Deze laatste zijn immers *bependingen* die men moet overwinnen. Marx hecht daarom veel, heel veel, belang aan de wetten van het eigendom en van de kapitalistische toeëigening.

"In dezelfde mate als waarin de warenproduktie zich volgens haar eigen immanente wetten ontwikkelt tot de kapitalistische produktie, worden de eigendoms wetten van de warenproduktie omgezet in wet-

ten van de kapitalistische toeëigening" (K, blz. 451-452).

Dat betekent niet dat Marx het kapitalisme zijn waardigheid, zijn historisch belang ontzegt, wel integendeel:

"Slechts voor zover de kapitalist verpersoonlijkt kapitaal is, bezit hij een historische waarde ... Slechts in zoverre zit zijn eigen, vergankelijke noodzakelijkheid opgesloten in de vergankelijke noodzakelijkheid van de kapitalistische produktiewijze. Maar in zoverre zijn ook niet gebrnikswaarden en genot, maar ruilwaarde en vergroting van de ruilwaarde zijn motiverende drijfkracht. Als fanaticus van de vergroting van de waarde dwiugt hij meedogenloos de mensheid tot produktie om der wille van de produktie, dus tot een ontwikkeling van de maatschappelijke produktiviteit en tot schepping van die materiële produktievoorwaarden, die de enige zijn welke de reële basis kunnen vormen van een hogere maatschappijvorm, waarvan het grondbeginsel de volledige en vrije ontwikkeling van ieder individu is. Slechts als personificatie van het kapitaal is de kapitalist achtenswaardig. Als zodanig heeft hij met de schatvormer de drift tot absolute verrijking gemeen. Wat echter de schatvormer een persoonlijke manier is, is bij de kapitalist de uitwerking van een maatschappelijk mechanisme, waarvan hij slechts een drijf wiel is. Bovendien maakt de ontwikkeling van de kapitalistische produktie een onafgebroken vergroting noodzakelijk van het in een industriële onderneming geïnvesteerde kapitaal en de concurrentie legt iedere individuele kapitalist de immanente wetten van de kapitalistische produktiewijze op als externe, dwingende wetten. De concurrentie dwingt hem zijn kapitaal voortdurend te vergroten ten einde het in stand te houden en hij kan het alleen maar vergroten door een steeds toenemende accumulatie. Voor zover dus zijn doen en laten enkel functie is van het door hem met wil en bewustzijn begiftigde kapitaal, moet zijn eigen particuliere consumptie worden gezien als een roof op de accumulatie van zijn kapitaal ... Accumuleren is het veroveren van de wereld van de maatschappelijke rijkdom" (K, blz. 456).

Die belangrijke passage resumeert zo ongeveer *Het Kapi-*

taal. Maar de klemtoon ligt op de zogezegd positieve kant van het kapitalisme. Het is de reden waarom we een laatste keer onze opvatting preciseren. Het is niet noodzakelijk te herhalen dat voor Marx het kapitalisme zich kenmerkt door een doel, *de produktie ter wille van de produktie*. We moeten veeleer de apologeet van het kapitalisme tegenspreken. We moeten tegelijk en voor de eerste keer de conceptie aanvallen die Marx zich van de 'nieuwe maatschappij' vormt.

13 Besluit

Het kapitalisme stelt zichzelf in dienst van de ontwikkeling van de produktieve krachten, dat weten we, het stimuleert eveneens de vrije ontplooiing van alle menselijke mogelijkheden, het cultiveert de behoeften, zoals Marx ergens in de *Grundrisse* zegt. We vrezen dat deze vrije ontplooiing van de menselijke vermogens de directe voortzetting van de ontwikkeling van de produktieve krachten is, dat ze dus onder dezelfde omkering van de verhouding tussen doeleinden en middelen lijdt. In de grond is Marx overtuigd dat het kapitalisme een grote beschavende rol te spelen heeft (zoals hij uitdrukkelijk in de *Grundrisse* zegt).

We lezen in de geciteerde passage dat het kapitalisme zich ondanks, of doorheen, de kapitalist ontvouwt. Dat is Marx II, die in een dialectische ontwikkeling van de geschiedenis gelooft. Nochtans begrijpt men iets heel anders als men de versie die Marx van het kapitalisme geeft, ernstig neemt. Men ziet dan dat de kapitalist datgene doet wat hij beweert te doen, men ziet dat hij er een helder bewustzijn van heeft, dat hij hetzelfde geloof heeft als Marx zelf, dat hij namelijk van de *produktie ter wille van de produktie* alle heil voor de wereld verwacht. Het is dus nutteloos het onderscheid

te maken tussen ideologisch bewustzijn en wetenschappelijk bewustzijn. Ricardo, Smith, Keynes, Friedman, Samuelson, zo goed als Marx, zijn tegelijk wetenschappelijk en ideologisch. Ze delen dezelfde overtuigingen. Zoals de apologeten van het kapitaal wenst Marx de ontwikkeling van de produktieve krachten, en met het doel exact dezelfde resultaten te bekomen. We zullen elders — in het laatste hoofdstuk — aantonen dat Marx op vele — al te vele — terreinen bourgeois blijft.

We aarzelen al evenmin te ontkennen dat de kapitalist enkel en alleen een radertje in het mechanisme zou zijn. Er is namelijk geen mechanisme. Er is veeleer het heldere bewustzijn van ontelbare mensen die hun geloof in de *produktie ter wille van de produktie* belijden, die de omkering beseffen, maar die niettemin hun conceptie handhaven, omdat ze nog niet begrepen hebben dat de omkering *werkelijk* een omkering is, dit is, dat ze niets van wat ze verhoppen zal opleveren. Als de kapitalist zich een radertje weet, is dat vooral ter oorzaak van de concurrentiewetten. Maar vergeten we toch niet dat hij, ultiem, in de concurrentie het volste vertrouwen heeft, zelfs als hij weet dat die wetten hard zijn, en slachtoffers maken. Maar de concurrentie is noodzakelijk, zo meent hij, om zo vlug mogelijk vooruit te komen.

We menen daarom dat het kapitalisme en zijn mechanisme, de concurrentie, best kan ineenstorten, als namelijk de mensen er hun geloof in verliezen, als ze beginnen te begrijpen dat 'de immanente wetten' slechts de *voorwaarden* van de kapitalistische *zaak* zijn, die als een *motief* en als een *doel* functioneert. We weten best dat het economische motief niet het enige motief is: er is het motief van de wetenschap die *theoretisch* en *objectief* is, er is het motief van de activiteit die *doel* op zich is, die *vrije activiteit* is (we komen

in het laatste hoofdstuk op dit punt terug). De motieven convergeren echter in die zin dat ze alle omkeringen van de verhoudingen tussen doeleinden en middelen zijn. Het is op deze *omkering* dat de moderne mens zijn hoop stelt. Ondanks zijn zeer belangrijke kritiek op het kapitalisme, dat hij beschrijft als *produktie ter wille van de produktie*, blijft Marx slachtoffer van de 'moderniteit'.

Het ware onvergeeflijk de volgende mooie passage van *Het Kapitaal* onvermeld te laten. Ze is het laatste woord van dit grote boek. Marx bespreekt er de grenzen van het kapitalisme, die in de richting van het socialisme moeten worden overstegen. Marx zegt dat de massa's uiteindelijk de kapitalisten zullen onteigenen.

"Deze onteigening voltrekt zich door het spel van de immanente wetten van de kapitalistische produktie zelf, door de centralisatie van de kapitalen ... Tegelijk met deze centralisatie of onteigening van vele kapitalen door enkele kapitalisten komt de coöperatieve vorm van het arbeidsproces op steeds grotere schaal tot ontwikkeling, de bewust technische toepassing van de wetenschap, de systematische bebouwing van de grond, de verandering van de arbeidsmiddelen in arbeidsmiddelen die alleen gemeenschappelijk kunnen worden gebruikt, de besparing van alle produktiemiddelen door hun gebruik als produktiemiddelen van gecombineerde, maatschappelijke arbeid, het verstrikt raken van alle volkeren in het net van de wereldmarkt en daarmee het internationale karakter van het kapitalistische regime. Met het gestadig afnemend aantal kapitaalmagnaten, dat zich alle voordelen van dit omwentelingsproces toeëigent en deze monopoliseert, neemt de omvang van de ellende, de drnk, de knechting, de ontarding, de uitbuiting, maar ook de woede van de steeds groeiende en door het mechanisme van het kapitalistische proces zelf geschoolde, verenigde en georganiseerde arbeidersklasse toe. Het kapitaalmonopolie wordt een kluister van de produktiewijze, die dóór en mét haar tot bloei is gekomen. De centralisatie van de produktiemiddelen en de vermaatschappelijking van de arbeid bereiken een punt, waarop zij onverenigbaar worden met hun kapitalistisch omhulsel.

Dit ombuhsel wordt verbrijzeld. Het laatste uur van het kapitalistische privaatsbezit heeft geslagen. De onteigenaars worden onteigend" (K, blz. 595).

De passage roept meer problemen op dan ze er oplost. Hoe zou de vermaatschappelijking van de arbeid op zich waardevol zijn? Is de vermaatschappelijking van bijvoorbeeld de wapenproduktie een vooruitgang? Hoe zou de uitbreiding van de wereldmarkt op zich een goede zaak zijn? Zouden het objectieve weten, het zuiver theoretische weten, de moderne technologie, op zich weldadig zijn? Zou men niet beter nadenken over de weg die wetenschap en technologie moeten inslaan? En om alles samen te vatten, is de kapitalistische zaak werkelijk op zich excellent, kan ze zonder onderzoek aanvaard worden? Alsof de onderwerping aan het kapitalisme niet veeleer een groot ongeluk zou kunnen zijn. Marx ziet de uitbuiting en hij ziet klaarblijkelijk juist. Maar de uitbuiting betreft alleen de onbetaalde arbeid. Ze is echter de omkering van alle natuurlijke verhoudingen, op de eerste plaats die van de arbeidsverhoudingen zelf. De arbeid verliest zijn zin. Het geloof van Marx slaagt er niet in op de feiten te steunen. Het is de reden waarom zijn *Kritiek van de politieke economie* halverwege blijft steken. Marx laat zich meeslepen door de irrationele gedachte dat de ontwikkeling van de produktieve krachten niet verkeerd kan zijn, nog meer, dat deze ontwikkeling noodzakelijk een goede zaak is. En nochtans, hij duidt klaar de omkering, de perversie, de ontsporing aan. Als we, zoals Marx uiteindelijk doet, weigeren de omkering te zien, zetten we ons op weg naar een superkapitalisme, en zien we in het bestaande kapitalisme slechts hinderuissen die overstegen moeten worden. Onafhankelijk van de vraag of het kapitalisme noodzakelijk zijn

doel zal bereiken, tonen de reflecties van Marx ons dat de wetten van de ontwikkeling van het kapitalisme weinig beloftevol zijn. Als ze heersen, dan heersen ze ten koste van de mensen. Gelukkig heersen ze maar in de mate waarin de mensen ze bevestigen. De geschiedenis hangt grotendeels van doeleinden af die de mensen zelf poneren. Dat betekent niet dat ze van de ene dag op de andere de geschiedenis kunnen maken of breken. De geschiedenis is altijd reeds onze situatie. Ze heeft zich in de instellingen, en in de geesten, geïncarneerd. Toch is de omkering die in het kapitalisme aan het werk is, een menselijke aangelegenheid, een zaak van reflectie en van filosofie. We voegen er aan toe dat het evident is dat die reflectie, die filosofie, de actie niet kan vervangen, dat ze slechts het begin van de actie is, maar dat ze er heel zeker de noodzakelijke voorwaarde van uitmaakt.

DIALECTIEK EN METHODE -- VOLGENS MARX

1 *Inleiding*

We hebben het onderscheid gemaakt tussen Marx I en Marx II. Marx I beschrijft schitterend het kapitalisme als *produktie ter wille van de produktie(middelen)*, als de omkering van de natuurlijke verhouding tussen doel en middel, vooreerst op het niveau van de arbeid zelf, die tot abstract-fysiologische arbeid, tot zuivere arbeidskracht, tot doellose, zinloze arbeid, gereduceerd wordt. Vervolgens fungeren de gebruikswaarden nog alleen als voorwendsel, als alibi, voor de omgang met de middelen, die grenzeloos uitgebreid worden. Het kapitalisme is wezenlijk ontwikkeling van de produktieve krachten, van de produktiemiddelen. Veel commentatoren merken nauwelijks op dat wat in feite groeit de produktiemiddelen zijn en dat meer en meer alles vanuit dit oogpunt geactiveerd wordt. Marx heeft het volste vertrouwen in dat soort groei. Hier ziet hij de grote opdracht van het kapitalisme. Het is het geloof van Marx II. Hij slaagt er echter niet in het waar te maken. Om zijn visie te funderen heeft Marx dialectiek en een soort naturalisme nodig, die, beide, geen ruimte meer bieden voor de werkzaamheid van doelstellingen en motieven, waarover Marx het nochtans blijft hebben. Marx moet de geschiedenis als een noodzakelijke evolutie opvatten.

Als dat alles waar is, dan valt te verwachten dat ook de methodologische reflecties van Marx niet zuiver op de graat zullen zijn, dat we ook hier het verschil tussen Marx I en

Marx II zullen aantreffen. Het thema van dit hoofdstuk bestaat er inderdaad in de beide Marxen uit elkaar te houden en ze, precies zoals in de voorgaande hoofdstukken, tegen elkaar uit te spelen.

Het werk van Marx bevat weinig klare uitspraken over dialectiek. Waarschijnlijk heeft hij altijd geaarzeld zich ronduit ten gunste van de dialectiek uit te spreken. De beroemdste passages over de dialectische werkwijze staan in de *Grundrisse*. Het zijn passages waarin Marx het *produceren om te produceren* dialectisch lijkt te willen fundereu. De tekst eindigt in volle dubbelzinnigheid. Men begrijpt dat de tekst voor ons dubbel belangrijk is. We zullen hem uitvoerig in een eerste paragraaf becommentariëren.

Voorafgaandelijk willen we een woord over dialectiek in het algemeen zeggen, over de dialectiek van Hegel¹, deze van Engels, en - - wat veel minder evident is — deze van Marx zelf.

Wat is de bedoeling van de dialectiek? Ze is die van Marx zelf voor zover hij stelt dat het kapitalisme voor het socialisme noodzakelijk is en de geschiedenis als een onontwikkeldbare ontwikkeling kenschetst. De dialectiek moet erover waken dat men deze noodzakelijke geschiedenis *waar* kan noemen, dat ze de gewenste richting uitgaat, concreet gesproken, dat het kapitalisme in het socialisme uitmondt. De vastgestelde contradicties moeten aanvaardbaar gemaakt worden. Ze moeten met elkaar verzoend worden. Het effect

¹We wijzen de lezer hier op het belangrijke artikel van Rudolf Boehm, "Hegel und die Phänomenologie", in *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie, Zweiter Band*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1981, blz. 15-40. Vgl. ook mijn boek over Merleau-Ponty, hierin de hoofdstukken over de dialectiek van Hegel en Engels, en over de hyperdialectiek van Merleau-Ponty.

moet de harmonie van alles met alles zijn. De tegenstellingen moeten met de eenheid verzoend worden. Men moet ze dus aanvaarden, maar zo dat men het risico vermijdt dat ze de geschiedenis doet uiteenspatten.

- > Rudolf Boehm heeft aangetoond hoe men de dialectische relatie tussen kapitalisme en socialisme moet begrijpen. Hij schrijft: *geen kapitalisme zonder socialisme, geen socialisme zonder kapitalisme*. De beide formules samen zijn de dialectiek in de praktijk. Wat is bedoeld? Dat het kapitalisme de noodzakelijke voorwaarde van het socialisme is. Anders gezegd dat het kapitalisme noodzakelijke doorgangsfase, noodzakelijke overgangsfase naar een socialistische maatschappij is, via de ontwikkeling van de produktieve krachten. Maar tegelijk dat het kapitalisme niet zonder het socialisme kan zijn, wat betekent dat het kapitalisme noodzakelijk in het socialisme overloopt, er noodzakelijk uit volgt. Als het kapitalisme eenmaal bestaat, bestaat bijgevolg noodzakelijk het socialisme — natuurlijk wel met een tijdsinterval tussen beide. In feite vloeit het ene op zulke wijze in het andere over dat men zelfs moeilijk nog het verschil tussen beide ziet. De bemiddeling is ons goed bekend — ze is de *ontwikkeling van de produktieve krachten*. Om dialectisch te zijn, moet de bemiddeling zo geaard zijn dat er geen verschil meer is tussen kapitalisme en socialisme. De bemiddeling, de bemiddelende term, moet zelf elk der beide uitersten zijn, die om deze reden ophouden onderscheiden te zijn. De jonge Marx heeft een bijtende kritiek geleverd op deze dialectische bemiddeling (bij Hegel)². In zijn latere werk valt Marx

²In het kader van de bemiddeling tussen de vorst, de regeringsmacht en de standen bij Hegel zegt Marx het volgende (MEW 1, blz. 291–292): “In de wettelijke macht moet de vorst de bemiddeling tussen de regeringsmacht en de standen zijn. Welnu, de regeringsmacht is na-

blijkbaar op de dialectische bemiddeling van de tegenstellingen terug. De dialectiek maakt van de gehele werkelijkheid een enkele reusachtige Zaak, een enkel systeem waarbij alles met alles, via noodzakelijke stappen, verbonden is. Er is een enkele wetmatigheid, die alles één maakt. Hegel en Engels hebben dat goed begrepen. Marx gelooft eveneens in de noodzakelijke ontwikkelingsgang van de geschiedenis, waarbij elke fase *goed*, want *noodzakelijk* is. Engels heeft uit-

tuurlijk de bemiddelende term tussen de vorst en de maatschappij van de standen, en deze laatste bevinden zich tussen hem en de burgerlijke maatschappij. Hoe zou hij de bemiddelende term kunnen zijn tussen de elementen die hij nodig heeft om als middenterm te dienen, ten einde geen geïsoleerd extreem te zijn? De gehele absurditeit van deze extremen die alternatief de rol van niterste en die van midden vervullen, ziet men hier in volle duidelijkheid. Ze zijn Jannskoppeu die zich nu eens langs de voorkant, dan weer langs de achterzijde vertonen, en waarvan het karakter naargelang de zijde anders is. De term die eerst als middenterm tussen de twee uitersten verscheen, vertoont zich nu zelf als uiterste, en een van de twee uitersten waarvoor hij als tussenschakel diende, verschijnt terug als niterste (omdat hij van het andere niterste *onderscheiden* is) tussen zijn niterste en zijn middenterm. Men wenst elkaar wederzijds geluk. Het is zoals wanneer een man tussen twee twistenden treedt en dan weer een van de twistenden tussen de bemiddelende man en de twistende. Het is de geschiedenis van de echtgenoot en de vrouw die met elkaar twisten, en van de geneesheer die tussen beiden wil bemiddelen, waarop de vrouw zich tussen de geneesheer en haar echtgenoot plaatst en de echtgenoot tussen de vrouw en de geneesheer" ... "Het is merkwaardig dat Hegel die deze absurditeit der bemiddeling tot haar abstracte, logische, dus onvervalste, niets toegevende uitdrukking reduceert, ze tegelijk als *speculatief mysterie* der logica, als de rationele verhouding, als de rationele conclusie kenmerkt". Het antwoord van Marx luidt: "Werkelijke extremen kunnen niet met elkaar bemiddeld worden, daar ze juist werkelijke extremen zijn. Maar ze hebben ook geen bemiddeling nodig, want ze zijn tegengestelde wezens. Ze hebben niets met elkaar gemeen, ze verlangen niet naar elkaar, ze vullen elkaar niet aan. Het ene heeft niet in zijn schoot de *Sehnsucht*, de behoefte, de anticipatie van het andere".

drukkelijk de dialectiek verdedigd. We gaan in een volgende paragraaf eventjes op de dialectiek van Engels in.

Onze uiteenzetting betreft hoofdzakelijk de meest dialectische tekst van Marx — die we als onhoudbaar zullen brandmerken. Dat zal in een eerste paragraaf gebeuren. We stellen bij de lezer geen enkele kennis van wat dialectiek is voorop. Met behulp van de tekst van Marx zullen we begrijpen hoe de dialectiek functioneert. In een tweede paragraaf brengen we onze reflectie op Marx' uiteenzettingen over de relatie tussen het concrete en het abstracte onder. Het gaat opnieuw over de inleiding tot de *Grundrisse*. En we moeten nogmaals het verschil tussen Marx I en Marx II aangeven. De correcte Marx duidt op de dominantie van het geheel, van de constellatie, de structuur, ten overstaan van de (abstracte) delen. Dat betekent dat het geheel een betekenisvolle eenheid is, die aan de delen hun specifieke zin verleent, zodat het niet langer relevant kan zijn om van abstracte delen te spreken die elk op zich zijn wat ze zijn, van elkaar onafhankelijk. Maar de tekst strandt in volle dubbelzinnigheid. Marx gaat er echter toch mee door de *abstracta* als onveranderlijke algemeenheden te bespreken, ook als ze in het geheel thuishoren. Het gevolg moet zijn dat de gehelen toch weer als een *som* van algemene, abstracte elementen verschijnen, en de verleiding blijft dan bestaan om de realiteit vanuit de abstracta op te bouwen. Men zal begrijpen dat dit ook wel de enige mogelijkheid is om een noodzakelijke ontwikkeling van de geschiedenis te 'redden'.

2 De dialectische relatie tussen produktie en consumptie

Bekijken we de tekst *Produktion und Konsumtion* uit de *Einleitung zur Kritik der politischen Ökonomie*³. In punt 2 van I. *Produktion, Konsumtion, Distribution, Austausch (Zirkulation)*, waarmee de *Inleiding* begint, bespreekt Marx de algemene relatie van de produktie tot de distributie, de ruil en de consumptie (2. *Das allgemeine Verhältnis der Produktion zu Distribution, Austausch, Konsumtion*). In a) *Produktie en consumptie* ontwikkelt hij zijn opvatting van de identiteit van produktie en consumptie⁴. Marx begint als volgt:

“De produktie is onmiddellijk ook consumptie. Dubbele consumptie, subjectieve en objectieve” ... (MEW 13 blz. 622)

Direct herinneren we ons citaten uit het *Eerste deel van Het Kapitaal*, over de reproductie van het kapitaal, dat zowel produktiemiddelen als arbeidskracht ‘consumeert’. En reeds onmiddellijk worden we wantrouwig.

Marx maakt het onderscheid tussen subjectieve consumptie en objectieve consumptie. We zullen begrijpen dat het onderscheid analoog is aan dat tussen constant kapitaal en variabel kapitaal. Maar in de tekst die we voor ons hebben, lijkt Marx niet speciaal het kapitalisme, eerder algemene momenten van elk produktieproces, op het oog te hebben.

De subjectieve consumptie bestaat in het feit dat het individu zijn potentialiteiten verteert in de daad van het produceren zelf, juist zoals de natuurlijke voortplanting het

³We grijpen een paar keer naar enkele andere citaten uit de *Einleitung*.

⁴We citeren uit MEW 13.

verbruik van levenskrachten is. De objectieve consumptie bestaat in het feit dat de produktiemiddelen verbruikt en versleten worden, dat de grondstoffen opgebruikt worden.

“De act van de produktie zelf is dus in al zijn momenten ook een act van de consumptie” (MEW 13, blz. 622).

De economisten, zegt Marx, noemen deze identiteit *produktieve consumptie*. De produktieve consumptie wordt onderscheiden van de eigenlijke consumptie, die veeleer als de vernietigende tegenstelling tot de produktie opgevat wordt (MEW 13, blz. 622).

Bekijken we vooreerst de consumptie. Ze is ook produktie, zoals in de natuur de consumptie van de elementen en van de scheikundige stoffen de produktie van de plant is. In de voeding (consumptie) produceert de mens zijn eigen lichaam. Dat geldt echter voor elke soort consumptie, die op de een of andere manier de mens produceert. De produktieve consumptie en de consumerende produktie vormen een eenheid, die hun dualiteit laat bestaan.

“De produktie is bijgevolg onmiddellijk consumptie, de consumptie is onmiddellijk produktie. Ieder is onmiddellijk haar tegendeel. Tegelijk echter vindt een bemiddelende beweging tussen beide plaats. De produktie bemiddelt de consumptie, waarvan ze het materiaal scheidt, voor dewelke zonder haar het object zou ontbreken. Maar de consumptie bemiddelt ook de produktie, daar ze voor de produkten eerst het subject scheidt, voor hetwelk ze produkten zijn” (MEW 13, 622-623).

Het produkt bereikt zijn voltooiing pas in de consumptie, zegt Marx. Een spoorweg waarop niet gereden wordt,

die dus niet 'geconsumeerd' wordt, is niet echt een spoorlijn (MEW 13, blz. 623). We merken terloops op dat Marx noch in dit voorbeeld noch in de andere die gaan volgen, het verschil maakt tussen nuttige dingen en produktiemiddelen. Voor Marx is een spoorweg blijkbaar zonder meer nuttig, zijn gebruik dus eveneens, hij stelt de vraag naar de bestemming niet. Alsof het niet belangrijk zou zijn te weten of de spoorweg arbeidsvee, grondstoffen, managers, of toeristen vervoert.

Marx legt het probleem in de aansluitende passage uit.

"Zonder produktie geen consumptie, maar ook zonder consumptie geen produktie, daar de produktie anders doelloos zou zijn" (MEW 13, blz. 623).

De formule is dialectisch. Ze bedoelt een identiteit tussen tegenstrijdige begrippen tot stand te brengen. Als consumptie en produktie niet zonder elkaar kunnen bestaan, horen ze onverbrekelijk samen. Als een van de leden bestaat, dan ook het andere lid, en omgekeerd. Elk wijziging in het ene brengt een wijziging in het andere mee, en vice versa. In feite zijn ze een enkele zaak.

Marx redeneert dus zoals Hegel. Ook Hegel denkt materie en geest samen. Hij vat ze op als een totaliteit die een enkele zaak is, die hij idee, geest, begrip noemt. En wat doet Marx?

↳ In feite herleidt Marx de consumptie tot de produktie. En op die manier bereikt hij zijn doel. Hij wil namelijk aantonen dat een bepaalde factor *determinerend* is: deze factor is de ontwikkeling van de produktie, die zich aan het geheel opdringt, en die de waarborg voor de geschiedenisgang is.

Kan Marx slagen in deze reductie, als hij ons poogt te zeggen waarin produktie en consumptie identiek zijn?

Marx bedoelt te zeggen dat de produktie een *middel* is, dat het produkt het materiaal van de consumptie is. Er is maar consumptie mogelijk op voorwaarde dat men het te consumeren ding eerst produceert. De uitdrukking *geen consumptie zonder produktie* gaat inderdaad volstrekt op. Het is eveneens correct te zeggen dat als men niet zou consumeren, de produktie zonder doel (*zwecklos*) zou zijn. De produktie bestaat dus in functie van de consumptie, die het *doel* van de produktie is. De produktie is het *middel*. Men zou kunnen zeggen dat de produktie bestaat *door* de consumptie, die er het *doel*, de *reden* van is. De produktie is daarentegen datgene *zonder hetwelk* de consumptie niet kan bestaan.

Waar zouden we het recht kunnen halen ook maar een enkel ogenblik het genoemde onderscheid uit te wissen? De produktie is de *voorwaarde* van de consumptie. Men kan nauwelijks consumeren zonder geproduceerd te hebben (als men activiteiten zoals verzamelen en jagen meerekent). Het tegenovergestelde echter is vals. Men kan best produceren zonder te consumeren. Marx zelf heeft ons geleerd dat de groei van het kapitaal op de eerste plaats de groei van de produktiemiddelen is, waaraan helemaal geen proportionele groei van de consumptie hoeft te beantwoorden. De wet van Say — waarover Marx zo dadelijk zal spreken — gaat niet op. Het kapitalisme is immers fundamenteel in de produktiemiddelen geïnteresseerd.

Hoe zouden dus de produktie en de consumptie hetzelfde zijn? Men kan in het algemeen stellen dat als consumeren mogelijk moet zijn, produceren dan noodzakelijk is. Maar de produktie kan zich gemakkelijk verzelfstandigen, zich ontwikkelen zonder dat de consumptie in dezelfde verhouding toeneemt. Er is dus geen identiteit. In normale of natuur-

lijke relaties heeft de consumptie het primaat. De produktie is er puur middel. Ze is verbonden met de wil van de mens, die zijn behoeften zoekt te bevredigen. Deze bevrediging is zijn doel, ter wille waarvan hij de middelen, dit is, de produktie, organiseert. Laten we nader toekijken hoe Marx zich uit de slag poogt te trekken.

Marx toont vooreerst aan hoe de consumptie de produktie produceert (MEW 13, blz. 623). En we begrijpen direct hoe het mogelijk is twee zo verschillende begrippen als produktie en consumptie gelijk te schakelen. Marx doet dat zo dat hij de begrippen door middel van het begrip *produktie* als identiek laat verschijnen. Het is evenwel evident dat de consumptie niet *op dezelfde manier* produceert als de produktie dat doet. De consumptie is het doel, de produktie staat in voor het doel. Alleen de verwarring tussen doel en middel kan tot de conclusie leiden dat beide — de consumptie en de produktie — dezelfde zaak zijn. Marx expliciteert als volgt:

Als de consumptie produceert, zegt hij, gebeurt dat op twee verschillende manieren (MEW 13, blz. 623).

1. Door de consumptie wordt het produkt werkelijk een produkt (denk aan het voorbeeld van de spoorweg).
2. De consumptie schept de behoefte aan een *nieuwe* produktie. Ze schept de ideële, innerlijk drijvende grond van de produktie (MEW 13, blz. 623). Marx verduidelijkt:

“De consumptie schept de aandrift [Trieb] van de produktie; ze schept ook het object dat als doelbepalend in de produktie actief is. Wanneer het duidelijk is dat de produktie het object van de consumptie extern [äusserlich] aanbiedt, dan is dus eveneens duidelijk dat de consumptie het object van de produktie *ideeel* poneert, als innerlijk beeld, als behoefte, als drijfveer en als doel. Ze schept de objecten van de produktie in nog subjectievere vorm. Zonder behoefte geen produktie. Maar de consumptie reproduceert de behoefte” (MEW

13, blz. 623).

We zouden zeggen dat het evident is dat de consumptie — of correcter, dat de behoefte die door middel van de consumptie naar bevrediging streeft — *scheppend is*, maar dat ze dat doet op zeer bijzondere wijze, niet te verwarren met de schepping in de zin van *maken* of *doen*, dit is, van *produceren*. De behoeftenbevrediging is het doel. De produktie is het middel, de voorwaarde, *die Voraussetzung*, zegt Marx. Scheppen in de zin van een doel poneren en maken of produceren in de zin van het realiseren van dat doel zijn fundamenteel verschillende zaken. De voorwaarden, de *Voraussetzungen*, zijn de voorwaarden van de doeleinden. De consumptie schept de behoefte aan een nieuwe produktie, zegt Marx. In werkelijkheid schept de consumptie de behoefte niet (bij uitzondering van een nog te bespreken geval). De produktie is de veruitwendiging van datgene wat het streven naar behoeftenbevrediging zich *ideëel*, dit is, *in de idee, als doel*, voorstelt. De consumptie poneert het object als innerlijk beeld, zegt Marx. We begrijpen dat het vertrekpunt de wil is om de behoeften te bevredigen, de wens om te consumeren. Hiervoor maakt men zich een idee van de produkten die aan de behoeften tegemoet kunnen komen (en men stelt zich de omweg voor die men moet maken om tot het produkt te komen; men beeldt zich de produktiemiddelen in). Evenwel, het is vals met Marx te beweren dat er *zonder behoeften geen produktie* is. We moeten veeleer zeggen dat *door* de behoeften (ter oorzaak van de behoeften) — ingesloten de voorstelling van doel en beweegreden, tot en met de produktie van het produkt — *de produktie ontspringt*. Wel is het in een zekere zin correct te zeggen dat de consump-

tie de behoefte reproduceert. Inderdaad, het merendeel van onze behoeften herleeft enige tijd na hun bevrediging. Marx heeft dus gelijk als hij zegt dat er geen behoeftenbevrediging zonder produktie is, maar dat is fundamenteel verschillend van de idee dat er geen produktie zonder consumptie is. De gelijkschakeling van produktie en consumptie slaagt niet.

Vervolgens toont Marx aan wat langs de kant van de produktie met de consumptie overeenstemt. Hij onderscheidt drie aspecten (MEW 13, blz. 623).

1. De produktie levert aan de consumptie het materiaal, het object. Een consumptie zonder object is geen consumptie. Vandaar, zegt Marx, dat de produktie de consumptie *produceert*.

Maar het gaat hier niet om de schepping van een behoefte, van een consumptie. Marx maakt een woordspeling, in feite zijn de betekenissen dispaaraat, heterogeen.

2. De produktie geeft aan de consumptie haar bepaaldheid, haar karakter, haar finish, zegt Marx (MEW 13, blz. 623). Want:

“Ten eerste is het object geen object in het algemeen, maar een bepaald object, dat op een bepaalde, door de produktie zelf weer te bemiddelen wijze moet worden geconsumeerd. Honger is honger, maar honger die zich door gekookt, met vork en mes gegeten vlees bevredigt, is een andere honger dan de honger die rauw vlees met behulp van hand, nagels en tanden verslindt. Niet alleen het object der consumptie, maar ook de wijze van consumptie wordt dus door de produktie geproduceerd, niet alleen objectief, maar ook subjectief. De produktie schept dus de consument” (MEW 13, blz. 624).

We handhaven nochtans de idee dat produceren in de zin van *maken* geen produktie is in de zin van het zich *voorstellen van een doel*. Marx haalt dus de doeleinden en de

oorzaken of de middelen en de voorwaarden (de produktie is voorwaarde) door elkaar. Hij schakelt de schepping in de zin van het ter beschikking stellen van de voorwaarden enerzijds, en de schepping in de zin van het zich voorstellen van een doel of het zich scheppen van een doel anderzijds gelijk. Het doel ontspringt immers aan de behoefte, aan het gebrek dat erom vraagt opgevuld te worden.

Waarom toch zou de geschiedenis niet ook de geschiedenis van de behoeftenbevrediging van de mens zijn, een ontwikkeling die op hetzelfde niveau staat als die van de produktieve krachten zelf? Alleen de poging om dialectisch consumptie en produktie gelijk te schakelen, kan er ons van weerhouden aan de behoeftenbevrediging een relatief autonome positie toe te kennen. De mens bestaat en handelt toch op beide vlakken. Dat hij zijn behoeften niet altijd op dezelfde manier vervult, komt door het feit dat hij een project nodig heeft dat ertoe leidt. Op dat niveau scheidt de produktie helemaal niet. En dat is even waar bij de aanvang van de geschiedenis als bij haar einde, in onze dagen, en altijd. Vanuit zijn behoefte stelt de mens zich doeleinden voor, vindt hij ze uit (wel niet vanuit niets), ontwikkelt hij een produktieapparaat, ontwerpt hij produktieverhoudingen en produktiewijzen. En hier vermengen zich allerlei elementen, natuurlijke en culturele. De natuurlijke en culturele behoeften stimuleren de creatie van materiële en maatschappelijke structuren, enz. De mens is een historisch wezen, een totale en globale, existentiële en natuurlijke, individuele en intersubjectieve ervaring. Marx heeft gelijk als hij erop wijst dat alles wat bestaat de mens kan *motiveren*, zowel de menselijke structuur van de behoeften als de produktiestructuur en de behoeften die er als het ware in gesedimenteerd, in geïncarneerd zijn, enz. Maar het is zeer twijfelachtig of de

produktie de behoeften *schept*. De produktie produceert de behoeften of de tendens om ze te bevredigen niet. Ze *motiveert* — wat maar mogelijk is als de mens op relatief zelfstandige wijze op behoeftenbevrediging uit is, of bepaalde behoeften reeds geassumeerd heeft. De bestaande produktieverhoudingen zijn voor de mens een *aanbod*. Maar dat wil niet zeggen dat we het recht hebben om te doen alsof de consumptie zelf reeds de produktie is, of ook maar om te denken dat de produktie bepalend is. Het ongenueanceerd gebruik van het begrip *produktie* sticht heilloze verwarring. Het is evenwel slechts door middel van dergelijke warboel dat de dialectiek zich kan handhaven.

3. Het derde aspect verduidelijkt de zaak verder.

“De produktie levert de behoefte niet slechts een materiaal, ze levert het materiaal ook een behoefte” (MEW 13, blz. 624).

Vooraleer commentaar te geven, laten we Marx nog even aan het woord. Als de consumptie, zegt hij, uit haar eerste *Naturroheit*, uit haar onmiddellijkheid, getreden is, — en het volharden in deze toestand van barbaarsheid is zelf nog het resultaat van een produktie die in de *Naturroheit* blijft steken — dan is ze zelf als aandrift door een object bemiddeld (MEW 13, blz. 624). Marx zegt ook:

“De behoefte die ze naar het object voelt, is door de waarneming ervan geschapen. Het kunstvoorwerp — evenals elk ander produkt — schept een kunstzinnig publiek dat vermog van schoonheid te genieten. De produktie produceert dus niet alleen een object voor een subject, maar een subject voor een object” (MEW 13, blz. 624). “Evenzo produceert de consumptie het *talent* [Anlage] van de producent, daar ze hem als doelbepaalde behoefte solliciteert” (MEW 13, blz. 624).

Zou de produktie het materiaal een behoefte leveren? Men begrijpt dat het materiaal een behoefte *solliciteert* (Marx gebruikt het woord in verband met de consumptie). Evenwel — *solliciteren* is geen *produceren*. Solliciteren is aansporen, beroep doen op, uitlokken, stimuleren, bezielen. Misschien leert de mens de (nieuwe) aangeboden objecten kennen door middel van een proces van nabootsen, van op zoek gaan naar de specifieke inhoud van wat zich bij hemzelf zowel als bij de anderen aanbiedt, op de manier waarop een kind leert schrijven door de gebaren van de onderwijzer na te bootsen. Er is creativiteit nodig langs de kant van diegene die met het object in contact komt. Het materiaal, het object, is alleen 'creatief' door een *zin* aan te bieden. Het materiaal, of het object, is alleen creatief, of 'produceert' alleen door een *aanbod* te doen. De mens kan voor het aanbod blind blijven, het op eigen manier interpreteren, het negeren, er al of niet iets van maken. Het materiaal 'produceert' niets als de mens er blind voor blijft.

Er grijpt heel zeker een soort van dialoog tussen de behoefte en het materiaal of het object plaats. Het materiaal kan motiveren, kan solliciteren. Maar alleen omdat de mens zelf er zich vanuit zijn lichamelijke en vanuit zijn culturele bagage voor interesseert. Het materiaal is dus motief. De mens echter begrijpt, interpreteert, assumeert, engageert zich en stemt op die manier toe in de inwerking van het object op hem. Dat is zo sedert de aanvang van de mensengeschiedenis. Dat de mens in het stadium van de barbarij blijft steken, betekent daarom niet dat dit stadium hem daarin gekluisterd houdt en hem als barbaar produceert of reproduceert. Het betekent veeleer dat de mens de weg niet vindt of niet wenst te vinden om die toestand achter zich te laten. Er is van de kant van de mens een initiatief vereist en

dat initiatief kan men niet begrijpen als causaal door de antecedenten bepaald. Het is een menselijk project, het is een subjectieve intentie. Dat de consumptie (zelfs in het primitieve stadium) door het object beïnvloed is, zegt nogmaals niets anders. Heel zeker is er altijd bemiddeling, want het is alleen door het gebruik van de natuur, door de produktie, enz., dat de mens zich als mens realiseert en dat hij zijn behoeften bevredigt. Het is evident dat het object evenals de produktieve en sociale verhoudingen, *condities* vastleggen. Nochtans wist dat geenszins het onderscheid tussen behoeften en middelen, tussen consumptie en produktie uit.

Het is duidelijk dat men systematisch kan zoeken al deze verschillen door elkaar te halen, dat men dus de middelen als doeleinden kan voorstellen en omgekeerd. Het kapitalisme doet dat voortdurend. Marx *formaliseert* dus de bemiddeling en slechts zo slaagt hij erin de volgende conclusie te trekken:

“Zonder produktie geen consumptie; zonder consumptie geen produktie” (MEW 13, blz. 625).

Marx eindigt zijn uiteenzetting (*a*) met de volgende cruciale bedenking:

“Hierop afgaande is voor een hegeliaan niets eenvoudigers dan produktie en consumptie identiek te stellen” (MEW 13, blz. 625).

Marx heeft dus begrepen dat zijn redenering hegeliaans-dialectisch is. Wij vermoeden dat hij de identificatie van produktie en consumptie wenst af te wijzen — hoewel hij zich slechts zwakjes verzet tegen zijn eigen hegelianisme, zo-

als we dadelijk zien.

Inderdaad, de dialectiek van Hegel — en in feite alle dialectiek — poneert dat *a* niet kan zijn (of gedacht worden) zonder *b* en *b* niet kan zijn (of gedacht worden) zonder *a*. De bedoeling is tot de identiteit van *a* en *b* te besluiten, identiteit die alles met alles moet verzoenen, een totaliteit moet voortbrengen die tegelijk een noodzakelijkheid is. Als de dialectiek de genoemde procedure is, dan moet men zeggen dat Marx dialectisch redeneert. En dat blijft ook zo als hij straks het begrip *identiteit* door dit van *totaliteit* zal vervangen. Het is daarom Marx die niet consequent is als hij een hegeliaanse redenering opbouwt, om ze dan achteraf weer in vraag te stellen.

Say, zegt Marx, heeft de identiteit van produktie en consumptie geponeerd, als hij zegt dat, als men een volk of de mensheid beschouwt, men ziet dat de produktie de consumptie is. Storch, zo gaat Marx verder, heeft Say erop gewezen dat een volk niet geheel zijn produkt consumeert, maar ook produktiemiddelen scheidt. Marx vervolgt:

“De maatschappij als een enkel subject beschouwen, is ze bovendien vals beschouwen — speculatief. Bij een subject verschijnen produktie en consumptie als momenten van een enkele act. Het is belangrijk te zien dat wanneer men produktie en consumptie als activiteiten van een enkel subject of van talrijke afzonderlijke subjecten beschouwt, ze in ieder geval als momenten van een proces verschijnen, waarin de produktie het werkelijke uitgangspunt en daarom ook het doordringende [übergreifende] moment is. De consumptie als nood [Notdurft], als behoefte, is zelf een intern moment van de produktieve activiteit. Maar de laatste is het uitgangspunt van de realisering en dus ook haar doordringend [übergreifend] moment, de act, waarin het gehele proces zich herhaalt [sich wieder verläuft]. Het individu produceert een object en keert door de consumptie ervan weer in zich terug, maar als produktief individu en als zichzelf reproducerend individu.

De consumptie verschijnt zo als moment van de produktie" (MEW 13, blz. 625-626).

De kritiek van Marx betreft dus blijkbaar alleen het speculatieve element in het hegelianisme en in de kapitalistische economie. Zij zien de maatschappij als een enkel subject, zegt Marx. Ze beschouwen niet de afzonderlijke mensen, ze gaan uit van de mensheid — een begrip. Maar we moeten ons de vraag stellen of Marx zelf zo anders te werk gaat als hij de individuele mens tot producent herleidt, waarbij consumeren dan als produceren kan verschijnen? En zegt hij iets anders over de maatschappij, als hij ze typeert als een totaal en globaal produktieproces, waarin de ene produktiefase niet zonder de andere bestaat, en omgekeerd? Zegt hij iets anders als hij volkomen ongelijkaardige zaken zoals doel en middel, zoals produktie en behoeftenbevrediging, gewoon gelijkschakelt?

Wat Marx beklemtoont, is het feit dat de produktie en de consumptie momenten van een enkele act zijn, waarbij de produktie het werkelijke vertrekpunt en het dominerende of overheersende moment is. De consumptie wordt aldus een moment van de produktie. Dat is wat Marx klaarblijkelijk belangrijk acht. Trouwens, het valt op dat hij de klemtoon op de *produktievoorwaarden* en op de *produktieverhoudingen* legt. Het is een dialectisering die niet meer beseft dat ze hegeliaans is en die ter wille van haar dialectische bedoeling de fundamentele begrippen *formaliseert* — dit is, de specificiteit van de begrippen uitwist — om zo bij de eenheid, hier *de produktie*, te kunnen uitkomen.

-> Hegel doet precies hetzelfde. Door te poneren dat het ene niet zonder het andere kan bestaan, en vice versa, reduceert hij alles tot alles, en tot een enkel subject, dat hij geest,

begrip, idee, absoluut weten, noemt. Marx blijft dus hegeli- aan daar ook hij alles tot alles herleidt, en met de produktie identificeert. Hij slaagt er niet in aan te tonen hoe de bemid- deling — de produktie — ertoe leidt produktie, bevrediging van de behoeften en consumptie gelijk te schakelen.

> [Marx slaagt slechts in een totaal onaanvaardbare formalis- ering. Hij geeft slechts aan alles de *benaming* 'produktie'. Waar moet het op uitlopen? Op iets dat veel dichter bij het kapitalisme staat dan Marx misschien denkt. Het is *produceren om te produceren*, waarvan het doel klaarblijke- lijk niet de behoeftenbevrediging is, vermits ze veeleer zelf ook produktiemiddel is. Het is Marx zelf die dat zegt! De veronderstelling van een ideëel doel, de behoeftenbevredi- ging, enz. zijn nog alleen alibi, voorwendsel, middel om het produktieve individu te produceren en te reproduceren. De produktie zelf wordt doel. Het externe doel wordt tot con- ditie herleid. De uiteenzetting van Marx is de beschrijving van het kapitalisme à l'état pur, zoals hij het in *Het Kapitaal* onder kritiek gebracht heeft. Ook voor Marx is de mens een produktief wezen, de produktie is zijn wezen. De produk- tie is op zich een goede zaak, ze is zelfs de enige werkelijk te noemen zaak, datgene wat werkelijk gebeurt. Marx 'vergeet' dus het *doel* van de produktie. Zo wordt hij, of hij het wil of niet, de apologeet van het kapitalisme.]

Het is waar dat hij lijkt te aarzelen. Maar zijn twijfel be- treft blijkbaar de idee van de identificatie. Hij vervangt ze door de idee van de *totaliteit*. Dat doet hij eens te meer als hij (in de volgende paragraaf) produktie, distribntie, ruil en consumptie gelijkschakelt. Maar deze substitutie is slechts een terminologiewijziging. Want de belangrijke vraag is te weten over *welke* totaliteit het hier gaat. Marx denkt zich te kunnen redden door van een dominerende fac-

tor (*übergreifendes Moment*) te spreken. In feite versterkt hij alleen maar de hegeliaanse identificatie. Het is evident dat er een dominerende factor is als men alles met alles gelijkshakelt. Bij Hegel is het de geest, het absolute begrip -- waarvan de materie een moment is. Alles is met alles identiek. Maar Marx doet niet anders. Hij identificeert alles in de totaliteit, die *produktie* is. Alles is één, en is *produktie*.

Marx gelooft dus dat het volstaat het speculatieve gezichtspunt af te wijzen. Hij begrijpt niet dat de dialectiek speculatief blijft ook al heet de dominerende factor *produktie*. Ook bij Marx is er een enkel subject, de produktie. De dialectiek is inderdaad in haar kern identificatie in een totaliteit, die een enkele Zaak is, die alle elementen bevat, maar zo dat men moet zeggen dat niets kan bestaan zonder al de andere elementen, en vice versa, waarbij alles voor alles noodzakelijk is.

Het is klaar dat we met onze kritiek niet wensen te ontkennen dat de mens een produktief wezen is. Integendeel. Maar de produktie is doelgericht en haar doel is de behoeftenbevrediging. We denken dus niet dat produktie als vanzelfsprekend betekent *produktie ter wille van de produktie*, zoals in het kapitalisme het geval is.

Dialectiek en naturalisme spelen Marx lelijke parten. Het is voor Marx blijkbaar niet nodig over doeleinden na te denken. Ze zijn gegeven, ze zijn natuurlijk en in die zin universeel en algemeen. Als we Marx' opvattingen over de arbeid in het socialisme zullen bespreken, zal blijken dat hij van de arbeid een *spel* maakt. Inderdaad ook het spel kenmerkt zich door afwezigheid van externe doelgerichtheid. Voor Marx wordt de arbeid het spel van de menselijke vermogens, het spel van de spieren, van het brein van de mens, enz.

We besluiten met enkele opmerkingen over passages uit *b)* en uit *c)*. Marx spreekt hier van de distributie die tot de produktie in dezelfde verhouding staat als de consumptie.

“De structurering [Gliederung] van de distributie wordt volledig door de structurering van de produktie bepaald. De distributie is zelf een produkt van de produktie, niet alleen ten opzichte van het object, het feit dat slechts de resultaten van de produktie verdeeld kunnen worden, maar ook ten opzichte van de vorm, het feit dat de bepaalde wijze van deelname aan de produktie de bijzondere vormen der distributie, de vorm waarin aan de distributie deelgenomen wordt, bepaalt” (MEW 13, blz. 627).

Hetzelfde geldt voor de ruil, zegt Marx. De ruil is de tussenschakel tussen produktie, distributie en consumptie. In de mate waarin deze laatste zelf een moment van de produktie is, is de ruil klaarblijkelijk in deze laatste als moment ingesloten. Marx komt zo tot het volgende belangrijke resultaat: de eenheid van al de momenten is een *totaliteit*.

“Het resultaat waartoe we komen, is niet dat produktie, distributie, ruil, consumptie identiek zijn, maar dat ze alle leden van een totaliteit vormen, dat ze verschillen [Unterschiede] binnen een eenheid zijn. De produktie doordringt [greift über] zowel zichzelf in de tegenstrijdige bepaling van de produktie als de andere momenten. Vanuit de produktie begint het proces telkens weer opnieuw. Dat ruil en consumptie niet het dominerende [Übergreifende] kunnen zijn, is vanzelf duidelijk” (MEW 13, blz. 630-631).

Hetzelfde geldt voor de distributie.

“Een bepaalde produktie bepaalt dus een bepaalde consumptie, distributie, ruil, de *bepaalde verhoudingen van deze verschillende momenten tot elkaar*. Alleszins wordt ook de produktie *in haar eenzijdig*

dige vorm van haar kant door de andere momenten bepaald" (MEW 13, blz. 631).

Opnieuw wijst Marx er dus op dat de produktie de andere momenten bepaalt — wat van fundamenteel belang is, vermits zo blijkt dat de visie van Marx op de economie *produktivistisch* is en met doeloverwegingen — die de consumptie betreffen — geen rekening wenst te houden. Het kan Marx niet helpen in plaats van over een identiteit, over een totaliteit te spreken. Die totaliteit is toch die van een dominerend produceren dat zichzelf doel is. Het geheel — een organisch geheel, zegt Marx — is de produktie. En daar komt het op aan. Alsof niet ook de hegeliaanse dialectiek een veelheid van momenten voorziet die een eenheid vormen! Alsof niet ook die eenheid van het absolute begrip als relatie, als band bestaat, die al de elementen bundelt, en wel zo dat ze alle noodzakelijkerwijs, onophoudelijk in alle andere momenten omslaan en ondertussen alles geest, begrip, absoluut weten blijft. We merken trouwens op dat Marx verplicht is het onderscheid te maken tussen de produktie in enge zin (de produktie in haar eenzijdige vorm) en de produktie als het organisch geheel zelf, een onderscheid dat Marx bij reflectie, eindeloze moeilijkheden op de hals zou halen. In plaats van *totaliteit identiteit* schrijven, haalt niets uit als hoe dan ook de dominantie van een enkel element al de andere tot niets moet reduceren. Het begrip van *wisselwerking* of van *interactie* zal het al evenmin doen als het moet betekenen dat elke wederzijdse actie alweer *produktie* is.

3 *Abstracta en concreta*

Marx heeft nauwelijks in het openbaar in methodologische kwesties stelling genomen en hij heeft slechts vaag de dialectiek aangeprezen. Misschien heeft hij altijd de ontoreikendheid van zijn methodologische reflecties gevoeld. Dat betekent niet dat hij ze niet aan het werk gezet heeft. De tekst die we nu gaan volgen, maakt dat nogmaals duidelijk. Hij bevindt zich in de *Einleitung* van de *Grundrisse*, en hij heeft de titel 3. *Die Methode der politischen Ökonomie* meegekregen. Hij is de uitvoerigste methodologische tekst van Marx. Hij is evenwel ongepubliceerd en onaf gebleven. We volgen Marx weer op de voet en we pogen de dubbelzinnigheden te ontwarren.

Het schijnt, zegt Marx, dat men er in de politieke economie goed aan doet met het reële en concrete, met de werkelijke vooropzetting, te beginnen, en dus met de bevolking, die de grondslag van de gehele maatschappelijke produktieact is (MEW 13, blz. 631). Evenwel, zegt Marx, dat is vals, want als ik met de klassen geen rekening hou, is de bevolking een abstractie, en de klassen zelf zijn abstract als ik geen rekening hou met de elementen waaruit ze bestaan, met de loonarbeid, het kapitaal, de ruil, de arbeidsdeling, de prijzen, enz. Langs analytische weg kom ik tot de eenvoudigste begrippen of bepalingen. Als ik dat punt eenmaal bereikt heb, zegt Marx, kan ik de terugreis aanvatten, tot ik opnieuw bij het geheel aanbeland, dat evenwel ondertussen een rijke totaliteit van bepalingen en relaties geworden is (MEW 13, blz. 631). De methode die erin bestaat vanuit het eenvoudige, zoals arbeid, arbeidsdeling, behoefte, ruilwaarde, naar het complexe op te stijgen, is klaarblijkelijk de wetenschappelijke methode (MEW 13, blz. 631).

“Het concrete is concreet, daar het de samenvatting van vele bepalingen, dus de eenheid van het menigvuldige, is. In het denken verschijnt het dus als proces van de samenvatting, als het resultaat, niet als het uitgangspunt, hoewel het het werkelijke uitgangspunt en dus ook het uitgangspunt van de aanschouwing en van de voorstelling is . . . Hegel maakte zich daarom de illusie het reële als resultaat van het zich in zichzelf samenvattende, zich in zichzelf verdiepende, en uit zichzelf zich bewegende denken op te vatten, terwijl de methode om van het abstracte naar het concrete op te stijgen, slechts de manier van het denken is, om zich het concrete toe te eigenen. Geenszins echter het ontstaansproces van het concrete zelf” (MEW 13, blz. 623).

De eenvoudigste categorie, zegt Marx, de ruilwaarde bijvoorbeeld, veronderstelt een bevolking, die in bepaalde verhoudingen produceert. De ruilwaarde bestaat nooit anders dan als abstracte, *eenzijdige* relatie van een reeds gegeven, concreet, levend geheel (MEW 13, blz. 632). Als categorie daarentegen leidt de ruilwaarde een reeds oud bestaan (MEW 13, blz. 632). Voor het filosofische — hegeliaanse — bewustzijn is het werkelijke de wereld in zijn abstracte categorieën begrepen, verschijnt de beweging van de categorieën als de werkelijke produktie, waarvan het resultaat de wereld is. En in de mate waarin de concrete totaliteit als gedachte totaliteit (als gedacht concrete) een produkt van het denken is, is dat inderdaad correct, zegt Marx. De totaliteit, zoals ze in de geest als een gedacht geheel verschijnt, is het produkt van het hrein dat zich denkend de wereld toeëigent.

“Het reële subject blijft zowel voor als na buiten het hoofd in zijn zelfstandigheid bestaan; zolang namelijk als het hoofd zich slechts speculatief, slechts theoretisch, gedraagt. Ook bij de theoretische methode dus moet het subject, de maatschappij, ons als vooropzetting steeds voor ogen zweven” (MEW 13, blz. 633).

Dat is de positie van Marx ten aanzien van Hegel. Voor Marx is het vertrekpunt van de politieke economie de concrete en gestructureerde realiteit. Men moet ze analyseren, er de *abstracta* van opsporen, om ten slotte naar het concrete geheel terug te keren, dat met behulp van de abstracte elementen gereconstrueerd wordt. De illusie van Hegel bestaat erin te menen het resultaat aan te treffen in het opvallende denken, in het denken dat vanaf het vertrekpunt de realiteit constitueert, opbouwt. Dan is de concrete realiteit niets anders dan de ontplooiing van het denken zelf. Voor Marx integendeel is de weg die van het abstracte naar het concrete leidt, slechts een methode die toelaat zich het concrete toe te eigenen, een manier om een realiteit die niet door het denken gecreëerd is, te reproduceren. Het denken steunt veeleer op de aanschouwing en op de voorstelling. De reconstructie geeft dus niet het ontstaan van het concrete zelf weer. Het denken onderzoekt de realiteit achteraf, analyseert ze, reconstrueert ze. Het abstracte is dus alleen een moment van het concrete, dat een levende eenheid is, en richt zich op de concreet geworden werkelijkheid, het produceert of schept ze niet. Zolang als de mens speculatief of theoretisch handelt, zegt Marx, is het werkelijke van het denken onafhankelijk. Zo lang dus, zouden we zeggen, als de mens zich *objectief* gedraagt. Want in de praxis, zegt Marx, werkt het brein wel degelijk op het concrete geheel in. De filosofie wordt dan praktische filosofie. De constante vooropzetting is voor Marx dus dit concrete geheel, de maatschappij. En wat houdt die vooropzetting in? Ze is een concreet gestructureerd geheel: bevolking, klassen, produktiewijzen, produktiebetrekkingen, families, de staat; een wereld van mensen met behoeften en belangen, gevoelige wezens, in onophoudelijk contact met de natuur en met de maatschappij, subjectiviteiten die sa-

men een *Lebenswelt* vormen — zo menen we de beschrijving van Marx te mogen expliciteren. Marx reageert dus terecht tegen Hegel die poogt alle realiteit tot het denken te reduceren, of die, omgekeerd, poogt uit het denken de realiteit te reconstrueren. We hebben gezien, dat voor Marx het denken als een actieve factor in de concrete realiteit van het geheel opgevat moet worden.

Maar stellen we preciezere vragen betreffende de relatie tussen het abstracte en concrete. We moeten de betekenis van de autonomie of van de afhankelijkheid van de *abstracta* begrijpen. Zo zullen we ontdekken wat het voor Marx exact betekent dat het werkelijke vertrekpunt het concrete geheel is.

Men kan zich de vraag stellen, zegt Marx, of de eenvoudigste categorieën — de arbeid, de ruilwaarde, enz. — niet ook een historisch of natuurlijk bestaan hebben onafhankelijk van hun opgenomen zijn in het concrete geheel. Als dat het geval zou zijn, zou de realiteit zich van het abstracte in de richting van het concrete ontwikkelen en zou het abstracte en structurerende denken in feite geheel de realiteit bepalen.

Marx antwoordt: *ça dépend* (MEW 13, blz. 633). Hij geeft enkele voorbeelden.

Het geld, zegt hij, kan bestaan en heeft historisch vóór het kapitaal, de banken, de loonarbeid, enz. bestaan. Men kan dus zeggen dat de eenvoudigste categorie de uitdrukking is van dominantiebetrekkingen van een minder ontwikkeld geheel of van betrekkingen van onderschikking van een meer ontwikkeld geheel, die historisch reeds bestonden vooraleer het geheel zich ontwikkelde in de zin die door een concretere categorie uitgedrukt wordt (MEW 13, blz. 633). Het is in deze zin, zegt Marx, dat het abstracte denken, dat op-

stijgt van het eenvoudige naar het complexe, met het reële, historische proces zou kunnen overeenstemmen.

Men begrijpt dat Marx de relatie tussen het eenvoudigere (abstracte) en het concretere (het meer ontwikkelde) genuanceerd bekijkt. Het abstracte bestaat steeds binnen een eenvoudiger geheel of als de eenvoudiger categorie van een meer ontwikkelde organisatie. Slechts op zulke wijze bestaat het eenvoudige of het abstracte vóór het concrete. Het eenvoudige drukt eenvoudiger verhoudingen van een minder ontwikkeld geheel of ondergeschikte verhoudingen van een meer ontwikkeld geheel uit. In wat volgt zal de prioriteit van het eenvoudige, van het abstracte, nog meer aan banden gelegd worden.

Er bestaan, zegt Marx, zeer ontwikkelde maar nog historisch onrijpe maatschappijvormen, Peru is een voorbeeld, waarin men de hoogste vormen van economie, bv. de coöperatie, een complexe arbeidsdeling, aantreft, maar waarin geen geld voorkomt (MEW 13, blz. 634). Het geld, deze heel eenvoudige categorie, verschijnt dus, zegt Marx, in volle intensiteit slechts in de meest ontwikkelde toestanden van de maatschappij. De categorie doorschrijdt geenszins alle economische verhoudingen — wat ze nochtans zou moeten doen vermits ze een eenvoudige en oude categorie, een fundamentele en onafhankelijke categorie, is. Het is mogelijk dat de eenvoudige categorie historisch vóór de meer concrete categorie voorkomt — zo was het geldwezen in het Romeinse leger zeer ontwikkeld, hoewel dat niet in de maatschappij zelf het geval was — maar het is eveneens mogelijk dat de categorie in haar intensieve en extensieve ontwikkeling eerder tot een complexe maatschappijvorm hoort, terwijl de meer concrete categorie vollediger in een minder ontwikkelde maatschappij ontwikkeld was (MEW 13, blz. 634).

Het mooiste voorbeeld is dit van de arbeid. De arbeid lijkt een heel eenvoudige categorie te zijn, zegt Marx. En toch — vanuit economisch oogpunt gezien — is arbeid een even moderne categorie als de verhoudingen die deze eenvoudige abstractie voortbrengen (MEW 13, blz. 634). Het is immers alleen het kapitalisme dat arbeid zonder meer, als bron van rijkdom, kent. Men zou kunnen denken dat hiermee slechts de abstracte uitdrukking voor de eenvoudigste en oudste betrekking van de producerende activiteit van de mens gevonden is, zegt Marx. Dat is in sommige opzichten waar, zegt hij, in andere vals:

“De onverschilligheid tegenover een bepaalde wijze van arbeid veronderstelt een zeer ontwikkelde totaliteit van werkelijke arbeidsoorten, waarvan geen enkele nog de allesbeheersende is. Zo ontstaan de algemeenste abstracties überhaupt slechts bij de rijkste concrete ontwikkeling, waarbij een kenmerk aan veel, aan alle, gemeenschappelijk is” (MEW 13, blz. 635).

Dan houdt het kenmerk op, zo gaat Marx verder, slechts in bijzondere vorm gedacht te kunnen worden. Anderzijds, zegt Marx, is deze abstractie het verstandelijke resultaat van een concrete totaliteit van verschillende vormen van arbeid. De onverschilligheid tegenover de bepaalde vorm komt immers met een maatschappij overeen waarin de individuen gemakkelijk van het ene werk naar het andere kunnen overstappen. De arbeid is hier niet alleen in de categorie, maar ook in de werkelijkheid, middel tot het scheppen van rijkdom überhaupt geworden en heeft opgehouden als bepaling met de individuen in een bijzonderheid vergroeid te zijn. In het kapitalisme, zegt Marx, wordt de arbeid zonder meer het uitgangspunt van de economie. De eenvoudigste abstractie

dus, die de moderne economie de eerste plaats geeft en die oeroud en voor alle maatschappijvormen geldig is, verschijnt als abstractie toch enkel in de moderne maatschappij (MEW 13, blz. 635). Wat in de US, zegt Marx, als historisch produkt verschijnt, verschijnt bij de Russen als natuurlijke aanleg. Het maakt geen gering verschil, zegt Marx. De Russen zijn barbaren met aanleg om voor alles gebruikt te worden. De Amerikanen zijn geciviliseerden die inderdaad voor alles gebruikt worden. Marx vat de gehele toedracht als volgt samen:

“Dit voorbeeld van de arbeid toont treffend dat zelfs de meest abstracte categorieën, ondanks hun geldigheid — precies wegens hun abstractie voor alle tijdperken — toch in de bepaaldheid van deze abstractie zelf evenzeer het produkt van historische verhoudingen zijn en hun volle geldigheid slechts voor en binnen deze verhoudingen bezitten” (MEW 13, blz. 636).

Hoe abstracter, hoe onafhankelijker, zo moeten we zeggen, maar ook hoe onbelangrijker, want uit de historische context gelicht — terwijl zelfs de *abstracta* altijd zelf het resultaat van historische verhoudingen zijn, waarbinnen ze alleen hun volle betekenis verkrijgen. Marx legt dezelfde zaak nogmaals uit in de paragraaf 1 van de *Einleitung*.

“Wanneer dus van produktie sprake is, is altijd sprake van produktie op een bepaalde maatschappelijke ontwikkelingsstrap — van de produktie van individuen die in een maatschappij leven. Het zou dus kunnen lijken dat we om überhaupt van de produktie te spreken, ofwel het historisch ontwikkelingsproces in zijn verschillende fasen moeten achtervolgen, ofwel bij voorbaat moeten verklaren dat we met één bepaald historisch tijdperk te maken hebben, dus bijvoorbeeld met de moderne burgerlijke produktie, die inderdaad ons eigenlijk thema is. Nochtans, alle tijdperken der produktie hebben

zekere kenmerken gemeen, hebben gemeenschappelijke bepalingen. De *produktie in het algemeen* is een abstractie, maar een verstandige abstractie, voor zover ze werkelijk het gemeenschappelijke op de voorgrond plaatst, het fixeert en ons dus herhaling bespaart" (MEW 13, blz. 616-617).

Maar, zo gaat Marx verder, dit algemene is zelf veelvoudig gestructureerd en valt in verschillende bepalingen uiteen. Sommige ervan horen tot alle tijden, andere bepalingen zijn gemeenschappelijk aan de modernste en de oudste tijdperken. Zo kan men zich geen productie zonder enkele algemene kenmerken voorstellen. Maar wat in feite hun ontwikkeling begrijpelijk maakt, zegt Marx, zijn toch precies de elementen die niet algemeen en gemeenschappelijk zijn. Men moet, zegt Marx, de bepalingen afzonderen die voor de productie überhaupt gelden, om niet de wezenlijke verschillen uit het oog te verliezen (MEW 13, blz. 617).

Marx heeft dan ook het volgende verwijt aan de moderne economen. Als ze bijvoorbeeld zeggen dat er geen productie zonder produktiemiddelen is, verwaarlozen ze de verschillen en houden ze slechts trivialiteiten over. Ze zeggen bijvoorbeeld dat er geen productie zonder geaccumuleerde arbeid is en op die manier maken ze van het kapitaal een natuurlijke, universele en eeuwige instelling. Marx gaat verder met erop te wijzen dat het mode is aan de economie een hoofdstuk over de algemene voorwaarden van alle productie te laten voorafgaan. Het resultaat is de reductie van de economie tot zeer eenvoudige bepalingen die in oppervlakkige tautologieën neergeschreven worden. Marx resumeert:

"Er zijn aan alle produktietrappen gemeenschappelijke bepalingen, die door het denken als algemeen vastgelegd worden; maar deze zo-

genoemde *algemene voorwaarden* zijn niets anders dan de abstracte momenten, door middel waarvan geen werkelijke historische productietrap begrepen wordt" (MEW 13, blz. 620).

Ondertussen zijn we rijk gedocumenteerd om te kunnen begrijpen hoe Marx de verhouding tussen het concrete en het abstracte opvat. Laten we samenvatten. Wat is voor eerst het *abstracte*? Het is het algemene en als dusdanig *voorwaarde* — van en in een concrete constellatie, eventueel algemene voorwaarde van alle constellaties. Het algemene of het abstracte bestaat slechts uitzonderlijk op zichzelf, want het is in feite meestal het abstracte van een concreet geheel. Het is het algemene, het gemeenschappelijke, dat eventueel tot alle tijden hoort en zich dus van het begin tot het einde doorzet. Marx zelf beklemtoont hoe men zich aan dit algemene kan vergrijpen, in die zin dat men er te veel kan wensen uit te trekken — met name een begrip van de concrete constellatie zelf. Uit het voorkomen van dergelijke algemeenheden valt de eigen aard van een bepaalde maatschappijformatie of van een economisch tijdperk niet af te leiden. De reductie van de werkelijkheid tot dergelijke algemeenheden is een reductie tot trivialiteiten en men is dan niet meer in staat de verschillen tussen de produktiewijzen te zien; uiteindelijk begrijpt men niets meer. Ofwel betekent het volstrekt onhistorisch denken, door overal dezelfde trivialiteiten op te sporen, ofwel is het de poging om uit het abstracte en algemene, zoals Hegel doet, de ontwikkeling zelf te trekken. Dan wordt noodzakelijkerwijs alles met alles gelijkgeschakeld en geïdentificeerd met de abstracte begrippen zelf, vermits deze onmiddellijk zelf alle werkelijkheid zijn of reeds zelf de gehele werkelijkheid in zich bevatten.

Moeten we dus niet veeleer het concrete geheel als een

Gestalt, als een betekenisgeheel, opvatten, en wel zo dat de *som* van de abstracta of algemene elementen die men erin aantreft, nog niet toelaat het geheel te begrijpen, omdat het nu eenmaal meer is dan de som van de delen, namelijk, de specifieke economische of maatschappelijke constellatie zelf? We menen inderdaad — wat wel enigszins tegen de tendens van Marx indruist — dat we de verhouding tussen het abstracte en het concrete moeten begrijpen als deze tussen de delen en het geheel van een *Gestalt*, die een structuur, een *Gliederung* is, zoals Marx zelf zegt. Dat is in feite de conceptie van Marx, althans is het die conceptie die hij in de praktijk brengt, zonder evenwel altijd tot consequentie in staat te zijn. Als men van het concrete vertrekt, zoals Marx het wil, is het gevolg dat het abstracte of het algemene altijd reeds het abstracte of het algemene *van* dit bepaalde, concrete is, zich als het ware *binnen* dit concrete bevindt, als iets dat van het geheel zelf zijn *zin* verkrijgt.

Maar dan moeten we Marx tegenspreken als hij de arbeid van de Amerikaan en van de Rus als equivalent beschouwt. Het is duidelijk dat hun arbeid structureel verschilt, vermits hij in een totaal verschillende maatschappelijke constellatie thuishoort. We ontkennen zeker niet dat het mogelijk is datgene op te sporen wat in verschillende constellaties identiek is, maar dergelijke identiteiten hebben maar een gering belang, vermits ze hun betekenis verkrijgen van het geheel waartoe ze behoren.

Wat kan bijvoorbeeld het belang zijn van de algemene uitspraak dat er geen arbeid zonder produktieinstrumenten voorkomt? Zowel de *zin* van de arbeid als die van de produktiemiddelen moet immers bepaald worden vanuit de structuur waarbinnen die elementen zich bevinden. De uitspraak is waar en men kan systematisch pogen dergelijke algemene

waarheden op te sporen. Maar men zal zich vruchteloos inspannen, vermits het beslissend is ze in de concrete constellatie onder te brengen. Het is evident dat de arbeid van de Amerikaan en die van de Rus iets gemeenschappelijks bezitten. Maar deze identiteit weegt weinig zwaar als men bedenkt dat er geen weg loopt van het algemene concept naar de concrete maatschappelijke constellatie. Marx denkt dat hij herhalingen kan vermijden door de algemene kenmerken op te sommen. Misschien, maar wat is het belang? Het procédé is daarenboven gevaarlijk, zoals al evenmin de algemene tendens om het algemene en het abstracte op te zoeken onschuldig is. Geneigd om de opzoeking te minimaliseren, zal men immers al te licht tot het besluit komen dat het algemene nu eenmaal het algemene is, men zal al te vlug menen dat zijn functie in alle constellaties, waarin men het meent aan te treffen, dezelfde is. Niets is minder zeker. Trouwens hoe kan men er a priori zeker van zijn dat een of andere algemeenheid tot een of andere maatschappelijke constellatie hoort? Het voorbeeld van de afwezigheid van het geld in Peru bewijst de onmogelijkheid van het procédé. Er loopt geen weg van het algemene naar het concrete. Alleen het omgekeerde is niet zinloos. Men moet dus observeren, toekijken — en pogen te begrijpen. Het is de realiteit die daarbij het vertrekpunt is. De klemtoon op de opsporing van het algemene is waarschijnlijk de eerste stap in de richting van het bezwijken onder de verleiding om de geduldige uitwerking van het specifieke begrip van het concrete achterwege te laten, en het is misschien reeds de poging om het concrete vanuit het algemene begrip te reconstrueren. Marx heeft zich niet volledig bevrijd van die impliciet dialectische methodiek.

Dat merkt men ook als Marx het concrete *das Kombi-*

nierte en *das Zusammengewachsne* noemt. Het is alsof het toch weer niets anders dan een som van abstracta is. Het is alsof Marx het concrete toch niet als een structuur, als een *Gliederung*, als een zinvolle eenheid, als een *Gestalt* die niet met de som van de constituerende elementen samenvalt, wil begrijpen. Marx lijkt de abstracta te willen *combineren*, en misschien ziet hij ondanks alles het concrete toch als het geheel van de specifieke combinaties van de samenstellende elementen. In dat geval is de arbeid bij begin en einde van de geschiedenis toch weer dezelfde en blijft het geld hetzelfde geld zonder verlies of zonder winst van betekenis in welke constellatie het ook optreedt, in de kapitalistische maatschappijstructuur of in welke andere ook. Door zo te werk te gaan, houdt Marx uiteindelijk niet veel meer over van de specificiteit van een economische of sociale constellatie, en wat nog meer is, hij zet de deur wagenwijd open voor de verleiding om de geschiedenis vanuit algemeenheden te construeren. Dat is misschien de enige weg voor wie de ontwikkeling, de wet, de gedetermineerde loop van de geschiedenis, wil 'ontdekken'. Marx is blijkbaar niet bereid om van dergelijke geschiedenisvisie afstand te doen. Maar in werkelijkheid begrijpt hij het concrete geheel als het reële, als betekenisvolle structuur, die men moet opsporen, observeren, beschrijven. Heel zeker kan men de overgang van de ene maatschappelijke constellatie naar de andere observeren. Maar hiervoor is vereist dat men vooreerst de structuren, de gehelen, begrepen heeft, en we zien niet hoe men ze als de opeenvolging van *abstracta* zou kunnen *construeren*. Men zou het recht moeten kunnen opeisen om de abstracta *op zich* te nemen, zeker te zijn dat ze zich hoe dan ook doorzetten, en zodanig dat de concreta er effectief door gedetermineerd zijn. Maar het is Marx zelf die dergelijke

gedachtengang in twijfel trekt.

We zullen zien dat Marx ons nog andere argumenten aan de hand doet die onze opvatting bevestigen, maar dat hij steeds weer dubbelzinnig blijft, zelfs als hij de geschiedenis vanuit het huidige ogenblik — vanuit het kapitalisme — overschouwt. Hij legt die gedachte uit in de laatste bladzijden van de tekst die we nog altijd volgen.

“De burgerlijke maatschappij is de meest ontwikkelde en de meest gedifferentieerde historische maatschappij die er is. De categorieën die haar voorwaarden uitdrukken, het begrip van haar structuren, laten tegelijk toe de structuur en de produktieverhoudingen van alle typen van verdwenen maatschappijen te begrijpen” (MEW 13, blz. 636).

We moeten dadelijk een vraag stellen. Op basis waarvan poneert Marx dat de burgerlijke maatschappij de meest ontwikkelde maatschappij is? De reden kan toch niet zijn dat ze uiteraard de laatste maatschappijvorm is? Marx insinueert dat de laatste vorm ook de beste vorm is, omdat ze de meest ontwikkelde en de meest gedifferentieerde is. Maar waarom? Waarom zou er in de geschiedenis een continuïteit steken die in stijgende lijn verloopt? Waarom zou men alle verdwenen vormen met de maatstaf van de laatste moeten meten? Marx zal het ons direct nader verklaren. Alleen vrezen we dat hij de meest ontwikkelde en de meest gedifferentieerde organisatie deze noemt die nu eenmaal de samenvatting is van het grootste aantal abstracte en algemene kenmerken — die blijven wat ze zijn, op zich, maar in een complexe totaliteit verenigd. We menen dat we de vraag naar de meest ontwikkelde maatschappijvorm op een andere manier moeten beantwoorden, dat we ons namelijk

een oordeel moeten vormen over de structurering, over de *Gestalt*, over de algemene belichting, zoals Marx straks zal zeggen, en niet door de ingewikkeldheid van de organisatie te bekijken.

Dat Marx spontaan denkt dat de laatste vorm de sleutel is voor de vroegere vormen, zegt hij allegorisch:

“De anatomie van de mens is een sleutel tot de anatomie van de aap” (MEW 13, blz. 636).

α

De veronderstelling van Marx is inderdaad dat de geschiedenis een continue stijgende lijn is en dat effectief de burgerlijke maatschappij, of het kapitalisme, de beste van alle vormen is. We zien niet dat hij een rechtvaardiging van dat ‘geloof’ kan geven. En hij kan dat des te minder naarmate hij aan het bestaan van concrete structuren belang hecht.

Dat Marx niettemin zeer genuanceerd denkt, ziet men in wat onmiddellijk volgt. De virtualiteiten, zegt Marx, kunnen maar begrepen worden als de hogere vorm zelf reeds gekend is (MEW 13, blz. 636).

→ Hier stemmen we in, want het betekent dat we het verleden ‘noodgedwongen’ vanuit ons heden begrijpen. Het verleden is immers het verleden *van* het heden, of het staat er eventueel in contrast mee. Dat betekent echter niet dat het heden de absolute sleutel van het verleden is. Het wil wel zeggen dat we het verleden vanuit onze eigen ervaring ondervragen. De houding is *kritisch* — ook en zelfs op de eerste plaats tegenover de actualiteit. We zullen zien dat Marx tegenover dergelijke opvatting gunstig gestemd is, en ze zelfs als zeer vruchtbaar opvat.

Men zegt dat de burgerlijke economie de sleutel van de an-

tieke economie, enz. is, zegt Marx (MEW 13, blz. 636). Niet zo echter dat alle verschillen uitgewist worden en dat men overal in feite de burgerlijke maatschappij projecteert. Men kan, zegt Marx, schatting en tienden, enzovoort, begrijpen wanneer men de grondrente kent. Maar men moet ze er niet mee identificeren. En daar de burgerlijke maatschappij zelf een contradictorische ontwikkelingsvorm is, zullen verhoudingen van vroegere vormen er vaak slechts bedorven of in verklede vorm in aanwezig zijn.

“Als het dus waar is dat de categorieën van de burgerlijke economie een waarheid voor alle andere maatschappijvormen bezitten, dan is dat met een korreltje zout te nemen” (MEW 13, blz. 636).

De verschillen blijven wezenlijk, zegt Marx. De zogenaamde historische ontwikkeling berust überhaupt op het feit dat de laatste vorm de voorbije trappen als trappen naar zichzelf toe beschouwt, en, zo zegt Marx, daar ze zelden en slechts onder heel bepaalde voorwaarden in staat is zichzelf onder kritiek te brengen, vat ze ze altijd eenzijdig op (MEW 13, blz. 636). Men moet immers zijn eigen kritiek uitspreken (MEW 13, blz. 637).

Dat is belangrijk! Want het betekent dat we per slot van rekening de geschiedenis moeten aanpakken vanuit de kritiek op onze eigen maatschappelijke constellatie, wat wil zeggen dat we vanuit nefaste, ongelukkige ervaringen vertrekken, die we met haar gemaakt hebben.

Maar aarzelt Marx niet?

“Zoals überhaupt bij elke historische, sociale wetenschap, valt bij de gang van de economische categorieën altijd te onthouden dat, zoals in de werkelijkheid, zo in het hoofd, het subject, hier de mo-

derne burgerlijke maatschappij, gegeven is, en dat de categorieën dus bestaansvormen, bestaansbepalingen, vaak alleen afzonderlijke aspecten van deze bepaalde maatschappij, van dit subject uitdrukken, en dat ze dus ook *wetenschappelijk* geenszins daar eerst begint te bestaan, waar nu van haar *als zodanig* sprake is . . . In alle maatschappijvormen zijn het bepaalde produktievoorwaarden die aan alle andere hun rang en hun belang geven. Er is een algemene belichting waarin alle kleuren baden, en die ze hun eigenheid geeft" (MEW 13, blz. 637).

Voor Marx dus is het vertrekpunt van de economische wetenschap de concrete constellatie, een gegeven, dat bijgevolg niet uit algemene elementen afleidbaar is. We moeten blijkbaar veeleer de algemeenheden vanuit het concrete geheel begrijpen. We moeten ze in de algemene belichting houden, waarover Marx spreekt, belichting die ze hun specifieke betekenis geeft en ze wijzigt (*modificeert*).

"Er is een bijzondere ether die aan alles zijn specifiek gewicht geeft" (MEW 13, blz. 637).

Het kapitalisme bijvoorbeeld is de economische macht van de burgerlijke maatschappij. Het moet het vertrekpunt en het eindpunt zijn, en het moet vóór het grondeigendom ontwikkeld worden, zo zegt Marx (MEW 13, blz. 638). Na ze afzonderlijk beschouwd te hebben, moeten we hun wisselwerking begrijpen. Marx zegt: "Men kan de grondrente niet zonder het kapitaal begrijpen, maar men begrijpt wel het kapitaal zonder de grondrente" (MEW 13, blz. 638). Marx schrijft dus opnieuw dat de *Gestalt*, de *Gliederung*, die niet de loutere som van de elementen is, dominant is. We moeten dus vooreerst het kapitalisme begrijpen alvorens er de voorwaarden van te kunnen bepalen.

Het zou dus vals zijn, zegt Marx, de economische categorieën in de opeenvolging van hun historische actie voor te stellen. “Hun opeenvolging is, integendeel, bepaald door de relatie die ze onder elkaar in de moderne burgerlijke maatschappij bezitten en die precies de omgekeerde verhouding is van hun klaarblijkelijk natuurlijke orde of van hun historische ontwikkeling” (MEW 13, blz. 638). Het gaat niet, zegt Marx, over de positie die de economische betrekkingen historisch in de opeenvolging van de maatschappijtypes bezetten. “Het gaat over hun structurering [*Gliederung*] in de schoot van de hedendaagse maatschappij” (MEW 13, blz. 638). Belangrijk is dus de structuur, en ze kan niet automatisch uit de bestaande elementen afgeleid worden.

Hoe kunnen we dan a priori weten dat een bepaalde structuur zich zal voordoen en welke relatie ze met het verleden zal onderhouden? Het vertrekpunt is immers wat zich voordoet, het gegeven. De geschiedenis is een discontinue opeenvolging van structuren.

4 Marx, Engels en de dialectiek

Tot nu toe hebben we Engels buiten schot gelaten. Engels is overtuigd dialecticus. Marx, zo hebben we begrepen, heeft tot Hegel een dubbelzinnige verhouding, hoewel hij, zoals Engels, in intentie dialectische bekommernissen heeft. Zo spreekt Marx in een brief aan Engels van 16 januari 1858, uit de periode van *Zur Kritik der politischen Ökonomie* over de *Logik* van Hegel, waarvan hij, zegt hij, veel hulp gevonden heeft:

“Als ooit weer tijd voor dergelijke werken komt, zou ik grote lust hebben, in twee of drie drukvellen het *rationele* aan de methode die

Hegel ontdekt, maar tegelijk gemystificeerd heeft, voor het gezonde mensensverstand toegankelijk te maken" (MEW 29, blz. 260).

We weten hoe krampachtig Marx poogt Hegel aan zijn kant te houden. Het is zeker dat hij altijd gefilosofeerd heeft vanuit zijn geloof in een wetmatigheid van de geschiedenis. En per slot van rekening is de dialectiek voor het handhaven van dat geloof noodzakelijk. Maar men mag veronderstellen dat Marx nooit absoluut zelfverzekerd noch ook ooit absoluut met zijn dialectische methode tevreden was. Het is misschien het enige methodologische punt waarin Marx en Engels verschillen. Hoe dan ook, duidelijk is dat Engels steeds zonder aarzelen voor de dialectiek gekozen heeft. Dat blijkt helder uit zijn recensie van Marx' *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, die we zo dadelijk zullen volgen, en die ons in de gelegenheid stelt bondig Engels met Marx te confronteren. We zullen nogmaals zien dat *Zur Kritik*, evenals de *Grundrisse*, als van zelf voor dialectisering in aanmerking komen, ja dat de dialectiek in *Zur Kritik* vermoedelijk intentioneel is. Met welke restricties zullen we in een andere tekst van Marx begrijpen — in het nawoord bij de tweede uitgave van *Het Kapitaal*, waarin Marx een laatste keer zijn methode uiteenzet. We bespreken vooreerst dat nawoord en het is slechts daarna dat we de recensie van Engels benaderen.

In het nawoord beaamt Marx vooreerst de weergave van zijn methode door een zekere Russische recensent. Voor deze laatste is Marx de wet van de fenomenen op het spoor. Er zijn ontwikkelingswetten die met noodzaak werkzaam zijn, ook al zijn de mensen zich daar niet van bewust. Marx beschouwt de maatschappelijke beweging als een natuurproces dat zich onafhankelijk van de wil, van de plannen, van het

bewustzijn van de mensen, doorzet, dat integendeel het bewustzijn, de wil en de plannen van de mensen bepaalt. Er is niet een enkele wet, maar ieder tijdperk heeft zijn eigen wet (K, blz. XXII). Iedere tijd is een organisch geheel, zegt Marx. De uitspraak herinnert ons aan zijn methodologische reflecties uit de *Grundrisse*. In *Het Kapitaal* noemt Marx zijn methode uitdrukkelijk dialectisch. Maar hij verzet er zich tegen met Hegel op een hoop gegooid te worden. Men moet alleszins de voorstellingswijze formeel van de onderzoekswijze onderscheiden, zegt Marx. Het onderzoek moet zich de stof in detail toeëigenen, haar verschillende ontwikkelingsvormen analyseren en er de innerlijke band van achterhalen. Eerst nadat deze arbeid voltooid is, zegt Marx, kan de werkelijke beweging weergegeven worden. Gelukt dit en spiegelt zich nu het leven van de stof ideëel weer, dan kan het er naar uitzien dat men met een apriorische constructie te maken heeft.

Het opzoekingswerk is dus een analyse, zoals we in de *Einleitung* geleerd hebben. Maar de elementen moeten dienen voor de reconstructie van een concrete samenhang. We weten hoe moeilijk de verhouding tussen de analytische elementen en de concrete constellatie ligt. Marx zwijgt hier over deze moeilijkheden.

Hij gaat als volgt verder:

“Mijn dialectische methode is in wezen niet slechts verschillend van de hegeliaanse, maar staat er lijnrecht mee in tegenstelling. Voor Hegel is het denkproces, dat hij onder de naam van Idee zelfs tot een zelfstandig subject herleidt, de schepper van het werkelijke, welke slechts het uiterlijke verschijnsel van dit proces vormt. Daarentegen is bij mij het ideële niets anders dan het in het menselijke brein getransformeerde en vertaalde materiële” (K, blz. XXII).

Marx denkt dus — in volstrekte overeenstemming met Engels — Hegel afgewezen te hebben. In feite verloochent hij een oppervlakkige versie van het hegelianisme, de zogezegd spirituele Hegel. Want men zet de dialectiek alleen buiten spel als men de idee van een noodzakelijke gang van de geschiedenis afwijst, als men ophoudt de abstracte elementen als absolute *op zich* bestaande dingen, die blijven wat ze zijn, in welke concrete constellatie ze ook terechtkomen, op te vatten, als men een zekere discontinuïteit in de geschiedenis aanvaardt, dit is, als men de idee van een concrete constellatie volledig ernstig neemt. Het volstaat inderdaad de abstracte elementen als onafhankelijke dingen op te vatten om in reconstructiepogingen te hervallen.

Marx zet dus effectief het werk van Hegel verder. Hij weigert ook Hegel als een dode hond te beschouwen. Daarom, zegt hij, sprak ik me uit als leerling van deze grote denker en koketteerde zelfs hier en daar in het hoofdstuk over de waardetheorie met de hem specifieke uitdrukkingwijze.

“De mystificatie, waaronder de dialectiek bij Hegel te lijden heeft, neemt geenszins weg dat hij de eerste was die volledig en bewust haar algemene bewegingsvormen uiteenzette. Zij staat bij hem op de kop. Men moet haar ondersteboven keren om in het mystieke hulsel de rationale kern te vinden” (K, blz. XXIII).

Volstaat het om Hegel op zijn kop te zetten? Is er geen vuiltje meer aan de lucht als de idealistische dialectiek materialistisch wordt? Dat is onbegrijpelijk. Marx denkt de noodzakelijke gang van de geschiedenis te kunnen bevestigen en tegelijk Hegel aan de deur te kunnen zetten. Het is zeker dat Hegel zo direct langs de achterpoort terug binnen is en opnieuw het toneel beheerst.

“In haar mystieke vorm werd de dialectiek een Duitse mode, omdat zij het bestaande scheen te verheerlijken. In haar rationele gedaante is de dialectiek voor de burgerij en voor haar doctrinaire woordvoerders een ergernis en een gruwel, omdat zij met het positieve begrip van het bestaande tegelijk ook het begrip van de negatie, van de noodzakelijke ondergang ervan omvat, iedere onstane vorm beschouwt in het verloop van zijn ontwikkeling, dus ook naar het wezen van zijn vergankelijkheid, zich door niets laat overbluffen en naar haar aard kritisch en revolutionair is” (K, blz. XXIII).

Men begrijpt dat Marx in de dialectiek de mogelijkheid erkent om een noodzakelijke gang van de geschiedenis te belijden. Hiervoor is de negativiteit een der middelen. Maar Marx begrijpt misschien onvoldoende dat de negativiteit en de contradictie in de hegeliaanse dialectiek de rol vervullen alles met alles gelijk te schakelen, begin en einde aan elkaar te knopen, van alles een enkele grote noodzakelijkheid te maken.

Observeren we nu hoe Engels vroegtijdig de uiteenzettingen van Marx in zuiver dialectische richting ombuigt. Onmiddellijk na het verschijnen van *Zur Kritik der politischen Ökonomie* publiceert Engels een recensie. In het tweede deel van die bespreking heeft Engels het over de methode (MEW 13, blz. 472–477). Engels heeft klaarblijkelijk de *Einleitung* tot de *Grundrisse* niet gelezen. De tekst zelf werd ook pas in 1902 ontdekt (MEW 13, nota 402, blz. 707). In een brief van 2 april 1883 spreekt Engels over een *Abriss über Dialektik* die hij in de nalatenschap van Marx ontdekt heeft, “den er schon immer ausführen wollte” (MEW 36, blz. 3). Misschien betreft het onze *Einleitung*. In dezelfde brief voegt Engels toe: “Hij heeft ons steeds de stand van zijn werken verborgen [verheimlicht]” — een uitlating die erop wijst dat een zekere discrepantie tussen het denken van Marx en dit

van Engels denkbaar is. Ondertussen heeft Engels alvast Marx' eerste boek dialectisch geïnterpreteerd — en, zoals we gezegd hebben, zulke duiding ligt zelfs voor de hand.

De dialectiek, zegt Engels, in de abstracte, speculatieve, vorm waarin Hegel ze ons nagelaten heeft, was niet bruikbaar. Ze was fundamenteel idealistisch, terwijl Marx materialist is. Hegel vertrekt van het zuivere denken, Marx vertrekt van de werkelijke gegevens, van de *hartnäckigsten Tatsachen*. Toch was ze, zegt Engels, van al wat men kende, het enige denken waarbij men kon aanknopen. Geen enkele van de tegenstanders van de grote dialecticus had bressen in haar stoutmoedige constructie kunnen schieten. Voor alles was het dus nodig de hegeliaanse methode aan een grondige kritiek te onderwerpen (MEW 13, blz. 473). Wat Hegels denkwijze kenmerkt, zegt Engels, is de enorme historische zin. Hoe idealistisch de vorm ook was, toch ging nog altijd zijn gedachtenontwikkeling parallel met de ontwikkeling van de wereldgeschiedenis, en de laatste moet eigenlijk de eerste rechtvaardigen. Al werd daardoor ook de juiste verhouding op haar kop gezet, toch kwam overal de werkelijke inhoud in de filosofie binnen. Hij was de eerste, zegt Engels, die in de geschiedenis een ontwikkeling, een innerlijke samenhang, poogde te ontdekken. Deze opzienbarende opvatting van de geschiedenis was de rechtstreekse theoretische vooropzetting van de nieuwe materialistische opvatting, en dat was reeds een aanknopingspunt voor de logische methode (MEW 13, blz. 474).

We gaan niet in op Engels oppervlakkige lectuur van Hegels dialectiek. Had Feuerbach niet reeds bressen in de hegeliaanse dialectiek geschoten? Had de jonge Marx Feuerbachs kritiek niet overgenomen? En moet de innerlijke samenhang die Hegel in de geschiedenis ziet, niet nagetrokken worden?

Hegel vat de geschiedenis zo op dat de identiteit van alles met alles moet blijken. Engels daarentegen meent dat Hegel een echte inhoud in de filosofie binnengebracht heeft. Marx heeft moeizaam uit de hegeliaanse logica de kern losgepeld, zegt Engels, hij heeft de dialectische methode van haar idealistische vermomming ontdaan (MEW 13, blz. 474). Alsof de dialectiek niet het middel zou zijn om alles met alles en met de idee of met het abstracte gelijk te schakelen, alsof men, ook al vervangt men de Idee door het materiële proces, tot iets anders dan tot een idealistisch resultaat zal komen, alsof dat proces dan zo verschillend zal zijn van de conceptuele constructie waartoe alle dialectiek zich reduceert! Engels spreekt van een resultaat dat de ontdekking van de materialistische *Grundanschauung* bijna evenaart.

De kritiek van de economie, zegt Engels, kon nu, zelfs na de ontdekking van de methode, op twee verschillende manieren opgevat worden: historisch en logisch. Daar in de geschiedenis, zoals in haar literaire afspiegeling, de ontwikkeling *im ganzen und grossen* van de eenvoudigste naar de meest complexe verhoudingen voortschrijdt, verstrekte de literair-historische ontwikkeling van de politieke economie een natuurlijke leidraad. En grof gezien, zegt Engels, zouden economische categorieën daarbij in dezelfde opeenvolging als in de logische ontwikkeling verschijnen. Deze vorm heeft blijkbaar het voordeel helderder te zijn, daar de werkelijke ontwikkeling gevolgd wordt (MEW 13, blz. 475). Evenwel, zegt Engels, de geschiedenis gaat vaak sprongsgewijs en in zigzag en men zou ze dus overal moeten opzoeken en vervolgen, waardoor men niet alleen minder belangrijk materiaal zou moeten bespreken, maar ook de gedachtengang vaak zou moeten onderbreken. Bovendien, zegt Engels, kan men de geschiedenis van de economie niet opstellen zonder die van

de burgerlijke economie te schrijven, en daarmee zou de arbeid oneindig zijn, daar alle voorbereidingen ontbreken. De logische werkwijze alleen was dus geschikt.

“Deze is inderdaad niets anders dan de historische, maar ontdaan van de historische vorm en van de storende toevalligheden. Waarmee deze geschiedenis aanvangt, daarmee moet de gedachtengang eveneens aanvangen, en zijn verdere voortgang zal niets anders zijn dan het spiegelbeeld, in abstracte en theoretische consequente vorm, van het historisch verloop; een gecorrigeerd spiegelbeeld, maar gecorrigeerd volgens wetten, die het werkelijk historisch verloop zelf aangeeft, waarbij elk moment op het ontwikkelingspunt van zijn volle rijpheid, van zijn classiciteit, beschouwd kan worden”.

Maar hebben we niet geleerd dat de gehele methodologie van Marx veeleer steunt op het feit dat de geschiedenis een *gegeven* is, dat men als het ware moet afwachten om te weten wat er zal gebeuren? Moeten we de verschijnselen niet bespieden, alvorens in staat te zijn van hun logica te spreken? Als dat zo is, is het met de strenge logica in de geschiedenis gedaan, vermits ons standpunt, onze actualiteit, onze kennis van de kapitalistische realiteit de vooropzetting is. Er is dus het kapitalistische of het marxistische standpunt, maar er is geen logica, die van het abstracte naar het concrete, van het eenvoudige naar het complexe, van het verleden naar het heden, en naar de toekomst, voortschrijdt. Er is veeleer omgekeerd een logica die van het heden naar het verleden loopt. We moeten de gebeurtenissen vervolgen, maar precies omdat er geen absoluut a priori is dat vanuit het abstracte vertrekt om bij het concrete te belanden. De verschillende *Gestalten* hebben het primaat en er is geen strenge deductie van de ene constellatie uit de andere. Er is dus eveneens geen mogelijkheid om streng het noodzakelijke

en het toevallige, het wetmatige en de menselijke medebepaling te scheiden en te onderscheiden. Ook de wetten stellen we op basis van de gegevens, van de gegeven context, vast.

Voor Engels gaat de ontwikkeling gewoon van de meest eenvoudige naar de meest complexe verhoudingen. En voor Marx? We moeten minstens zeggen dat volgens Marx de situatie weinig duidelijk is. Marx ziet de problematische kant van zijn methodologische constructie. Er is het voorbeeld van de complexe relaties waarin de meest eenvoudige categorieën ontbreken — het geld in Peru waar de economie nochtans zeer ontwikkeld is. De geschiedenis begint met de arbeid. Maar de arbeid in de primitieve gemeenschappen is niet dezelfde als die in de burgerlijke maatschappij, waar hij nochtans een zeer abstracte categorie is. Als men Marx leest, heeft men veeleer de indruk dat de logica aan de realiteit ondergeschikt is, dat de kapitalistische maatschappij vanuit de gegevens 'geconstrueerd' wordt. Voor Engels daarentegen is eerder het omgekeerde waar. De geschiedenis wordt opgebouwd vanuit een vooronderstelde logica — God alleen weet waar Engels ze gehaald heeft. Het kapitalisme is er veeleer een element in de logische ontwikkeling dan een gegeven dat zich in zijn realiteit aan ons opdringt en onze visie vormgeeft.

Hoe functioneert dat alles, vraagt Engels. We vertrekken vanuit de eenvoudigste verhouding en we analyseren die. Bij Marx daarentegen leren we dat elke eenvoudige relatie deel uitmaakt van een structuur. Vermits er een verhouding is, zegt Engels, zijn er twee kanten. Elk der kanten wordt op zich beschouwd. Hieruit komt hun verhouding, hun wisselwerking, te voorschijn. Er zullen, zegt Engels, contradicties optreden, die om een oplossing vragen. Vermits we geen abstract gedachtenproces, maar een reëel gebeuren beschou-

wen, zullen de contradicties in de praxis tot ontwikkeling komen en een oplossing vinden. Dat betekent dat een nieuwe relatie ontspringt, die in haar schoot nieuwe contradicties bergt. Nadat Engels dat alles op de waar toegepast heeft, zegt hij:

“Men ziet hoe bij deze methode de logische ontwikkeling gewoon niet verplicht is zich op een zuiver abstract niveau te houden. Integendeel, ze heeft de historische illustratie, het voortdurende contact met de werkelijkheid, nodig” (MEW 13, blz. 477).

Is de geschiedenis niets dan illustratie? Van de logische ontwikkeling? Men ziet hoe Engels in feite de geschiedenis uit de eenvoudigste abstracta opbouwt. De kennis is dan gewoon afspiegeling van de realiteit. Engels plaatst zichzelf buiten de geschiedenis, zoals elke dialectiek doet, en Marx al evenzeer, althans in de mate waarin hij de dialectiek in de praktijk brengt.

Maar Marx heeft het diepe aanvoelen van een andere houding tot de geschiedenis. De geschiedenis moet vooreerst gebeuren — wat wil zeggen dat ze reeds altijd een gestructureerd concreet geheel is — alvorens men ze denkend kan reconstrueren. Voor zover ze reconstructie is, is ze speculatief. Het denken moet praktisch worden, vermits de reconstructie vanuit onze participatie aan de geschiedenis gebeurt en met het oog op deze participatie. Voor Marx kan de kennis dus onmogelijk zuivere weerspiegeling van de realiteit zijn. De geschiedenis wordt vanuit de actuele context bestudeerd. De concrete constellatie kan in een andere concrete constellatie omslaan, wat zal meebrengen dat de ‘reconstructie’ eveneens andere dimensies zal verkrijgen. Voor Engels begint de geschiedenis met het begin, voor Marx wordt ze

vanuit het einde (of beter, vanuit het heden) gereconstrueerd. Voor Engels zoals voor Hegel vallen begin en einde per slot van rekening samen. Engels denkt het einde als de rede die hij ontdekt heeft en die zich in de geschiedenis ontplooit. Het resultaat waarover Marx spreekt, is de concrete realiteit waarover het denken maar achteraf kan spreken (en we mogen het belangrijke feit niet uit het oog verliezen dat het denken zelf van de realiteit deel uitmaakt, ze transformeert door aan de praxis leiding te geven). Engels blijft idealist, hoewel hij het tegendeel beweert. En Marx? Misschien kunnen we alleen zeggen dat Marx zich steeds onbehaaglijk gevoeld heeft, dat hij wel wenste dat de geschiedenis een kenbaar noodzakelijk verloop zou bezitten, maar dat hij geweigerd heeft de knoop op al te eenvoudige manier door te hakken. Zeker is echter dat én bij Marx én bij Engels de dialectiek de zwakke schakel is, die beiden verhinderd heeft hun kritiek op het kapitalisme tot het uiterste te drijven.

5) Besluit

Marx I beschrijft scherpziunig het kapitalisme als *produktie ter wille van de produktie*, als de omkering van de natuurlijke verhoudingen tussen doeleinden en middelen. Marx II kent ondanks deze beschrijving aan het kapitalisme de taak toe de produktieve krachten tot ontwikkeling te brengen, wat veronderstelt dat de geschiedenis een noodzakelijk verloop kent, en niet op een sisser kan uitlopen. Wat dat laatste punt betreft — dat in conflict is met het beschrijvende gedeelte — hier moet de dialectiek inspringen en een naturalistisch materialisme dringt zich op. Dialectiek, naturalisme, materialisme — het komt er op neer dat de *voorwaarden* als de *zaak zelf* verschijnen. We hebben commentaar geleverd op de dia-

lectiek zoals die in Marx' *Grundrisse* aanwezig is. We treffen er de dualiteit aan waarmee we ondertussen vertrouwd zijn. Marx slaagt er niet in zijn dialectiek te rechtvaardigen en misschien heeft hij zelf altijd twijfels gekoesterd. We zouden zijn methode gemakkelijk in de richting van een conceptie kunnen ombuigen die de geschiedenis als een discontinu gebeuren opvat. Want Marx heeft een scherp gevoel voor de maatschappelijke constellatie, voor het geheel dat aan de delen betekenis geeft.

HET ARBEIDSBEGRIIP VAN MARX

1 *Inleiding*

Dat dit essay op een bespreking van het arbeidsbegrip van Marx uitloopt, zal wel niemand verwonderen. Immers tot hier toe was ons onderwerp de ontwikkeling van de produktieve krachten en die ontwikkeling is het resultaat van menselijke arbeid (van *produktieve arbeid*, zegt Marx), die in het kapitalisme arbeid is die meerwaarde voortbrengt en die volgens Marx (maar ten onrechte) voor allerlei soorten nuttige goederen borg moet staan. De produktieve krachten omvatten voor Marx in feite meer dan het systeem van de goederenproduktie. Want hij is van mening dat het systeem niet alleen de natuurkrachten maar eveneens de menselijke vermogens en krachten tot ontplooiing brengt. Marx spreekt van de ontwikkeling van de *vrije activiteit* van de mens. Ze vervult zich tegelijk met de realisatie van de materiële krachten, maar zal toch vooral plaatsgrijpen nadat het socialisme het kapitalisme overstegen heeft. Ongelukkig moet hiervoor een periode doorworsteld worden waarin de produktieve krachten tot stand gebracht worden.

Laten we nu eerst de stelling verwoorden die we straks, met de tekst van Marx in de hand, zullen verdedigen. Waarop zal volgens Marx het kapitalisme uitmonden? Op een maatschappij waarin de nuttige, praktische, doelbewuste arbeid in het centrum staat? We vrezen veeleer dat Marx een maatschappij viseert waarin de doelmatige arbeid (zo zegt Marx zelf), die echter stompzinnig, zwaar, materieel van

aard is, aan de mensen onttrokken, door een centrale instantie gepland en onder strenge discipline en controle voltrokken wordt. Als deze 'vervreemde' -- maar noodzakelijke -- arbeid achter de rug is (het gaat hier inderdaad over 'vervreemde arbeid'), begint voor Marx de 'vrije tijd', waarin de mens zijn talrijke eigenschappen tot ontplooiing zal kunnen brengen, vangt dus de 'vrije activiteit' aan. Helaas, we vrezen dat met die vrije tijd een activiteitsvorm bedoeld is die elke overweging van gerichtheid op een extern doel (gerichtheid die in de materiële produktie noodzakelijk bleek) afgezworen heeft, dat hij dus een activiteit is die zichzelf doel geworden is en zich hierdoor in feite tot een *spel* degradeert. Het is de reden waarom we vrezen dat in het socialisme de mensen even ongelukkig zullen zijn als in het kapitalisme, niet alleen voor zover ze noodzakelijke arbeid moeten verrichten, maar eveneens voor zover hun leven van vrije mensen zich in een dimensie zal afspelen van des-engagement, van des-implicatie, van totale onverschilligheid en vrijblijvendheid ten overstaan van de arbeidsprestatie -- als het althans waar is dat arbeid voor de mens, voor de vervulling van zijn leven, zinvol moet zijn, gericht op relevante externe doeleinden die voor de behoeftenbevrediging van de mensen, voor hun goede leven, voor de instauratie van een menselijke wereld, moeten zorgen.

Het is onthutsend te zien hoe uiteindelijk blijkt dat Marx geen valabele conceptie van de arbeid heeft. We zullen inderdaad zien dat voor Marx de 'ware' arbeid, de 'menselijke' arbeid daar begint waar elke verwijzing naar een concreet doel verdwenen is, waar de arbeid dus zijn eigen doel geworden is, waar hij *vrije activiteit* geworden is. Het is de zuiverste geloofsbelijdenis van een burgerlijke en westerse conceptie van arbeid (of activiteit). Het is de idee dat het menselijke

leven zelf een spel is. Het is evident dat Marx zeer goed weet dat de mens niet kan spelen zonder dat een aantal condities vervuld worden. Ze moeten de tijd van het spel voorbereiden. De produktieve krachten moeten zich immers vooreerst aanzienlijk ontwikkelen, want te midden van de algemene ellende heeft de mens de tijd niet om zijn talrijke vermogens te ontplooiën. Maar misschien kunnen zelfs de produktieve krachten zelf onderwerp van spel worden, gelegenheid voor de mens om zijn vrije potentialiteiten te ontvouwen, *play and display*, zoals Marcuse zal zeggen.

Dat alles moeten we in enkele paragrafen aantonen. We doorzoeken daarvoor het oeuvre van Marx op uitlatingen over de arbeid, wat betekent dat we in hoofdzaak de relatie tussen arbeid en vrije activiteit nagaan. Het zal in belangrijke mate over de verhouding tussen vervreemde arbeid en de zogezegde, in de socialistische maatschappij verwachte, onvervreemde arbeid gaan.

Men beweert soms dat Marx zich nauwelijks een toekomstvisie aangemeten heeft. Men zegt dat hij geen utopist wilde zijn. Betekent dit echter dat hij zich geen idee gevormd heeft van wat menselijke arbeid is of zou moeten zijn? In feite komen we gemakkelijk zijn opvattingen over de 'bevrijde' socialistische arbeid op het spoor door na te denken over de implicaties van zijn conceptie van de kapitalistische arbeid, in het bijzonder van de vervreemde arbeid. Een van onze bedoelingen is aan te tonen dat Marx van het begin tot het einde van zijn enorme onderneming over de arbeid identiek hetzelfde gedacht heeft. Marx blijft hierbij volgens ons de gevangene van de tegenstelling 'vervreemde' arbeid en *vrije activiteit*. Hij begrijpt, paradoxaal genoeg, het belang van de arbeid — het belang van concrete, nuttige, doelgerichte arbeid — niet. Het is ook vanuit dezelfde tegenstelling dat we

de ultieme zin van de *Verdinglichung* en van het *fetichisme* kunnen vatten. Het is dus slechts vanuit zijn *productivisme* dat men Marx' arbeidsbegrip kan begrijpen, onder kritiek brengen en het als burgerlijk en uiteindelijk als destructief afwijzen. We zullen ook even de relatie tussen privaateigendom en arbeid moeten nagaan, evenals de relatie tussen arbeid en arbeidsdeling.

We volgen vooreerst Marx op de voet in de zogenaamde *Parijse manuscripten* (1844)¹. Het is in dat werk dat Marx ons het meest inlichtingen over ons onderwerp verschaft. Later is hij nooit meer op de concepties van dat jeugdwerk teruggekomen.

2 *Het arbeidsbegrip in de Parijse manuscripten*

2.1 Vrije activiteit

In de *Parijse manuscripten* bepaalt Marx het kapitalisme als privaateigendom van de produkten van de arbeid van de andere (MEWE1, blz. 483). Het is de bedoeling van Marx dit privaateigendom te verklaren (MEWE1, blz. 510). Het uitgangspunt van Marx is dus de *scheiding* van arbeid en kapitaal. Marx verbeeldt zich de mogelijkheid om die scheiding op te heffen, ook al gaat dat via een ontwikkeling die voorcerst de volledige vervreemding van de arbeider impliceert.

Bekijken we een eerste duidelijke uitspraak. De arbeider produceert waren, zegt hij, die tegenover hem komeu te staan als een vreemde, onafhankelijke macht (MEWE1, blz. 511).

¹MEW, *Ergänzungsband*, Erster Teil, blz. 465-588. We korten af met MEWE1

We zien hoe in de bepaling geen sprake is van een maatschappelijke verhouding. Het zijn namelijk de objecten die tegenover de arbeider komen te staan, niet de andere mensen. Dat is de aankondiging van onze problematiek. Zou Marx van mening zijn dat de arbeid, en dus alle arbeid, ingesloten de arbeid waarbij men zelf de vruchten van de inspanning plukt, oorspronkelijk vervreemd is? *Omdat het produkt aan de arbeider extern is en zich tegenover hem plaats?* Zou Marx dat voor alle arbeid bedoelen, de kapitalistische zo goed als de prekapitalistische? Het is weliswaar zo dat Marx in het begin van zijn tekst zegt dat hij van een economisch *hedendaags* feit vertrekt (MEWE1, blz. 511) — wat zou kunnen betekenen dat hij uitsluitend aan arbeid in het kapitalisme denkt. Maar insisteren we op Marx' beschrijving van de realiteit van de arbeid:

“Het object dat de arbeid produceert, zijn produkt, treedt hem als een *vreemd wezen*, als een van de producent *onafhankelijke macht* tegenover. Het produkt van de arbeid is de arbeid die in een object gefixeerd, vermaterialiseerd is, het is de *Vergegenständlichung* van de arbeid. De verwerkelijking van de arbeid is haar *Vergegenständlichung*. Deze verwerkelijking van de arbeid in de situatie van de politieke economie verschijnt als de *ontwerkelijking* van de arbeider, de *Vergegenständlichung* als *verlies en slaaf zijn van het object*, en de toeëigening als *Entfremdung*, als *Entäusserung*.

Willen we in onze interpretatieonderneming slagen, dan zullen we klaarblijkelijk een scheiding moeten maken tussen wat Marx in het algemeen bedoelt, wat hij dus aan alle andere tijdperken gemeenschappelijk acht, en wat hij meer specifiek als kenmerkend voor het kapitalisme beschouwt. We zullen met dezelfde bedoeling de objectivering of vermaterialisering, de *Vergegenständlichung*, de transformatie van

arbeid in object, en de relatie tot de *Entfremdung*, tot de *Entäusserung* en eveneens tot de toeëigening (*Aneignung*) moeten bestuderen.

Maar laten we vooreerst nog Marx aan het woord. Marx zegt dat de arbeider zonder de natuur, zonder de externe zintuiglijke wereld, niets kan creëren (MEWE1, blz. 512). Dat is evident. Hij zegt verder dat de natuur de levensmiddelen verstrekt in de dubbele zin dat, enerzijds, de arbeid niet zonder objecten kan bestaan (*leben*, zegt de Duitse tekst), en dat, anderzijds, de natuur ook de levensmiddelen in enge zin, de subsistentiemiddelen van de arbeider, moet verschaffen. De arbeider wordt in beide betekenissen een knecht van zijn object, zegt Marx.

De laatste gedachte is allesbehalve duidelijk. De vraag is immers op welk niveau de slavernij van de arbeider zich situeert? Misschien is Marx wel van mening dat de verknechting zich op alle niveaus uitdrukt, zowel op het niveau van het object als op het niveau van de produktie en het niveau van de toeëigening van de arbeid (of van het produkt van de arbeid). Het is waar, we herhalen het, dat Marx van een *actueel* feit *vertrekt*. Maar dat kunnen we zo interpreteren dat dit actuele gegeven slechts het vertrekpunt, de gelegenheid, het motief, is om verklaringen te geven die dat kader overstijgen.

Marx wil, zoals hij zegt, *das unmittelbare Verhältnis zwischen dem Arbeiter (der Arbeit) und der Produktion* ophelderen. Wat het kapitalisme betreft, kunnen we begrijpen dat wat verkeerd loopt, het feit is dat de produkten van de arbeid de arbeider niet toevallen, en zelfs des te minder naarmate hij meer produceert. Maar Marx gaat als volgt verder:

“De onmiddellijke verhouding van de arbeid tot zijn produkten is de verhouding van de arbeider tot de objecten van zijn produktie” (MEWEI, blz. 513).

Gaat het hier wellicht over de verhouding van *alle* arbeid tot de produktie - zonder dat de maatschappelijke constellatie daarbij een rol speelt? De volgende zin bevestigt dit vermoeden. Marx zegt immers:

“De verhouding van de vermogende tot het object van de produktie en tot deze zelf is slechts een *consequentie*² van de eerste verhouding. En bevestigt ze. We zullen die andere kant later beschouwen” (MEWEI, blz. 513).

Marx zegt deze keer duidelijk dat hij de relatie van de arbeider tot de objecten los van de kapitalistische relatie (of van elke maatschappelijke verhouding) beschouwt. Deze laatste is immers slechts het *gevolg* van de eerste. (De vermogende is ofwel de kapitalist of, algemener, de eigenaar van de produktiemiddelen.) Marx voegt toe: “Als we dus vragen: ‘Welke is de wezenlijke relatie van de arbeid’, dan vragen we naar de relatie van de *arbeider* tot de produktie” (MEWEI, blz. 513-514).

Dat alles versterkt ons vermoeden dat de vervreemding niet gewoon het effect van de klassenverhoudingen is, maar dat ze zonder meer haar oorsprong in de arbeid zelf vindt -- wat dat ook kan betekenen.

Marx is nog explicieter in de volgende zin. We zetten daarboven een stap vooruit. Tot hier toe, zo gaat hij verder, hebben we de relatie van de arbeider tot zijn produkten

²Het woord *Konsequenz* is in het Duitse origineel onderstreept.

beschouwd. Maar de *Entfremdung*, de *Entäusserung*, is ook zichtbaar in de produktieact zelf.

“Hoe zou de arbeider tegenover het produkt van zijn activiteit vreemd kunnen staan, wanneer hij in de act zelf van de produktie zichzelf niet ontvreemde? Het produkt is toch slechts de resumé van de activiteit, van de produktie. Wanneer dus het produkt van de arbeid de vervreemding (*Entäusserung*) is, dan moet de produktie zelf de actieve vervreemding zijn, de vervreemding van de activiteit, de activiteit van de vervreemding zijn” (MEWE1, blz. 514).

Het citaat is inderdaad zeer instructief. Het oorspronkelijke gegeven is blijkbaar de produktieact zelf. Het produkt is slechts het effect. Marx wil zeggen dat de produktieact op zich beschouwd — abstractie gemaakt van elke maatschappelijke formatie — zelf reeds een act van vervreemding is. De vervreemding steekt namelijk in het feit dat de act, of de activiteit, zich in een produkt verliest, zich in een produkt veruitwendigt.

Het is ondertussen dmidelijk geworden dat Marx zich reeds de gehele tijd niet alleen tot uitspraken over de arbeid in het kapitalisme beperkte maar effectief over alle arbeid sprak. Of tenminste toch over alle arbeid tot en met het kapitalisme — we weten immers dat Marx meent het einde van de vervreemding te kunnen voorspellen. Als onze veronderstelling correct is, zou dat willen zeggen dat in het socialisme (in tegenstelling tot de gehele geschiedenis tot nu toe) de arbeid *vrije activiteit* zou moeten zijn. Vrije activiteit verliest zich immers niet in een produkt, of is toch minstens een activiteit waarbij het produkt voor de activiteit er nauwelijks toe doet, nog alleen voorwendsel, gelegenheid, alibi, is.

Maar Marx zelf zal ons inderdaad expliciet zeggen waarin

de vervreemding bestaat:

“Vooreerst in het feit dat de arbeid aan de arbeider *extern* is [dass die Arbeit dem Arbeiter *äusserlich* ist], dat wil zeggen, niet tot zijn wezen hoort, dat de arbeider zichzelf in zijn arbeid niet bevestigt, maar ontkent, dat hij zich niet goed voelt, maar ongelukkig is, dat hij geen vrije fysieke en geestelijke energie ontwikkelt, maar zichzelf kastijdt en zijn geest ruïneert” (MEWE1, blz. 514).

Zijn arbeid, zegt Marx, is *dwangarbeid* (waarbij dwangarbeid hier onmogelijk exclusief als een sociale verhouding kan geduid worden).

“Zijn arbeid is niet vrijwillig, maar gedwongen. *Dwangarbeid*. Hij is dus niet de bevrediging van een behoefte, maar alleen een *middel* om behoeften buiten de arbeid te bevredigen” (MEWE1, blz. 514).

Zodra de dwang ophoudt, vlucht de arbeider daarom de arbeid als de pest -- waaruit zijn *Fremdheit* blijkt. Marx zegt ook:

“Ten slotte verschijnt de uiterlijkheid [*Äusserlichkeit*] van de arbeid voor de arbeider in het feit dat hij niet zijn eigen arbeid, maar die van een andere is, dat hij niet hem ... maar een andere toebehoort” (MEWE1, blz. 514).

Ten slotte, *endlich*, zegt Marx. Dat toont klaar aan dat de arbeid reeds vervreemdend is vóór elke eigendomsverhouding, of alleszins vóór elke kapitalistische verhouding. We begrijpen inderdaad dat het kapitalisme de vervreemding tot haar toppunt drijft — totdat in het socialisme de verhouding omslaat.

Maar boren we nog dieper, door ons af te vragen wat dan voor Marx niet-vervreemde arbeid is en in het bijzonder wat daarbij het statuut van het object is. We zullen zien dat alles lijkt samen te spannen om ons te laten geloven dat de onvervreemde arbeid voor Marx veeleer arbeid *zonder object* is, zuivere activiteit of toch minstens een activiteit waarbij het object van geen tel meer is, niet meer dan de mogelijkheidsvoorwaarde voor de activiteit zelf. Het object zou zelfs veeleer een hinderpaal kunnen zijn, vermits het de arbeider vervreemdt. In ieder geval, wat Marx over de vervreemde arbeid zegt, is dat hij geen *Selbsttätigkeit* is, geen eigen activiteit, en dat hij hierin analoog is met de activiteit in de religie die op het individu onafhankelijk van dat individu, als vreemde activiteit, inwerkt (MEWE1, blz. 514).

De vervreemde arbeid herleidt de mens tot zijn animale functies, zegt Marx: eten, drinken en vrijen (voortplanting). Hier voelt hij zich vrij en in zijn menselijke functies voelt hij zich als een dier.

“Eten, drinken en vrijen [Zengen], enz. zijn ook wel echt menselijke functies. In de abstractie echter die ze van het resterende gebied van de menselijke activiteit scheidt en ze tot laatste en enige doeleinden maakt, zijn ze dierlijk” (MEWE1, blz. 515).

Een juiste gedachte, als Marx tenminste op het feit zou wijzen dat arbeid die doelloos, ondoelmatig, zinloos is, inderdaad het menselijke ondermijnt, vernietigt. Maar we weten dat het voor Marx zo niet staat, en we zullen straks passages toevoegen die bewijzen dat Marx integendeel het leven zelf als zuivere activiteit opvat. In de samenvatting die onmiddellijk op de uiteenzetting van Marx (die we tot

nu toe geciteerd hebben) volgt, zegt hij in een revelerend tussenzinnetje: “want wat is het leven anders dan activiteit” (MEWE1, blz. 515). Marx spreekt hier over alle leven. Zoals de onvervreemde arbeid, bevat het leven, geen passiviteit (Leiden), zegt hij. De onvervreemde arbeid is dus zuivere en van alle dwang bevrijde activiteit, waarbij het object ophoudt hinderpaal te zijn, en we menen te moeten toevoegen: omdat het opgehouden heeft doel te zijn. Zo is de sport een zuivere activiteit die geen te realiseren *werk* oplegt. Denken we aan zwemmen, aan lopen waar er geen object is. Maar zelfs daar waar er een object is (bijvoorbeeld bij het speerwerpen, waarbij de speer zo ver mogelijk gegooid moet worden), is dit object niets dan een middel voor de ‘oefening’ van de vermogens en de krachten. De activiteit viseert dus geen resultaat en is activiteit ter wille van de activiteit. Als ze denkactiviteit is, wordt ze *denken ter wille van het denken*.

Het is verbijsterend te zien dat Marx zelf meent dat deze activiteit de algemene levensvorm moet worden. Maar ze is het in feite al lange tijd, want ze is de activiteitsvorm van de moderne burgerlijkheid. Ze is produceren om te produceren. Ze vat de mens op als *produktief* wezen. Het is weliswaar zo dat de voor Marx ideale activiteit elke dwang weert en niet de moeitevolle activiteit kan zijn die in het kapitalisme, evenals in de meeste gevallen in de prekapitalistische maatschappijen, schering en inslag is. Dit lastige kenmerk van de arbeid moet geëlimineerd worden — een eis die Marx natuurlijk grotendeels terecht stelt. Het kapitalisme schept hiervoor de voorwaarden — een enorm produktieapparaat. In het socialisme zal de mens zich dan aan de zuivere en vrije activiteit kunnen overleveren.

2.2 Het soortwezen

Marx voegt nog een bepaling aan zijn opvatting van de vervreemde arbeid toe (MEWE1, blz. 515). Ze vloeit uit de voorgaande voort. De mens is, zegt Marx, een *Gattungswesen*, wat wil zeggen dat hij zich tot zichzelf als tot een universeel, dus vrij wezen, verhoudt (MEWE1, blz. 515). Vanuit fysiek gezichtspunt, zegt Marx, betekent dit dat de mens van de niet-organische natuur leeft; “en hoe universeler de mens is vergeleken met het dier, hoe universeler het gebied van de anorganische natuur is, waarvan hij leeft”. De gehele natuur is zijn anorganisch verlengstuk, in de mate waarin ze zijn levensmiddel is, en voor zover ze de materie, het object en het werktuig van zijn levensactiviteit is (MEWE1, blz. 516). Als de arbeider vervreemd is, betekent dit dat hij als soortwezen vervreemd is, als *Gattung*. De vervreemde arbeid, zegt Marx, maakt het soortleven tot middel van het individuele leven (MEWE1, blz. 516). Marx bedoelt:

“Ten eerste ontvreemdt hij het soortleven en het individuele leven, en ten tweede maakt hij het laatste in zijn abstractie tot het doel van het eerste, eveneens in zijn abstracte en ontvreemde vorm” (MEWE1, blz. 516).

De relatie is dezelfde als tussen “eten, drinken, vrijen” en de activiteit. Het leven van de soort, de *Gattung*, is dus voor Marx het leven zelf. In de arbeid — de vervreemde — echter staat de soort in dienst van het individuele leven, wat meebrengt dat de *Gattung* en meteen het individuele leven ook zelf vervreemd is.

Marx precificeert onmiddellijk. De arbeid, de maatschappelijke activiteit, het produktieve leven, zegt hij (MEWE1,

blz. 516), verschijnen zo als louter middel ter bevrediging van een behoefte, de behoefte van de instandhouding van het fysieke bestaan. "Het produktieve leven is het leven van de soort; het is het leven dat leven schept". De vrije, bewuste activiteit is het soortkenmerk van de mens, zegt Marx (MEWE1, blz. 516). Maar in de arbeid, zegt hij, verschijnt het leven alleen als levensmiddel.

Zou dus voor Marx de behoeftenbevrediging — die altijd individueel is — onwezenlijk zijn? Zou ze louter middel zijn in dienst van de vrije activiteit, van de activiteit die eigen is aan de soort? Zou het behoud van het fysieke bestaan maar van secundair belang zijn? We geloven inderdaad de mening van Marx weer te geven. De mens is voor Marx nog geen mens als hij alleen maar zijn behoeften bevredigt, zich zoals de dieren voortplant, en met dit doel aan de slag gaat. De menselijkheid begint voor Marx klaarblijkelijk aan gene zijde, en heel zeker vangt haar realisatie aan *nadat* de behoeften bevredigd zijn en *nadat* de hiervoor vereiste arbeidstaken uitgevoerd zijn. Men ziet dat het materialisme van Marx heel vreemde spiritualistische allures aanneemt.

De volgende paragraaf bevestigt ons vermoeden. Het dier, zegt Marx, is onmiddellijk met zijn levensactiviteit één. De mens daarentegen maakt zijn levensactiviteit zelf tot object van zijn willen en van zijn bewustzijn (MEWE1, blz. 516).

"De bewuste levensactiviteit onderscheidt de mens onmiddellijk van de levensactiviteit van het dier. Alleen daardoor is hij een soortwezen. Anders gezegd, hij is een bewust wezen, en zijn eigen leven is voor hem een object precies omdat hij een soortwezen is. Het is alleen hierdoor dat zijn activiteit vrije activiteit is" (MEWE1, blz. 516).

We kunnen ermee instemmen dat Marx de mens typeert als een wezen dat zich van zijn levensactiviteit bewust is en ze als object kan beschouwen. Wil dat echter zeggen dat de activiteit zelf zijn doel wordt? Voor Marx onderscheidt de mens zich niet van het dier voor zover hij activiteit is, het verschil met het dier steekt in het feit dat alleen de mens zijn eigen activiteit bewust als zijn doel kan nemen. De vervreemde arbeid, zegt Marx, is de omkering van die verhouding.

We vermoeden dat deze omkering in feite zelf best opnieuw omgekeerd wordt. Moet niet veelmeer de levens- en soortactiviteit middel zijn -- voor de bevrediging van de behoeften, voor het leven, en dat betekent, voor de bevrediging van de behoeften, voor het goede leven, van de *individuen*? Staat de vitale activiteit niet beter in dienst van menselijke doeleinden, die we in het begrip van de 'instauratie van een menselijke wereld' kunnen samenbundelen? Is de vitale activiteit niet veelmeer middel tot de produktie (die zelf ook middel is) van nuttige en van voor de cultuur waardevolle dingen? Marx vat het zijn van de mens als vrije activiteit op. Hij verabsoluteert een algemeen kenmerk. Voor Marx zijn we dus niet vrij, zijn we niet met bewustzijn, met spraak en nog andere dingen begaafd om, beter dan de dieren, een leefwereld en een maatschappij tot stand te kunnen brengen, om ons leven te vervullen, neen, Marx keert de verhouding om: alles wat individueel is, wat op behoeften slaat, wat zich op externe realiteit betreft, dat alles degradeert hij tot middel voor een onbegrensde activiteit, voor een gedescarneerde vrijheid, voor een bewustzijn dat nog alleen zichzelf contempleert. Alles wordt alibi, voorwendsel, gelegenheid of voorwaarde voor deze vrije bespiegeling. Het bewustzijn en het denken houden op de middelen te zijn om de problemen

van de wereld en van de mens tot een goed einde te brengen, integendeel, de problemen, de gebreken, de lacunes, de weerstanden, enz. zijn nog alleen materies in dienst van de vrije activiteit. Marx zegt het duidelijk genoeg:

“Weliswaar produceert ook het dier ... Maar het produceert alleen wat het onmiddellijk voor zichzelf of voor zijn kroost nodig heeft; het produceert eenzijdig, terwijl de mens universeel produceert; het produceert alleen onder de heerschappij van de onmiddellijke fysieke behoeften, terwijl de mens zelf vrij van fysieke behoeften produceert en pas waarlijk produceert als hij ervan bevrijd is” (MEWE1, blz. 517).

Marx is het om deze universele dimensie te doen. De produktie onder de heerschappij van de fysieke behoeften is voor hem nog geen ware produktie, omdat ze geen vrije activiteit is. Klaarblijkelijk begint voor Marx het leven dus aan gene zijde van de behoeften. De vrije activiteit heeft geen uitstaans met de produktie in functie van de onmiddellijke of zelfs uitgestelde behoeften. De mens produceert dus slechts echt als hij van deze dwang bevrijd is. Wat Marx wil zeggen reduceert zich geenszins tot de eenvoudige vaststelling dat de mens zijn vrijheid, zijn bewustzijn, kan gebruiken, dat hij omwegen kan begaan — alle produktie is een omweg — om zich voor het leven nuttige en aangename dingen aan te schaffen, om een menselijke wereld te constitueren. Het is duidelijk dat Marx dat ook wel wil, maar dat hij voor alles de mens in zijn wezen wil karakteriseren, en dat dit wezen zijn vrije activiteit is. Het feit dat de mens zich beter dan het dier weet te beschermen, dat hij zich gemakkelijker en verscheidener weet te voeden, dat hij meer wezens en dingen ontmoet, dat hij over een veld van activiteiten beschikt dat

veel uitgestrekter is dan dit van het dier, enz., dat hij zich hierin van het dier onderscheidt — dat alles is voor Marx niet fundamenteel. Fundamenteel is zijn wezen, zijn *vrije activiteit*, die de mens dus als zijn eigenheid moet cultiveren. Het zijn zijn vermogens, zijn activiteiten, die niet langer naar objecten, naar dingen, naar het externe, als naar hun doeleinden, verwijzen. Wat voor Marx van belang is, is niet het produkt, het is de produktieact. Het ware leven begint aan gene zijde van het natuurlijke en op natuurlijke wijze steeds behoeftige, van de natuur en van de andere mensen afhankelijke, leven.

“De vervreemde arbeid keert de verhouding op zulke wijze om dat de mens, juist omdat hij een bewust wezen is, zijn levensactiviteit, zijn *wezen* slechts tot een middel voor zijn *bestaan* maakt” (MEWE1, blz. 516).

Het is evident dat wij zelf opkomen voor de omkering van de door Marx beschreven omkering. We protesteren daarmee tegen zijn vreemd essentialisme, dat de existentie aan de essentie van de *Gattung* ondergeschikt maakt. Dank zij de produktie, zegt Marx, verschijnt de natuur als het werk en als de realiteit van de mens, de mens contempleert zichzelf in een zelf geschapen wereld (MEWE1, blz. 517). Het object van de arbeid, zegt Marx ook, is de realisatie (*Vergegenständlichung*) van het soortleven van de mens. Steeds weer bepleit Marx dus de idealisering van de vrije activiteit. Want hoe schouwt de mens zich in de natuur en in de eigen werken aan? Als *vrije activiteit*, niet als een wezen dat in zijn werken zijn projecten, zijn doeleinden, zijn motieven aantreft. Het gaat steeds over de eigen activiteit, over de *Selbsttätigkeit*, die de vervreemde arbeid de mens ontsteelt.

2.3 Vervreemde arbeid en privaateigendom

Marx duidt in zijn verdergaande uiteenzetting op een belangrijk *effect* van de vervreemding van de arbeid: op het feit dat *de mens voor de mens een vreemde wordt* (MEWE1, blz. 518). Marx spreekt van de *Entfremdung des Menschen von dem Menschen*. Dat het om een *gevolg* gaat, bevestigt nogmaals onze stelling dat de vervreemding niet uit de eigendomsverhoudingen of uit de klassentegenstellingen ont-springt, maar dat, omgekeerd, deze laatste de effecten zijn van de verhouding van de mens tot de produktie en tot de produkten. Marx vraagt zich dus af:

“Als mijn eigen activiteit niet mezelf toebehoort, een vreemde, af-gedwongen activiteit is, aan wie hoort ze dan” (MEWE1, blz. 518)?

Het antwoord van Marx luidt: aan een *ander* wezen dan mezelf. Niet aan de goden, niet aan de natuur, want deze zijn nooit de *Arbeitsherren*. Het vreemde wezen kan alleen de mens zelf zijn, zegt Marx (MEWE1, blz. 519). Dat is namelijk het gevolg van het feit dat de arbeid *Vergegenständlichung* is. De arbeidsheer is dan diegene die van de vruchten van de arbeid geniet, een andere dan de arbeider. Maar het valt op dat Marx in zijn uiteenzetting niet zeer duidelijk de verhouding tussen de heer en de arbeider schetst. Straks, in andere teksten (in de *Deutsche Ideologie* met name) zal Marx de lacune opvullen. We zullen dan zien dat het de afwezigheid van een voldoende produktieve ontwikkeling is die voor Marx de oorzaak is van het feit dat de mensen in twee categorieën verdeeld raken, in bezitters en genietters, en in arbeiders. Dat is de oorsprong van de klassentegenstellingen. Marx zegt het helder in de volgende

passage:

“De *ontvreemde, veruiterlijkte* arbeid [*entfremdete, entäusserte* Arbeit] brengt de arbeider dus in een verhouding tot een arbeid die hem vreemd is en die buiten hem staat. De verhouding van de arbeider tot de arbeid brengt de verhouding voort tot de kapitalist, of hoe men ook de arbeidsheer wil noemen. Het *privaateigendom* is dus het prodnkt, het resultaat, de noodzakelijke consequentie van de *vervreemde arbeid*, van de externe verhouding van de arbeider tot de natuur en tot zichzelf” (MEWE1, blz. 519–520).

We lezen dus nogmaals dat het privaateigendom het gevolg, en niet de oorzaak, van de vervreemde arbeid is. Het kapitalisme is een noodzakelijk gevolg van de vervreemde arbeid. Vergeten we ook niet dat de geschiedenis de geschiedenis van de vervreemde arbeid is. Tot op heden is er alleen vervreemde arbeid.

2.4 De onvervreemde arbeid

We kunnen onze conceptie van zowel de vervreemde als van de onvervreemde arbeid nog verdiepen door systematisch andere passages uit de *Parijse manuscripten* op te sporen die ons leren hoe Marx de niet vervreemde arbeid in het socialisme opvat en hoe hij over de overstijging van de vervreemde arbeid denkt. Hiervoor houden we op de tekst nog langer op de voet te volgen en selecteren we nog alleen relevante passages.

1. Bekijken we hoe Marx tegenover de dood (van het individu) staat:

“De dood schijnt een harde zege van de soort over het individu te zijn en hun eenheid tegen te spreken; maar het bepaalde individu is

slechts een bepaald soortwezen, en als zodanig sterfelijk" (MEWE1, blz. 539).

De overstijging van de vervreemding doet dus de tegenstelling tussen het individu en het soortwezen verdwijnen. Het is het individu dat zich opoffert.

2. De 'overwinning' op de dood is echter maar een aspect van de overstijging van de vervreemding. Als volgt beschrijft Marx de *vrije activiteit* (dus de niet vervreemde activiteit):

"... zo mag de positieve opheffing van het privaateigendom — dit is, de *zintuiglijke* toeëigening van het menselijke wezen en leven, van de *gegenständliche* mens, van de menselijke *werken* voor en door de mensen — niet alleen in de zin van het *onmiddellijk*, eenzijdig *genot*, niet alleen in de zin van het *hebben*, opgevat worden. De mens eigent zich zijn alzijdig wezen op een alzijdige wijze toe, dus als een totaal mens. Elk der *menselijke* verhoudingen tot de wereld, zien, horen, ruiken, smaken, voelen, denken, aanschouwen, waarnemen, willen, actief zijn, beminnen, kortom, alle organen van zijn individualiteit, evenals de organen die onmiddellijk in hun vorm gemeenschappelijke organen zijn, zijn in hun *gegenständlich* gedrag of in hun *gedraging tegenover het object*, de toeëigening van dat object. De toeëigening van de *menselijke* werkelijkheid, haar gedraging tegenover het object is de *uitvoering* [*Betätigung*] *van de menselijke werkelijkheid*; menselijke *werkzaamheid* en menselijk *lijden*, want het lijden is, menselijk opgevat, een zelfgenot van de mens" (MEWE1, blz. 539-540).

Marx verklaart dus dat de opheffing van het privaateigendom de emancipatie van alle zintuigen en van alle menselijke eigenschappen betekent (MEWE1, blz. 540). Alles wordt *menselijk*. We begrijpen nogmaals wat voor Marx specifiek menselijk is. Het menselijke is namelijk datgene wat met behoeften niets te maken heeft (weliswaar zo te verstaan dat het aanvangt *nadat* de mens zo bevredigd heeft), datgene

wat het dierlijke overstijgt. Het is het theoretische, het beschouwende, in een woord, het is *vrije activiteit*, activiteit die haar eigen doel is. Marx zegt immers ook:

“De zintuigen zijn dus onmiddellijk in hun praxis *theoretici* geworden. Ze verhouden zich tot de zaak ter wille van de zaak, maar de zaak zelf is een *gegenständliche menselijke* verhouding tot zichzelf en tot de mens en omgekeerd” (MEWE1, blz. 540).

De activiteiten zijn dus menselijk als ze vrij zijn, als ze hun eigen doel zijn, zoals wanneer de activiteit zich aan een ding overgeeft ter wille van het genot van de contemplatie, wat Marx meent als “zich tot de zaak ter wille van de zaak verhouden” te kunnen duiden, terwijl hij in feite deze relatie interpreteert als vrij van enig verband met behoeften, met het gebrek dat de mens is, als iets dat zonder enig verband met nut of met praktijk bestaat. Wat hij trouwens expliciet in de volgende zin bevestigt:

“De behoefte en het genot hebben daarom hun egoïstische natuur en de natuur haar louter nuttigheidskarakter verloren, doordat het nut tot het *menselijk* nut geworden is” (MEWE1, blz. 540).

Laten we voorbijgaan aan de dubbelzinnigheid die erin bestaat dat Marx van *behoefte* en *nut* spreekt daar waar hij de *menselijkheid* van de mens, die hier *vrije activiteit* is, bedoelt. Wijzen we echter op de weinig materialistische kant van Marx' conceptie, evenals op het speelse karakter ervan. Marx maakt een vreemde tegenstelling tussen de zelfzucht van de noden, van het individu en het altruïsme of de onbaatzuchtigheid van de universele mens, van de soortmens. Het is duidelijk dat Marx er niet in slaagt de *eindigheid* po-

sitief op te vatten --- wat tot een gevaarlijke reductie moet leiden. Voor Marx is het menselijke *vrije activiteit*, ver van alle doelgerichtheid of nut verwijderd. Het is alsof de mens en zijn wereld reeds voltooid zijn, alsof de relatie van de mens tot de natuur en tot de andere mensen geen onontkoombaar gemis inhoudt, alsof de eindigheid voor de mens dus niet constitutief, en de mens geen in-de-wereld-zijn is, alsof dus de objecten (de wereld als een geheel van objecten en verbanden) niet de doeleinden van zijn activiteiten zijn, alsof, ten slotte, het externe iets bijkomstigs is, dat eerder tot de dierlijke dan tot de menselijke dimensie hoort.

We eindigen onze uiteenzetting van de *Parijse manuscripten* met enkele opmerkingen die een laatste keer Marx' verafgoding van de vrije activiteit in de verf zetten.

3. Marx plaatst nogmaals het wezen van de mens in een tegenstelling tot alles wat nuttig is:

“Men ziet hoe de geschiedenis van de *industrie* ... het *opengeslagen* boek van de menselijke *wezenskrachten*, zijn concrete psychologie is, die tot nu toe niet in haar samenhang met het *wezen* van de mens, maar altijd slechts in een externe nuttigheidsrelatie opgevat werd” ... (MEWE1, blz. 542).

De passage bevestigt ons dat de menselijke natuur niets met wat nuttig is, te maken heeft. De relatie met het externe en het nuttige, dat is voor Marx pas vervreemding. Tot hier toe, meent Marx, is alle arbeid dergelijke relatie tot zintuiglijke, vreemde en nuttige dingen geweest (MEWE1, blz. 542). Marx spreekt minachtend van ‘behoeften’, van ‘gemeines Bedürfnis’ (MEWE1, blz. 543).

4. Marx vervangt bewust het hegelianisme van de spiritu-

de activiteit, die overstijging ter wille van de overstijging is, door de *zintuiglijke vrije activiteit*. De rijke mens waarover Marx spreekt (MEWE1, blz. 543), is de zintuiglijke mens — maar de mens die binnen de grenzen van zijn wil vrij actief is. In feite breidt Marx de vrije activiteit die Hegel aanbevoelen heeft, tot al de eigenschappen van de mens uit. De rijke mens, zegt Marx, heeft een totaliteit van manifestaties nodig. Dat is geen conflict met wat Marx over de *Leidenschaft* van de mens zegt, wel integendeel:

“De heerschappij van het tegenständliche wezen in mij, de zintuiglijke doorbraak [Ausbruch] van mijn wezensactiviteiten, is de *passie* [Leidenschaft], die daarmee de activiteit van mijn wezen wordt” (MEWE1, blz. 544).

5. Insisteren we nog even op de relatie van Marx tot Hegel. Marx weet dat Hegel zeer belangrijk voor hem is, omdat Hegel de *Selbsterzeugung* van de mens als een proces, de objectivering als de negatie van de objectivering, als vervreemding en opheffing van deze vervreemding, opvat (MEWE1, blz. 574). Marx zegt:

“Op deze wijze begrijpt hij [Hegel] het wezen van de arbeid en vat hij de tegenständliche, ware, werkelijke, mens op als het resultaat van zijn eigen arbeid. Wat het werkelijke, actieve gedrag van de mens tot zichzelf als soortwezen of zijn soortactiviteit ... mogelijk maakt, is dat het zich werkelijk al zijn krachten van de soort veruitwendigt (wat op zijn beurt de collectieve activiteit van de mensen, resultaat van de geschiedenis, impliceert) en zich er tegenover als tegenover objecten gedraagt; en dat is inderdaad slechts mogelijk in de vorm van de vervreemding” (MEWE1, blz. 574).

Volgens Marx kent Hegel slechts de abstracte arbeid van

de geest (MEWE1, blz. 574). Maar voor het overige gaat Marx met Hegel akkoord. Dat betekent dat hij Hegels ideaal van de *vrije activiteit* overneemt. Trouwens zowel voor Hegel als voor Marx neemt die activiteit zeer abstracte trekken aan, en het feit dat Marx het over ogen, oren, en handen, heeft, moet ons niet op een dwaalspoor leiden, vermits de objectivaties (noodzakelijk of niet) steeds slechts voorwendsel, gelegenheid, voorwaarde zijn.

“De mens als een gegenständlich, zintuiglijk wezen is dus een *lijdend* wezen en, vermits het zijn lijden aanvoelt, een *leidenschaftlich* wezen. De passie [Leidenschaft] is de naar zijn object energisch strevende wezenskracht van de mens” (MEWE1, blz. 579).

De objectivering betekent echter geenszins dat de objecten werkelijk het *doel* van de activiteit zijn. Ze zijn veeleer hoogstens *voorwaarde* of *voorwendsel*. Marx en Hegel wensen dat de mens zijn vermogens ‘uitoefent’, als zouden ze absoluut zijn, als zouden ze niets behoeven, niet naar de objecten waaraan ze ‘nood’ hebben, verwijzen, niet op een wereld die ingericht moet worden, gericht zijn. Integendeel, de objectivatie is in hun ogen slechts het middel dat de mens te zijner beschikking heeft, om zijn vermogens te activeren. Zo begrijpt men de band tussen *Vergegenständlichung* (objectivering) en vervreemding. De objectivering is maar ‘goed’ als ze juist niet het doel van de handeling is. Als, de objecten naar de behoeften verwijzen, naar de instelling van een menselijke wereld (in de zin die *wij* aan het *menselijke* geven), is er vervreemding. Wij spreken dan van *vrije activiteit*, die in feite veeleer het adjectief *vervreemd* zou verdienen. Dat betekent natuurlijk niet dat wij nu de arbeid die als arbeid voor de ‘arbeidsheer’ ‘verspild’ wordt, onvervreemde arbeid noe-

men. We zeggen alleen dat de arbeid in de context van een positieve duiding van de menselijke eindigheid moet worden geplaatst³.

Hiermee zijn we aan het einde van onze commentaar op de *Parijse mamuscripten*. We zullen nog enkele passages over de arbeidsdeling aanhalen. Maar het is beter ze in een volgende paragraaf te vermelden. Eerst wensen we een commentaar van Marx op een tekst van James Mill te bespreken. Vervolgens moeten we een woord over *Verdinglichung* en fetichisme zeggen.

3 De menselijke verhoudingen volgens Marx

Men kan moeilijk zeggen dat Marx met een filosofie van de positieve eindigheid sympathiseert. Het is eerder het omgekeerde dat waar is. De leidraad van zijn denken is de *vrije activiteit*. Ze moet de mens veeleer *oneindig* maken, om niet te zeggen dat ze van de mens een god wil maken die zichzelf voldoende is, die onafhankelijk is, vooreerst onafhankelijk van de dingen, en, zoals we zullen zien, vervolgens onafhankelijk van de andere mensen. We moeten zeggen dat Marx het constitutieve gebrek dat de mens is, niet positief weet te evalueren, en evenmin het feit dat zijn natuur behoeftig is — wat grotendeels ook de reden is dat de mens van anderen afhangt. Marx kiest voor *vrije activiteit* die alle trekken van het spel heeft, die, zoals het spel, het engagement vlucht (die betrokkenheid op het externe is), die, zoals in het spel,

³Over de idee van de *vrije activiteit* en het contrast met een positief geduide *eindigheid*, vgl. W. Coolsaet, *Naar een filosofie van de eindigheid* (zie hoger), W. Coolsaet, *Mens en arbeid* (zie hoger), W. Coolsaet, *AUTARKEIA. Zelfgenoegzaamheid en rivaliteit in de Griekse cultuur*, Kok Agora, Kampen, Pelckmans, Kapellen, 1993.

de opwinding najaagt in de omkering van de natuurlijke verhoudingen tussen doel en middel. Het is een voor de mens fatale reductie tot iets algemeen, tot iets universeels — zijn *activiteit* — het verloren gaan van de individualiteit die met zijn lichaam, met zijn situatie, met zijn gebrek en met het project dat de mens is (en dat uit het feit voortvloeit dat hij zijn gemis moet vullen), gegeven is.

Dat alles heeft wezenlijk ook met de andere mensen te maken. De mens wordt geacht een wezen te zijn of te worden dat het *conflict* niet kent, of niet langer kent (dat is de utopie van Marx), door zichzelf van het engagement los te maken, in een totale belangeloosheid — die in feite onverschilligheid is — ten overstaau van de anderen. Maar bekijken we enkele teksten⁴.

“De mens — dat is de fundamentele vooropzetting van het privaateigendom — produceert slechts om te hebben. De produktie heeft niet alleen zulk *nuttig* doel; ze heeft zelfs een *baatzuchtig* [eigennützig] doel; de mens produceert slechts om voor zich te hebben; het object van zijn produktie is de Vergegenständlichung van zijn *onmiddellijke* baatzuchtige behoefte.

We zitten duidelijk in de sfeer van de *Parijse manuscripten*. Marx verwerpt zonder meer de produktie ter wille van de behoeften. In de wilde toestand, zegt Marx, produceert de mens niet meer dan hij nodig heeft. “De *grens van zijn behoefte* is de *grens van zijn produktie*”. “Zijn produktie wordt *gemeten* door zijn behoefte”. Als de ruileconomie ont-springt, gaat de meerproduktie boven die grens uit. Maar ook deze “meerproduktie is ... geen verheffing boven de baatzuchtige behoefte”. Marx zegt dat ze veeleer een indi-

⁴Die wie vertalen uit MEW *Ergänzungsband* I, blz. 459–463.

recte manier is om een behoefte te bevredigen. De produktie wordt dan *Erwerbsquelle*, bron van winst, zegt Marx. Marx expliciteert vervolgens de zogezegd egoïstische of baatzuchtige verhoudingen.

“Ik heb voor mezelf geproduceerd en niet voor jou, zoals jij voor jezelf geproduceerd hebt en niet voor mij”.

Het resultaat van mijn produktie heeft geen betrekking tot jou, zoals dat ook het geval is met jou in betrekking tot mij.

“Dat betekent dat onze produktie geen produktie van de mens voor de mens als mens is, dit is, geen maatschappelijke produktie is”.

Voor Marx dus steekt in de ruil van produkten nog niets menselijks. Het leidt tot een vreemde, ja werkelijkheidsvreemde, benadering van de menselijke verhoudingen. Marx wil klaarblijkelijk alle conflicten, alle middelfuncties, elke bemiddeling tussen de mensen, en dit is, de menselijke eindigheid zelf, uitwissen, en hiervoor kan hij een relatie slechts *maatschappelijk* noemen in de mate waarin elke referentie naar een of andere bemiddeling ontbreekt, dit is, in de mate waarin de mens ophoudt middel te zijn, of waarin ik ophou voor een andere middel te zijn, of de andere ophoudt voor mij middel te zijn. In Marx' visie kan men alleen op legitieme wijze van een *maatschappelijke* verhouding spreken als ik voor mezelf niets wil, en als de andere eveneens niets voor zichzelf wenst, enz.

Maar als het ‘iets voor zichzelf willen’ nu eens de conditie zou zijn voor het ‘iets voor de andere willen’? Als deze

bemiddeling nu eens absoluut noodzakelijk zou zijn? Als er nu eens zoiets als een *welbegrepen* egoïsme, of eigenbelang, zou bestaan? Natuurlijk zou mijn verhouding tot de andere, zoals mijn verhouding tot mezelf, *eindig* zijn, ja zelfs een constitutief conflict inhouden, maar een conflict dat men alleen maar tot de eigen schade en tot die van de andere zou kunnen zoeken te elimineren. Men zou veeleer het conflict moeten assumeren, en niet zo vlug mogelijk zoeken op te lossen.

Marx integendeel zegt over de ruil:

“Als mens heeft dus geen van ons een genotsbetrekking tot het produkt van de andere. Als mens bestaan we niet voor onze wederzijdse produkties”.

De ruil, zegt Marx, kan dan ook niet de bemiddelende beweging zijn, waardoor ik uitdruk dat mijn produkt jou toebehoort.

Dat alles is volstrekt onbegrijpelijk als men Marx' opgezwepte begrip van wat behoeften en van wat de maatschappelijke natuur van de mens is, niet deelt. Waarom zouden de schoenen die de schoenmaker fabriceert, en die ik voor een som geld koop, of die ik tegen een andere waar ruil, niet mijn behoeften kunnen bevredigen? Tenzij *behoefte* een begrip is dat op het menselijke wezen als dusdanig slaat, wat wil zeggen dat Marx in feite *vrije activiteit*, die de activiteit van de soort of *Gattung* is, bedoelt.

In de ruil, zegt Marx, is het niet de menselijke natuur die de band van onze produkties is. Het is veeleer de baatzucht die ons bindt:

“Elk van ons ziet in zijn produkt slechts zijn *eigen* geobjectiveerde

baatzucht, dus in het produkt van de andere een *andere* van hem onafhankelijke vreemde tegenständliche baatzucht”.

De ene mens wordt veeleer van de andere afhankelijk gemaakt. Ik voel me onmachtig, want ik heb wel een behoefte, aan jouw produkt, maar ze gaat helaas precies via jouw macht. We zijn wederzijds afhankelijk. Door middel van het produkt schep ik een band die jou van mij afhankelijk maakt, daar je in een afhankelijkheid van mijn produkt komt te staan. Ik bezit het middel om macht over jou te verkrijgen. Mijn meerprodukt is geraffineerd *berekend* op jouw behoefte. De maatschappelijke relatie, zegt Marx, mijn arbeid voor jou, is slechts schijnbaar maatschappelijk, evenals onze wederzijdse vervollediging. De plundering — eigenbaat, wederzijdse pogingen elkaar te bedriegen — ligt eraan ten grondslag. Er is conflict in plaats van erkenning, denkt Marx:

“De ruil bemiddelt zich dus van beide kanten noodzakelijk door het *object* van de wederzijdse produktie en van het wederzijdse bezit . . . Jij staat als mens dus in geen relatie tot mijn object, daar *ik zelf* geen menselijke relatie tot het object heb. Maar het *middel* is de *ware macht* over een object en dus beschouwen we wederzijds ons produkt als de *macht* van ieder over de andere en over zichzelf” . . .

In feite zijn we eigendom van onze produkten geworden, zegt Marx.

Dat is een van de bronnen van de “Verdinglichung” of van het fetichisme, die we in het licht van de *vrije activiteit* of van Marx’ ophemeling van de *Gattung* moeten begrijpen.

Marx verzet zich harnekkig tegen het feit dat de mens de *middelen*, en zichzelf of de andere mens als *middel*, ernstig

in beschouwing zou nemen. Inderdaad, het is evident dat de mens zich dan als een *eindig* wezen opvat, zichzelf ver-eindigt, het conflict erkent en assumeert, de weerstand, de hinderpalen (van de natuur, en die welke ter oorzaak van het bestaan van anderen oprijzen), de grenzen van zichzelf en van de anderen, erkent en aanvaardt.

Marx schrijft:

“Weliswaar: in je ogen is je produkt een *instrument*, een *middel* tot de bemachtiging van mijn produkt en dus ter bevrediging van jouw behoefte. Maar in mijn ogen is het het *doel* van onze ruil. Je geldt me veel meer als middel en instrument ter produktie van dit object, dat een doel voor mij is, dan je omgekeerd in deze relatie tot mijn object geldt. Maar 1. elk van ons *doet* werkelijk dat als wat de andere hem aanschouwt. Je hebt werkelijk jezelf tot middel, tot instrument gemaakt, om je van het mijne te bemachtigen; 2. je eigen object is voor jezelf slechts het zintuiglijk *omhulsel*, de *verborgen gestalte* van mijn object; want zijn produktie *betekent*, wil *uitdrukken*: het verwerven van mijn object”.

Je bent dus werkelijk knecht, zegt Marx, instrument van je object.

“Onze *wederzijdse waarde* is voor ons de *waarde* van onze wederzijdse objecten. Dus is de mens zelf ons wederzijds *waardeloos*.”

Marx poogt alle middelkenmerken te elimineren, speciaal het feit dat ik, dat de andere altijd reeds middelen geworden zijn - - - relatief natuurlijk. Reeds het feit dat ik voor mezelf een object produceer, en dat ik vervolgens hetzelfde voor de andere doe, is verkeerd. Het doet afbreuk aan mezelf, zoals het aan de andere onrecht berokkent; het reduceert ieder tot middel van het produkt. We zitten dus volop in de afwijzing

van elke externe doelgerichtheid. Dat blijkt nogmaals uit het voorstel dat Marx doet om uit de impasse te geraken. De 'menselijke' produktie vat hij als volgt op:

"Elk van ons zou zichzelf en de andere op dubbele wijze in zijn produktie bevestigen: 1. Ik heb in mijn *produktie* mijn *individualiteit* geobjectiveerd; ik heb mijn *levensuiting* genoten, en in het aanschouwen van het object heb ik de individuele vreugde genoten, om mijn persoonlijkheid als *objectieve, zintuiglijk aanschouwbare* en *boven alle twijfel verheven* zintuiglijke macht te kunnen".

Ik zou dus, zo werpen we op, meubels gefabriceerd hebben of een boek geschreven hebben, zonder met de andere rekening gehouden te hebben, alsof in een zekere zin mijn individualiteit die van de andere zou zijn, alsof er geen constitutief conflict tussen mij en de andere zou bestaan, alsof zijn voorkeur de mijne, zijn smaak de mijne zou zijn, alsof, ten slotte, de verschillen tussen de mensen louter negatief zouden zijn?

Marx gaat verder:

"2. In jouw genot of jouw gebruik van mijn produkt zou ik onmiddellijk het genot vinden in mijn arbeid een *menselijke* behoefte bevredigd te hebben".

Voor Marx is het genot dat ik ondervind de projectie van mijn genot in de andere, en ik sta hem om zo te zeggen niet toe daarvan af te wijken. Opnieuw veronderstelt Marx dat er geen constitutief conflict is. Dat de andere van mij verschilt, dat hij me altijd enigerwijs vreemd is — dat mag voor Marx niet zijn. Elke gescheidenheid moet gemeden worden. Nochtans leven de mensen in gemeenschap omdat ze in el-

kaars anderszijn belang stellen. Vreemdheid is conditie van communicatie. Zou ik me aan wie dan ook interesseren als hij niet van me verschilde, als hij niet *anders* was dan ikzelf, als hij zonder eigen inbreng zou zijn, zonder invloed op mij? Het conflict, de afwijking, het verschil zijn constitutieve kenmerken van de mens en in die zin *positief*, vermits ze de mogelijkheidsvoorwaarden van het menselijke leven zelf zijn.

Er is een derde punt waarin Marx het over de *Gattung* heeft, waarvan ik de bemiddelaar ben (tussen jou en de menselijke soort, zo zegt Marx). In feite blijkt dat de menselijke soort, de *Gattung*, veelmeer *mezelf* is, of in ieder geval dat ze de reductie van mezelf en van de andere tot iets universeels of algemeen is, tot iets wat boven het individuele en boven de verschillen tussen de mensen uitreikt.

“Ik zou, in mijn individuele uitingen, onmiddellijk jouw levensuiting geschapen hebben, dit is, in mijn individuele activiteit mijn ware natuur, mijn menselijke maatschappelijkheid [*Gemeinwesen*] gerealiseerd en bevestigd hebben”.

Merken we op dat het hier bedoelde *Gemeinwesen* algemeen, abstract is, in feite mijn *vrije activiteit*, die ik zowel in de objecten als in de anderen aanschouw.

“Onze producties zouden even zo vele spiegels zijn waaruit ons wezen ons tegenstraalt”.

Marx glorificeert het wezen van de abstracte mens, die maar individu is voor zover hij zich tot zijn vrije activiteit herleidt en dus ophoudt tot de natuur te behoren, voor zover die natuur noodzakelijk is ter bevrediging van zijn behoeftigheid.

Het is een vlucht voor de eindigheid, voor gevoeligheid, gemis, behoefte, pijn, negatieve ervaringen, enz.

“Mijn arbeid zou *vrije levensuiting*, dus *genot van het leven* zijn. Onder de vooropzetting van het *privaateigendom* is ze *levensvervreemding*, want ik arbeid *om te leven*, om mij *middelen* om te leven te verschaffen. Mijn arbeiden is *niet leven*”.

Dat is nogmaals de omkering van de verhoudingen tussen middelen en doeleinden — op het niveau van de menselijke verhoudingen. Het individu dat ik ben, dat de andere is, verschijnt als voorwendsel, als noodzakelijke voorwaarde, voor de algemeenheid, voor de universaliteit van de soort. De verstrengeling van de concrete, doelgerichte praktijken, en van de mensen met elkaar, met het oog op de behoeftenbevreemding, verschijnt als bijkomstig middel waarover de menselijke *Gattung* beschikt. Deze laatste is *vrije activiteit*.

4 Verdinglichung en fetichisme volgens Marx

In de *Parijse manuscripten* hebben we geleerd dat de arbeid zich veruitwendigt, zich in een object verliest, geobjectiveerd wordt. Hier vindt men de oorsprong van de latere verklaringen van Marx over de verdinglijking (*Verdinglichung*), de verzakelijking (*Versachlichung*), en over het fetichisme van waar en geld — bijvoorbeeld in het *Eerste deel* van *Het Kapitaal*, in de *Grundrisse*, in het zogenaamde *Zesde Hoofdstuk* van *Het Kapitaal*. We moeten de omkering begrijpen die Marx hier bedoelt.

Voor Marx is objectivering nog geen vervreemding. De vervreemding is het verloren gaan van de activiteit in het object. Ze brengt de verdinglijking en het fetichisme mee.

We weten dat volgens Marx de activiteit ophoudt menselijk te zijn als ze zich aan het object ondergeschikt maakt, vermits het object dan het doel van de activiteit wordt. In de *vrije activiteit*, integendeel, is de activiteit zelf het doel. De objectivering zou dus altijd verondersteld kunnen zijn, want ze is het feit dat het object voorwaarde, voorwendsel, alibi is. Wat echter nog niet hetzelfde is als vervreemding. Dat is de gedachte die Marx zijn gehele leven door vastgehouden heeft. We zullen dat nu kort verifiëren met behulp van enkele passages uit het latere werk van Marx, in het bijzonder uit het *Eerste deel* van *Het Kapitaal*.

Vanaf de aanvang van zijn denkweg tot het einde van zijn leven heeft Marx objectivering en vervreemding nauw met elkaar verbonden. Vóór de komst van het socialisme staat de objectivering in dienst van de ontwikkeling van de productieve krachten en is elke objectivering hierdoor noodzakelijk ook vervreemdend. Het is de reden waarom men haast altijd *objectivering* tegelijk als *vervreemding* kan opvatten.

Marx maakt de tegenstelling tussen het rijk van de vrijheid en het rijk van de noodzaak (o.a. *Het Kapitaal*, deel III, MEW 25, blz. 828). Systematisch plaatst hij de praktische, doelgerichte arbeid tegenover de *vrije* arbeid — die zich van de dingen bevrijdt (omdat ze ophouden doel te zijn). In het derde deel van *Het Kapitaal* spreekt Marx van *Versachlichung*, verzakelijking, van de produktieverhoudingen, ten aanzien van de produktieagenten (MEW 25, blz. 839). Marx denkt dus het kapitalisme te kunnen begrijpen — in de lijn van wat hij in de *Parijse manuscripten* gezegd heeft — vanuit de idee van de verzakelijking of verdinglijking. Inderdaad, we weten dat hij in het tijdperk van de voorgeschiedenis van de mens, de objectivering als vervreemding opvat. Maar vermits zijn standpunt dit van de

vrije activiteit is, schat Marx de gehele geschiedenis en het kapitalisme verkeerd in, en hij eindigt ermee te 'vergeten' dat hij het kapitalisme als *produceren om te produceren* beschreven heeft. Maar, nog meer, hij kan over de geschiedenis van de verdinglijking alleen als over de groeiende intensificatie van de vervreemding spreken. Marx zegt dat in het kapitalisme de verdinglijking totaal gemystificeerd, verhuld, is. Hij zegt dat in de vroegere maatschappelijke formaties de economische mystificatie zich vooral ten overstaan van het geld en van het intrestdragend kapitaal gemanifesteerd heeft (MEW 25, blz. 839). Waar, zegt Marx, de produktie met het oog op gebruikswaarden en onmiddellijke persoonlijke behoeften de bovenhand heeft, kan men ze uitsluiten.

Nochtans moeten we Marx met Marx confronteren en zeggen dat voor Marx de produktie voor de gebruikswaarde eveneens vervreemdend is. Ook zij is vermaterialisering of objectivering, waarbij de arbeider 'zich verliest', voor zover de produktie namelijk op het nuttige en noodzakelijke afgestemd is.

Onderzoeken we een passage uit *Het eerste deel* van *Het Kapitaal*, te vinden in de paragraaf "Het fetisjkarakter van de waar en zijn geheim" (K, blz. 30 e.v.). Kenmerkend is dat de positie van Marx minder zeker is dan in de *Parijse manuscripten* of in het derde deel van *Het Kapitaal*. De reden is dat hij er niet aan denkt het mystieke karakter uit de gebruikswaarde te doen ontspringen. Maar, zegt Marx, het mystieke karakter van de waar komt ook niet uit de waardebepaling voort; het mystieke karakter blijkt niet uit de inhoud van de bepalingen van de waarde. Want de nuttige arbeid is klaarblijkelijk een fysiologische functie van het menselijke organisme en we kunnen noch de bepaling van de hoeveelheid waarde noch de duur van de arbeid als de oor-

sprong van het mystieke karakter van de waar beschouwen. Het mystieke karakter komt dus voort uit de vorm van de waar, zegt Marx (K, blz. 30). De vorm van de waarde en de relatie van de waarde van de arbeidsprodukten

“is slechts de bepaalde maatschappelijke verhouding van de mensen zelf, die voor hen de fantasmagorische vorm van een verhouding tussen dingen aantoont” (K, blz. 31).

“Voor de producenten krijgen de maatschappelijke betrekkingen van hun individuele soorten arbeid daardoor het voorkomen van wat zij werkelijk zijn, dat wil zeggen niet de onmiddellijke maatschappelijke verhouding van de individuen in hun arbeid, maar juist zakelijke verhoudingen van personen en maatschappelijke verhoudingen van zaken” (K, blz. 31).

Dat is eens te meer de Marx van de *vrije activiteit*. Vanuit het standpunt van de *kritiek* op de vrije activiteit moet men echter zeggen dat elke activiteit ‘zich in dingen verliest’, wat aan alle maatschappijvormen eigen is, maar daarom ook niet wezenlijk is. Alle voorstellingen, alle ideeën, alle instellingen drukken zich in de vorm van boeken, gebouwen, dingen, enz., uit. Waarom zou dat in het kapitalisme anders zijn? Er is alleen mystificatie als men op *vrije activiteit* uit is, die weigert de dingen als doel te erkennen. Maar dat betekent dat het onjuist is de ene of de andere vorm van verschijnen of voorkomen aan de basis van het kapitalisme en van de verdinglijking die er heerst, te plaatsen, in tegenstelling tot Marx in bijvoorbeeld “Loon, prijs en winst” uit 1865 (MEW 16, blz. 134), waarin hij zegt dat, hoewel slechts een deel van de arbeidsdag *betaald* wordt, het kan lijken alsof de gehele dag betaald werd:

“Het is deze bedrieglijke schijn die de *loonarbeid* van de andere *historische* vormen van arbeid onderscheidt. Op basis van het loonsysteem verschijnt ook de *onbetaalde* arbeid als *betaald*. In het geval van de *slaaf*, integendeel, verschijnt ook het betaalde deel van zijn arbeid als onbetaald”.

Hoe kan Marx beweren dat het onderscheidend kenmerk van het kapitalisme (het systeem van de loonarbeid) een *schijn* is? Marx begaat een lapsus. Hij zwijgt over het feit dat de arbeid abstracte arbeid, is, dat hij zuiver energieverbruik geworden is, dat hij hierdoor meerwaarde produceert, en om die reden produktief genoemd wordt. Klaarblijkelijk voorziet Marx dus alleen een gradatie in de mystificatie, die van het prekapitalisme naar het kapitalisme loopt — maar die ons als zodanig weinig over het kapitalisme kan leren. Trouwens ook de slaven zijn ‘gemystificeerd’ (zoals ook de heren zelf) — waarmee we bedoelen dat er ook hier verdinglijkte mystificaties aanwezig zijn. Als Marx zou willen zeggen dat het kapitalisme als dusdanig de grote mystificatie, de grote fetisj is, dat de verdinglijking het feit van de overheersing van de meerwaarde zelf is, dan zouden we akkoord kunnen gaan. Maar hierdoor zou het uitgangspunt van zijn beschouwing instorten en de vervreemdende objectivatie zou zich tot het kapitalisme beperken. De *produktie ter wille van de produktie* zou de omkering zijn, wat zou impliceren dat de vervreemding in de mystificatie zou bestaan alle geluk van de produktiemiddelen, van de ontwikkeling van de produktieve krachten, te verwachten.

We eindigen met een opmerking die de omkering van de verhouding tussen levende arbeid en dode arbeid betreft. Men zou er de omkering van de verhouding tussen doel en middel in kunnen zien. Dat is niet Marx’ bedoeling. Marx

beschrijft de omkering die wij viseren, maar de overstijging die hij wenst, loopt in de richting van de *vrije activiteit*. We vrezen dus dat Marx de levende arbeid als vrije activiteit opvat. Wij, integendeel, denken dat levende arbeid niet op zich waardevol is. Als elke vorm van activiteit is hij een middel, zoals produktiemiddelen middelen zijn, zoals de natuur het middel is om onze behoeften te bevredigen en om een menselijke wereld te bouwen. Dat de levende arbeid de arbeider ontstolen wordt, is niet *op zich* belangrijk. Fundamenteel is immers het feit dat de arbeider in het kapitalisme van de creatie van een menselijke wereld afgehouden wordt. De schepping van meerwaarde is immers in de eerste plaats het feit dat er arbeid is die zich juist *niet* in nuttige en waardevolle dingen omzet, in dingen die voor de instauratie van een menselijke wereld vitaal zijn.

5 *De arbeidsdeling en de vrije activiteit in de Parijse manuscripten en in de Duitse ideologie.*

Keren we naar de *Parijse manuscripten* terug om er de betrekking tussen arbeidsdeling en *vrije activiteit* te bestuderen. We moeten er de *arbeidsdeling* begrijpen in het kader van de vervreemding van de arbeid, en de opheffing van de vervreemding in het kader van de ontwikkeling van de *vrije activiteit*. Een tekst van Marx bewijst het ons:

“De *arbeidsdeling* is de politiek-economische uitdrukking van de *maatschappelijkheid van de arbeid* binnen de vervreemding. Of, daar de *arbeid* slechts een uitdrukking van de menselijke activiteit binnen de vervreemding [Entäusserung], van de levensnuiting als levensvervreemding [Lebensentäusserung] is, zo is ook de deling van de arbeid niets anders dan het *ontvreemde, vervreemde* poneren van de menselijke activiteit als een *reële soortactiviteit* of als *activiteit van de*

mens als soortwezen" (MEW E1, blz. 557).

De opheffing van de vervreemding van de arbeid moet dus tegelijk de opheffing van de arbeidsdeling ten voordele van de *vrije activiteit* zijn. In plaats van de deling komt blijkbaar de *levensuiting* zelf, 's morgens levensuiting a, 's middags levensuiting b, 's avonds levensuiting c, enzovoort, zoals Marx het zegt in een beroemde tekst van de *Duitse ideologie*. Maar het wordt nooit ernst. Het is het spel dat heerst, of ook de beschouwing of de theorie. Het menselijke is nooit datgene wat zich op een praktisch doel, op het nuttige (in de brede zin) betreft. Wat veel meer telt, is de eindeloze activiteit, die de mens quasi onsterfelijk moet maken, in de mate waarin hij zich namelijk aan de activiteit van de *Gattung* overgeeft (die in het laatste citaat als *maatschappelijkheid* aanwezig is).

In ieder geval is de arbeidsdeling de hoofdmotor van de produktie van de rijkdom, zegt Marx (MEW E1, blz. 557). Dat betekent twee dingen: de rijkdom is een produktieve kracht, hij is, vervolgens, het geheel van de menselijke eigenschappen die zich op het ogenblik waarop het kapitalisme zijn hoogtepunt zal bereiken hebben, zullen activeren. Het gaat dus om de "rijkdom" van de *vrije activiteit*. Marx legt het verband met het privaateigendom:

"De beschouwing van de *deling van de arbeid* en van de *ruil* zijn van het hoogste belang, daar ze de *tastbaar vervreemde* uitdrukking van de menselijke *activiteit* en *wezenskracht* als een *soortactiviteit* en *-wezenskracht* zijn. Dat de *deling van de arbeid* en de *ruil* op het *privaateigendom* berusten, is niets anders dan de bewering dat de *arbeid* het wezen van het privaateigendom is" ... (MEW E1, blz. 561).

In de *Duitse ideologie* vindt men de explicatie van wat Marx hier zegt. Marx zet er duidelijker het verband tussen de arbeidsdeling, de eigendomsverhoudingen, de vervreemding van de arbeid en de overstijging van de vervreemding uiteen dan in de *Parijse manuscripten*. De gehele ontwikkeling van de produktieve krachten is niets anders dan de ontwikkeling van de arbeidsdeling zelf. Men kan de mensen van de dieren onderscheiden door het bewustzijn, zegt Marx (MEW 3, blz. 21), maar in feite onderscheiden ze zich werkelijk van de dieren als ze beginnen hun bestaansmiddelen te produceren. "Als de mensen hun levensmiddelen produceren, produceren ze indirect hun materieel leven zelf" (MEW 3, blz. 21). We zullen deze vooropzetting van Marx hier niet bediscussiëren. We merken alleen op dat voor Marx de ontwikkeling van de arbeidsdeling afhangt, arbeidsdeling die nieuwe eigendomsvormen impliceert. De deling is dadelijk de scheiding van de geestelijke activiteit en de materiële activiteit, zegt Marx. Maar wat voor ons belangrijker is:

"Met de *deling van de arbeid* is de mogelijkheid, ja de werkelijkheid, gegeven dat de geestelijke en de materiële activiteit, dat het genot en de arbeid, dat de produktie en de consumptie aan verschillende individuen toevallen, en de mogelijkheid dat ze niet in conflict geraken, ligt alleen in het feit dat de deling van de arbeid opgeheven wordt" (MEW 3, blz. 32).

Zou Marx willen zeggen dat enerzijds de geestelijke activiteit en het genot en anderzijds de materiële activiteit en de inspanning samenvallen? Misschien. In ieder geval impliceert de arbeidsdeling, met al haar contradicties (MEW 3, blz. 32), tegelijk de ongelijke verdeling van de arbeid en van zijn produkten — en dus de eigendomsverhoudingen. Zo ko-

men we bij de beroemde passage uit waarin Marx zijn visie op de vervreemde arbeid uiteenzet, en het contrast met de *vrije activiteit* maakt:

“En tenslotte biedt ons de deling van de arbeid als het ware het eerste voorbeeld van het feit dat, zolang de mensen zich in de natuurlijke [naturwüchsige] maatschappij bevinden, zolang dus de splitsing tussen het bijzondere en het algemene belang bestaat, zolang de activiteit dus niet vrijwillig, maar natuurlijk [naturwüchsig] is, de eigen daad van de mens hem tot een vreemde, tegenover hem staande macht wordt, die hem onderwerpt, in plaats van dat hij ze beheerst. Zodra namelijk de arbeid begint verdeeld te worden, heeft ieder een bepaald exclusief gebied van activiteit, dat hem opgedrongen wordt, waaruit hij niet weg kan; hij is jager, visser of herder of kritische criticus en moet het blijven, wanneer hij niet de middelen om te leven wil verliezen — terwijl in de communistische maatschappij, waar ieder niet een exclusieve kring van activiteiten heeft, maar zich in elke willekeurige kan vormen, de maatschappij de algemene produktie regelt en mij juist zo de mogelijkheid geeft heden dit, morgen iets anders, 's morgens te jagen, 's middags te vissen, 's avonds veeteelt te bedrijven, na het eten kritiek te beoefenen, naargelang ik juist lust heb, zonder ooit jager, visser, herder of criticus te worden” (MEW 3, blz. 33).

De utopie van Marx is blijkbaar een maatschappij waarin de mensen geen vaste taak hebben, een maatschappij waarin de mensen alles zijn, omdat ze niets zijn. Het is de maatschappij die de produktie regelt, maar op dat niveau is voor Marx niets menselijks te bespeuren. Het gaat om de produktie van het noodzakelijke voor de behoeftenbevrediging. Als dat eenmaal geregeld is, kan het werkelijk menselijke leven aanvangen. En hoe ziet dat leven er uit? Men zal om het even wat uitrichten, zoals men maar zal willen. Men zal zijn eigen potentialiteiten vervullen, kortom men zal ‘creatief’ zijn. Wat zal ontbreken is de ernst, het engagement,

die al deze activiteiten betekenisvol zouden kunnen maken. We menen immers dat het ernstige veeleer aan de kant van de 'materiële' produktie te zoeken is. Gedurende de 'vrije tijd' is er geen oriëntering op een doel, is er geen taak te vervullen. Misschien verbeeldt Marx zich wel duizenden taken. Evenwel, we zouden menen dat zelfs een goede visser zich hoofdzakelijk aan zijn visserstaak zal moeten wijden, wil hij tot een degelijk visser uitgroeien. Marx wil dat de mensen alles tegelijk worden — dat is pas echt *menselijk*. Helaas, als men alles wil zijn, zal men blijken niet in staat te zijn om ook maar iets tot een goed einde te brengen. Men zal spelen. Voor Marx is het ware leven misschien dit leven van spel, in de consumptiemaatschappij. Het leven eindigt waar de arbeid begint.

Zetten we nog de volgende stap. De vervreemding, zegt Marx, kan slechts onder twee praktische vooropzettingen opgeheven worden. Ten eerste moet de massa reeds eigendomsloos geworden zijn — in feite van alles beroofd zijn. Volgens moeten de produktieve krachten fel ontwikkeld zijn, omdat anders alleen de *ellende* en de *nood* algemeen zouden worden en fataal de strijd om het noodzakelijke weer opnieuw zou beginnen: het zou de terugkeer van de vroegere miserie zijn (*die alte Scheisse müsste sich herstellen*) (MEW 3, blz. 35). Ook "alleen de universele ontwikkeling van de produktieve krachten laat het *universele* verkeer tussen de mensen toe" (MEW 3, blz. 35).

Het citaat is belangrijk als bewijs voor onze stelling. Men ziet dat de vervreemding het effect van de al te beperkte ontwikkeling van de produktieve krachten is. De mens is noodzakelijk vervreemd door het feit van deze beperkte ontwikkeling, want er is hierdoor hoofdzakelijk alleen ellende en nood. Als Marx spreekt van de objectivering in en vóór

het kapitalisme, denkt hij aan de produktie in functie van de behoeften. De (vervreemde) arbeid is met de materiële produktie verbonden. In de communistische of socialistische maatschappij van de toekomst, zou dat soort arbeid zich tot een minimum beperken, en de werkelijk menselijke arbeid zou voor Marx het spel van de mens zijn die al zijn vermogens cultiveert en verheerlijkt. De ernstige doelgerichte arbeid vervult in het perspectief van Marx in het leven van de mens maar een secundaire rol. Belangrijk is immers *de vrije activiteit*. Het is klaar dat hiervoor een enorme produktiviteit nodig is.

Er is in de *Duitse ideologie* een andere passage waarin Marx de relatie tussen arbeid en spel expliciteert. Het gaat opnieuw over de toekomst. In de communistische maatschappij, zegt Marx, zou het van geborneerdheid getuigen om alleen maar schilder of beeldhouwer te zijn.

“In een communistische maatschappij zijn er geen schilders, maar ten hoogste mensen die onder andere ook schilderen” (MEW 3, blz. 379).

We menen dat de idee onzinnig is. Het is in het belang van de mens om zichzelf als eindig, beperkt, op te vatten, zijn eindigheid als een positief gegeven te assumeren, en bijgevolg een leven te leiden dat op doeleinden, op praktische, concrete, taken, met het oog op de instauratie van een menselijke wereld, afgestemd is. De wereld is niet op zich voltooid, vervuld. Als we in een menselijke wereld willen verblijven, dan moeten we arbeiden — en dat betekent dat we als positief beschouwen al datgene wat Marx in het rijk van de noodzaak onderbrengt. Dat impliceert niet dat de arbeid noodzakelijk pijnlijk en hard moet zijn, maar wel dat het ge-

zichtspunt dit van de produktie van nuttige en belangrijke dingen voor de mensen moet zijn. Dat sluit al evenmin elke vorm van produktiviteitsverhoging, noch ook van elke wetenschappelijke en technologische verbetering uit. Een beperkt, eindig leven verplicht er ons toe keuzen te maken, na te denken over doel en middel, over taken en noden. De belangrijkste dimensie van het leven is juist niet het spel. Het leven is een opeenvolging van taken, een continu gebeuren. Alleen het spel kan op elk ogenblik onderbroken worden, en alleen in het spel kunnen we besluiten nu maar eens iets anders te beginnen.

We eindigen de uiteenzetting door een passage te citeren uit de *Duitse ideologie* die onze interpretatie lijkt tegen te spreken. Naar het einde van het boek toe valt Marx de idee van de vrije activiteit aan zoals ze door de "ware socialisten" gepredikt wordt (MEW 3, blz. 452-453). In feite is er geen contradictie met het voorgaande. Want Marx verwijt de genoemde socialisten alleen een activiteit op te zoeken die *actus purus*, *zuivere activiteit*, niets dan activiteit is, en die, zegt hij, in laatste instantie de illusie van "het zuivere denken" (*reines Denken*) is. Hij spot met de socialisten door te zeggen dat deze zuivere activiteit zeer verontreinigd wordt als ze een materieel substraat en een materieel resultaat heeft. Hij zegt:

"Het subject dat aan deze zuivere activiteit ten grondslag ligt, kan dus ook geen werkelijk zintuiglijk mens zijn, maar slechts de denkende geest. De zo verduiste 'vrije activiteit' is slechts een andere formule voor de hogere 'ouvoorwaardelijke' vooropzettingsloze vrijheid" (MEW 3, blz. 452-453).

Waarmee duidelijk is dat Marx alleen maar het accent legt op het feit dat de mens werkelijk, zintuiglijk is. Maar dat impliceert niet dat hij de *vrije activiteit* opzegt. We herhalen dat deze activiteit — of ze nu spiritueel of materieel is — haast altijd objecten nodig heeft en zich dus moet vermaterialiseren. Maar de objecten zijn slechts voorwendsel, geen doel.

6 *De verheerlijking van de vrije activiteit in de Grundrisse (1857-1858)*

In de chronologische zoektocht die we doorheen de ideeën van Marx over vervreemde arbeid en vrije activiteit maken, komen we zo bij wat men de eerste versie van *Het Kapitaal* moet noemen, de *Grundrisse* (1857-1858). De *Grundrisse* bevatten talrijke reflecties over de arbeid en over de *vrije activiteit*. We moeten een selectie maken. We zoeken die teksten op die onze stelling ondersteunen — of die ze integendeel lijken te ondermijnen. Marx zegt vele keren dat de ontwikkeling van de produktieve krachten tegelijk de ontwikkeling van de eigenschappen en de potentialiteiten van de mens is. Hij zegt ergens (*Grundrisse*, blz. 23) dat de meearbeid die de produktie van het noodzakelijke overstijgt, de algemene behoefte moet worden, dat in die zin het kapitaal de materiële elementen voor de ontwikkeling van de rijke individualiteit schept, die zowel in de produktie als in de consumptie universeel is en voor wie de arbeid niet langer als arbeid maar als de integrale ontwikkeling van de activiteit zelf verschijnt, waarbij de noodzakelijkheid van de natuur in zijn onmiddellijke vorm verdwenen is en voor de door de geschiedenis gecreëerde behoefte plaats gemaakt heeft. Dat is nogmaals de idee van de *vrije activiteit*. Maar bekijken

we enkele teksten wat nauwkeuriger.

1. Marx vergeet in de volgende tekst "de beloften" niet (*Grundrisse*, blz. 312-313):

"... de produktie van *relatieve meerwaarde*, dit is, de op vermeerdering en ontwikkeling van de produktieve krachten gefundeerde produktie van surpluswaarde, vraagt produktie voor nieuwe consumptie ... De circulatie moet zich in haar eigen sfeer uitbreiden in de mate waarin de produktie uitbreidt.

1. Kwantitatieve uitbreiding van de bestaande consumptie.
2. Scheppen van nieuwe behoeften door het feit dat de bestaande in een grotere kring verspreid geraken.
3. Produktie van *nieuwe* behoeften en ontdekking en schepping van nieuwe gebruikswaarden ... De exploratie van de gehele natuur om nieuwe nuttige eigenschappen der dingen te ontdekken; universele ruil van de produkten van alle vreemde klimaten en landen; nieuwe toebereidingen (artificiële) van de natuurlijke objecten, waardoor ze nieuwe gebruikswaarde krijgen. De exploratie van de aarde van het ene uiteinde tot het andere, om nieuwe bruikbare objecten, om nieuwe eigenschappen van gekende grondstoffen te ontdekken, enz. De ontwikkeling van de natuurwetenschap tot haar hoogste punt. Eveneens, de ontdekking, de creatie en de bevrediging van nieuwe uit de maatschappij zelf voortkomende behoeften. De cultuur van alle eigenschappen van de maatschappelijke mens om er een wezen van te maken met de meest verscheidene behoeften" ...

Dat is, een laatste keer, het *credo* van Marx. Hier blijkt dat hij helemaal niet meer de omkering ziet die zich in het kapitalisme voordoet. De reden is dat hij de omkering die aan de *vrije activiteit* inherent is, bevestigt. Dat brengt mee dat we Marx modern, zeg maar, burgerlijk, of nog algemener, — filosofisch gesproken — theoretisch-westers moeten noemen. Hij assumeert de idee van het filosofische en culturele westen, de vrije activiteit. Hij is, zoals de burger,

partijganger van de vooruitgang, hij aanbidt de objectieve en theoretische wetenschap, die hij heilig verklaart, zoals hij al het nieuwe excellent vindt, ook de nieuwe behoeften die het kapitalisme 'uitviuidt'. Marx glorificeert dus de oneindigheid, die, helaas, elke inhoud ontbeert, die niet langer naar het leven van alledag, naar de werkelijke behoeften, enz. verwijst. Hij ziet al evenmin dat deze verheerlijking de grootste hindernis is voor de bevrediging van de meest dringende behoeften (en vooreerst voor de produktie van de middelen voor die bevrediging).

Marx zegt dat het kapitalisme een systeem van algemene exploitatie van de natuurlijke en menselijke bronnen creëert, een systeem van algemeen nut "waarvan de dragers de wetenschap en alle fysieke en geestelijke eigenschappen van de mens zijn" (*Grundrisse*, blz. 313) en hij voegt eraan toe: "Hence the great civilising influence of capital" (*Grundrisse*, blz. 313). Het kapitaal verheft de maatschappij tot een niveau waarmee vergeleken alle vroegere stadia nog alleen als lokale gebeurtenissen verschijnen (*Grundrisse*, blz. 313). Hier spreekt de eurocentrische en modernistische Marx — voor dewelke het meest recente, vooral als het van wetenschappelijke origine is, het beste is dat bestaat. Hij zegt:

"De natuur wordt zuiver object voor de mens, zuivere zaak van nut; houdt op als macht op zich erkend te worden; en de theoretische kennis van haar autonome wetten verschijnt alleen als list, om ze aan de menselijke behoeften, hetzij als object van de consumptie, hetzij als middel van de produktie te onderwerpen" (*Grundrisse*, blz. 313).

We weten dat Marx het concept *nut* niet thematiseert, dat hij er niet in slaagt de omkering die het kapitalisme is tot

het einde door te denken. Dat betekent niet dat we kritiek hebben op zijn idee van een ontgoddelijkte wereld, waarover Marx in het volgende citaat spreekt; hoewel we zijn geloof in het kapitalisme, in de wetenschap en in de technologie, zoals het nogmaals blijkt, afwijzen:

“Het is de tendens van het kapitaal om alle nationale grenzen en vooroordelen, evenals de vergoddelijking van de natuur, de overgeleverde, in bepaalde grenzen zelfgenoegzaam ingeplante bevrediging van bestaande behoeften en de reproductie van oude levenswijzen, te overstijgen. Het is destructief ten overstaan van alles en is bestendig revolutionair, het haalt alle grenzen omver, die de ontwikkeling van de produktieve krachten, de uitbreiding en de exploitatie en de ruil van de krachten van natuur en geest afremmen” (*Grundrisse*, blz. 313).

2. Marx is dus onvoorwaardelijk ‘progressief’. Hij is voor de revolutie, de permanente verandering, hij is voor de wording. Hij bedoelt de wording van de *vrije activiteit*.

“Door de rijkdom te bevrijden van de grenzen van haar burgerlijke vorm, wat ziet men? Een enkel ding, de universaliteit van de behoeften, eigenschappen, genietingen, produktieve krachten, enz., van de individuen, universaliteit die door de universele ruil veroorzaakt is; het is de volledig ontwikkelde heerschappij van de mens over de natuurkrachten, zowel over de eigen kracht als over deze die men natuur noemt. Het is de absolute ontplooiing van zijn scheppende gaven, zonder enige andere vooropzetting dan de ontwikkeling van al zijn menselijke vermogens als doel op zich [*Selbstzweck*], zonder ze aan een voorafgegeven standaard te meten. De mens reproduceert er zich niet in zijn particulariteit, maar in zijn totaliteit; hij zoekt niet iets dat geworden is te blijven, maar in de absolute beweging van het worden te zijn” (*Grundrisse*, blz. 387).

Dat is eens te meer de Marx van de glorificatie van de

oneindigheid. Nochtans voegt Marx toe:

“In de burgerlijke economie — in het tijdperk van de productie die er in overeenstemming mee is — verschijnt deze volle ontplooiing van de menselijke innerlijkheid als totale ontleding, verschijnt deze universele objectivering als totale vervreemding . . . Daarom verschijnt enerzijds de kinderlijke oude wereld als het hogere. Anderzijds is ze het in alles waarbij gesloten gestalte, vorm, en gegeven begrenzing, gezocht worden. Ze is bevrediging op een geborneerd standpunt; terwijl het moderne onbevredigd laat, of als het als bevredigd verschijnt, *gemeen* is” (*Grundrisse*, blz. 387–388)?

In de laatste passage vermag Marx nauwelijks zijn nostalgie voor de oudheid te verbergen. Hij waardeert er de gesloten vormen van, hij apprecieert de begrenzingen. De reden is wellicht dat de oudheid vóór Plato en Aristoteles nog niet het ideaal van de oneindigheid en de onbegrensdsheid, van de vormloosheid van het ‘alles of niets’, van de onophoudelijke ontplooiing van alle menselijke potentialiteiten koesterde en dat zij beseftte dat de mens een eindig wezen is en in die zin waardig en waardevol. Wat telde was de vervulling van een eindig leven, dat zelf een gesloten vorm is — die door de dood voltooid wordt. Marx beseft dat het kapitalisme hiervan de antipode is. Maar zijn progressisme verbiedt hem de moderne levenswijze af te keuren. Nochtans weet hij dat de burgerlijke wereld *gemeen* is.

3. Een woord over de relatie tussen arbeid en vrije tijd volgens Marx — een relatie die allesbehalve vanzelfsprekend is, gezien de problematiek van de *vrije activiteit*. Misschien ziet Marx de vrije activiteit wel in beide tegelijk. Het is waar dat hij over de arbeid als over een gedisciplineerde activiteit spreekt die op doelgerichte wijze voor de goederen ter bevrediging van de menselijke behoeften moet instaan.

Op dat niveau is niets menselijks. Misschien echter denkt hij tegelijk dat het in het socialisme anders zal zijn, dat namelijk de arbeidscondities zo zullen veranderen dat de arbeid zelf een *spel* kan worden (*play and display* zoals Marcuse zegt). Voor Marx is de mens een produktief wezen. Marx zegt vaak dat de rijke individualiteit universeel zal produceren. Voor ons echter is het zonder veel belang te weten waar Marx nu eigenlijk de vrije activiteit onderbrengt.

Marx zegt:

“De besparing van de arbeidstijd is hetzelfde als het vermeerderen van de vrije tijd, dit is, van de tijd voor de volle ontwikkeling van het individu, die zelf weer als de grootste produktieve kracht op de produktieve kracht van de arbeid terugwerkt” (*Grundrisse*, blz. 599).

Merk op hoe Marx hier het toppunt van produktivisme verwoordt. Zelfs de vrije tijd moet in dienst van de ontwikkeling van de produktieve krachten staan. Marx gaat verder:

“De arbeid kan geen spel worden, zoals Fourier wil, . . . De vrije tijd — die zowel ontspanning [*Mussezeit*] als tijd voor hogere activiteit is — heeft zijn bezitter natuurlijk in een ander subject getransformeerd en als dit andere subject treedt hij dan ook in het onmiddellijke produktieproces. In betrekking tot de wordende mens, is dat tegelijk discipline, in betrekking tot de gevormde mens, in wiens brein het geaccumuleerde weten van de maatschappij zich bevindt, is het oefening, experimentele wetenschap, materieel scheppende en zich objectiverende wetenschap”.

De vrije tijd dus nogmaals als voorwaarde voor de produktieve arbeid. We merken op dat Marx de arbeid hier discipline, inspanning noemt, wat in strijd lijkt te zijn met

de idee van de doelloze *vrije activiteit*. En inderdaad, alleen het doel kan me tot inspanning opvorderen. Wie het doel wil, moet de middelen willen, dit is, de noodzakelijke inspanningen om het te bereiken. Merken we op dat natuurlijk in de mate waarin de arbeid zich in het rijk van de noodzaak afspeelt, het feit dat hij inspannend, doelgericht, nuttig is, geen probleem stelt. Het probleem stelt zich voor Marx zodra hij de arbeid als *vrije activiteit* opvat. Wij zelf denken dat alle arbeid inspannend is, ons opeist, een last is, omdat hij een middel is en iets dat de mens op zich zoekt te vermijden. De arbeid is geen ideaal. Wat we ons immers als doel stellen, is de instauratie van een menselijke wereld — wat noodzakelijkerwijs allerlei vormen van inspanning meebrengt. Het is alleen in de mate waarin we eraan houden een bepaald doel te realiseren, dat we de ervoor vereiste inspanningen zullen opbrengen. De arbeid is, als elk ander middel, een *omweg*. Voor Marx evenwel is de arbeid zelf het ideaal, de mens is produktief — deze ‘produktiviteit’ is echter *vrije activiteit*. We zullen straks begrijpen hoe Marx er ondanks dat in slaagt de *vrije activiteit* met het doen van inspanningen te combineren. Hiervoor moeten we enkele passages die Adam Smith betreffen, aanhalen.

Adam Smith, zegt Marx (*Grundrisse*, blz. 505), plaatst de arbeid tegenover de “rust”, die vrijheid en geluk is:

“Het is Adam Smith geen zorg dat het individu ‘in zijn normale toestand van gezondheid, kracht, activiteit, geschiktheid, behendigheid’ eveneens de behoefte aan een zekere dosis normale arbeid, kent” (*Grundrisse*, blz. 505).

We onderbreken het citaat om op te merken dat voor Marx de arbeid hier alweer klaarblijkelijk de op zichzelf (als op

een doel) gerichte *activiteit* zelf is, de activiteit ter wille van de activiteit. Marx vermeldt geen verwijzing naar enig doel, naar een of andere taak — die volgens ons alleen de arbeid kan legitimeren. Marx zou gezegd kunnen hebben dat de mens behoefte aan sport, aan beweging, heeft. Hoe zal Marx dan het onderscheid tussen sport, spel en arbeid weten te maken? Wat ons betreft, we ontzeggen geenszins elk belang aan vrije activiteit, maar deze activiteitsvorm is secundair. Wat echter een grote bedreiging voor de maatschappij is, is de *idealisering* van dergelijke activiteit, die dan in de plaats van de natuurlijke arbeid treedt en zo tot de door ons geviseerde omkering van de verhoudingen leidt zoals die in het kapitalisme het geval is.

Marx gaat verder door er op te wijzen dat de arbeid de overwinning van hinderpalen is:

“Het is waar dat de maatstaf van de arbeid van buiten lijkt te komen, gedictieerd door de hindernissen die overwonnen moeten worden met het oog op het bereiken van het doel. Hij (Adam Smith) vermoedt ook niet dat de overwinning van deze hinderpalen op zich een bevestiging van de vrijheid inhoudt, noch ziet hij dat de externe doeleinden hun schijn van louter natuurlijke noodzakelijkheid verliezen, als het individu ze zelf geponeerd en ze zichzelf opgelegd heeft; hij ziet evenmin de zelfverwezenlijking, de objectivering van het subject, zijn concrete vrijheid dus, die precies in de arbeid gerealiseerd wordt” (*Grundrisse*, blz. 505).

Het citaat is uiterst instructief. We leren dat zich inspannen, op hindernissen stoten, zeer goed met de *vrije activiteit* kan samengaan, met name voor zover de mens op die manier zijn vrijheid — als zelfverwezenlijking, zoals Marx zegt — zoekt te affirmeren. Het is de diepzinnigste conceptie van de *vrije activiteit*. Het is Hegel, die poneert dat de mens een

wezen is dat alle limieten wil overstijgen. We vinden hier het dogma van de westerse filosofie, zoals dat door Plato en Aristoteles is verspreid geworden in zijn zuiverste vorm. Eens te meer gaat het over de idealisering van de *energeia*. Marx schrijft zich volledig in die traditie in. Men kan zelfs zeggen dat hij er de diepste betekenis van expliciteert en er de voorwaarden van aangeeft — de creatie van een enorme produktieve kracht, die de mens van de activiteit in functie van de noodzakelijkheden des levens moet bevrijden. Zodra de mens van die taak verlost is, kan hij de hinderpalen duiden als de voorwaarden, de alibi's, de gelegenheden, die de activiteit voor zichzelf nodig heeft om haar vrijheid te kunnen aanvoelen: de doeleinden die op de instauratie van een menselijke wereld slaan, worden nog alleen als grenzen beschouwd die men moet zoeken te overwinnen. Dat is de list van de *vrije activiteit*. Het is de 'zuiverste' omkering van de natuurlijke verhoudingen. De activiteit wordt vrijheid — maar zuivere gratuite vrijheid, die niet langer op de wereld, op de andere slaat, een vrijheid die haar eigen doel geworden is. Het is het existentialisme van Hegel, van Sartre, enz. Het is overstijging ter wille van het overstijgen, transcendentie ter wille van het transcenderen. Het is de ziel van de moderniteit. We geloven evenwel niet dat deze activiteitsvorm in de realiteit veel beoefend wordt. Want waarom zou men zich inspannen in het vervolgen van een doel, dat slechts voorwendsel is, op het ogenblik bijvoorbeeld waarop men begint te ondervinden dat er moeilijkheden rijzen? Waarom zou men niet veeleer zijn project wijzigen of opgeven, vermits men toch steeds opnieuw kan beginnen, elders en anders, de *vrije activiteit* kan hernemen en zichzelf als willekeurig vrij kan affirmeren? Het is ook de reden waarom er geen contradictie hoeft te zijn met wat we hoger zegden als we

beweerden dat de vrije activiteit de inspanning *vlucht*.

We gaan akkoord met Marx als hij zegt dat de arbeid weerzin kan wekken, dat hij dat altijd gedaan heeft en dat hij dat heel zeker in het kapitalisme doet. Marx spreekt over externe dwang. Maar hij wil in feite elke dwang uitschakelen (uitgenomen de 'dwang' die erin bestaat dat men toch nog hinderpalen moet kunnen overwinnen). Wat ons betreft, we denken dat de arbeid ons zijn dwang oplegt, maar alleen in de mate waarin er een doel is dat men assumeert. (En dat men eerst heeft bediscussieerd. Gezien het feit dat het doel niet steeds evident is, moet men grondig nadenken over de relatie van doeleinden en middelen, inbegrepen de arbeid zelf als inspanning. Hiervoor is uiteindelijk een goed functionerende democratie de voorwaarde. We kunnen dat punt hier niet verder uitwerken⁵).

In het laatste citaat dat we wensen te citeren, zegt Marx dat de arbeid geen spel is, dat hij geen amusement is, zoals Fourier de arbeid opvat.

“Werkelijk vrij werken [Arbeiten], bijvoorbeeld componeren, is juist tegelijk verdoemde ernst, de meest intensieve inspanning” (*Grundrisse*, blz. 505).

Dat is juist, maar de context waarin Marx het zegt blijft die van de *vrije activiteit*. We zien geen motief om op te houden over vrije activiteit als over een *spel* te spreken. De reden is dat deze activiteit, zoals het spel, doelloos is, terwijl alleen een doel voor de hier vermelde ernst kan zorgen. Wat is het doel van de componist? De eigen activiteit? Neen,

⁵Dat is deels gebeurd in ons boek *Mens en arbeid. De menselijke verhoudingen en de arbeid in een filosofie van de eendigheid*.

helemaal niet, zijn doel is het werk, het muziekstuk. De componist stelt zichzelf in dienst van het werk, hij weet er zich in zijn vrijheid, in zijn activiteit, ondergeschikt aan. Maar het werk zelf is functie van de instauratie van een menselijke wereld. Het voorbeeld van Marx spreekt dus in feite het ideaal van de *vrije activiteit* tegen. Het doel van de activiteit is niet de activiteit zelf, maar de voltooiing van een leven, van een eindige wereld. Het doel is niet het openbloeien van alle menselijke potentialiteiten, maar de creatie van een menselijke wereld.

7 *De vrije activiteit in de late werken van Marx*

Zou Marx na de *Grundrisse* zijn standpunt gewijzigd hebben? We menen van niet. Het is waar dat hij weinig over de arbeid, over de vervreemding, over de *vrije activiteit* spreekt. We zullen twee uitspraken van Marx aan een commentaar onderwerpen. De eerste vinden we in het derde deel van *Het Kapitaal* (MEW 25, blz. 828). Ze toont op eenvoudige manier dat de Marx van de *Parijse manuscripten* en de late Marx dezelfde zijn. De tweede passage halen we uit de *Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei* (1875) (MEW 19, blz. 21).

In het derde deel van het *Het Kapitaal* rekent Marx op de ontwikkeling van de produktieve krachten. Hij schrijft:

“Het rijk van de vrijheid begint inderdaad eerst daar waar het arbeiden, dat door nood en externe doelmatigheid bepaald is, ophoudt; het ligt dus volgens de natuur van de zaak aan gene zijde van de eigenlijke materiële produktie. Zoals de wilde met de natuur moet vechten om zijn behoeften te bevredigen, om zich in het leven te handhaven en het te reproduceren, is ook de beschaafde daartoe gedwongen, en dat in alle maatschappijvormen en in alle prodnk-

tewijzen. Met zijn ontwikkeling breidt zich dat rijk van de natuur-noodzakelijkheid nit, omdat de behoeften zich uitbreiden; maar tegelijk breiden zich de produktieve krachten uit, die ze bevredigen. De vrijheid kan op dat gebied er alleen in bestaan dat de vermaatschappelijke mens, dat de geassocieerde producenten, hun stofwisseling met de natuur rationeel regelen, gemeenschappelijk controleren, in plaats van erdoor als door een vreemde macht overheerst te worden, en dat ze haar met de geringste krachtinspanning en onder de voor hun natuur waardigste en adequaatste voorwaarden voltrekken. Maar het blijft altijd een rijk van de noodzakelijkheid. Aan gene zijde ervan begint de menselijke krachtontwikkeling, die *Selbstzweck* is, het ware rijk van de vrijheid, dat echter slechts op dit rijk van de noodzakelijkheid als op zijn basis kan openbloeien. De verkorting van de arbeidsdag is de grondvoorwaarde”.

Men ziet duidelijk de identiteit met wat hierboven gezegd is. Enkele trekjes mogen we niet over het hoofd zien. Vooreerst verbindt Marx het rijk van de noodzaak met de materiële produktie, maar, daarenboven, wat veel belangrijker is, verbindt hij ze met de *äussere Zweckmässigkeit*. Het rijk van de vrijheid begint daar waar deze praktische, concrete finaliteit niet langer nodig is. Klaarblijkelijk treedt dan de *vrije activiteit* in de plaats van de noodzakelijkheid. De arbeid voor de bevrediging van de behoeften is niet werkelijk menselijk en de oorzaak ervan is de inherente doelgerichtheid. Marx ziet alleen dwang, inspanning.

Marx heeft het alweer over *vrije activiteit* als hij in zijn kritiek op het programma van Gotha zegt dat in het socialisme de arbeid de eerste behoefte zal geworden zijn:

“In een hogere fase van de communistische maatschappij, nadat de knechtende onderschikking van de individuen aan de deling van de arbeid en daarmee ook de tegenstelling tussen geestelijke en lichamelijke arbeid verdwenen is, nadat de arbeid niet slechts middel om te leven, maar zelf de eerste levensbehoefte geworden is, nadat met de

alzijdige ontwikkeling van de individuen ook hun produktieve krachten gegroeid zijn en alle bronnen van de maatschappelijke rijkdom overvloedig stromen -- pas dan kan de enge horizon van het burgerlijk recht ten volle overschreden worden en de maatschappij op haar vlag schrijven: ieder volgens zijn bekwaamheden, ieder volgens zijn behoeften".

We komen niet meer terug op wat Marx hier over de arbeidsdeling zegt. Het probleem is volgens ons secundair. Het krijgt immers slechts betekenis voor zover het een rol vervult in de bepaling van het *doel*: de inrichting van een menselijke wereld. De werkelijk menselijke mens is volgens ons niet de rijke individualiteit. Hij is veeleer diegene die tot de stichting van een menselijke wereld bijdraagt (die tegelijk zijn eigen wereld en die van de anderen is). Wat we wel willen opmerken is dat Marx in het citaat de arbeid *de eerste behoefte* noemt. Dat betekent heel eenvoudig nogmaals dat de vrije activiteit zijn ideaal is. Eigenlijk klopt het in het perspectief van Marx niet om de arbeid een behoefte te noemen. De vrije activiteit is in feite geen behoefte, ze verwijst niet naar geen gebrek, naar een lacune, naar een leegte, die men moet opvullen. De activiteit is een vermogen, een macht, die volgens Marx op zich vol en voltooid is, en die alleen om activering, om oefening vraagt. Als de mens op die manier actief is, vervult hij volgens Marx zijn natuur. Wij zouden integendeel menen dat de mens zich dan de god waant die Aristoteles wilde zijn door de *theoria* te beoefenen, vrije en zuivere activiteit, een geheel van allemaal op zichzelf gerichte zuivere vermogens en eigenschappen.

8 *Besluiten*

In dit hoofdstuk hebben we exclusief Marx II ter sprake gebracht. Marx II is uit op de ontwikkeling van de productieve krachten, in feite op de ontwikkeling van *alle* krachten, dus ook van de talloze menselijke vermogens, eigenschappen, potentialiteiten. Marx spreekt van *vrije activiteit*. De ontwikkeling gebeurt *doorheen* de ontwikkeling van de kapitalistische economie. Het kapitalisme is de oplossing voor het probleem van de schaarste, die de volle ontplooiing van de menselijke creatieve krachten verhindert. Om dat doel te bereiken moet de geschiedenis een tijdperk van vervreemdende arbeid door, waarin de productieve krachten ontspringen. Deze geschiedenis loopt op het socialisme uit.

Kan men zeggen dat in het toekomstige socialisme de doelgerichte, nuttige, praktische arbeid in het centrum van de belangstelling zal staan? Marx heeft veeleer een maatschappij op het oog waarin, enerzijds, de arbeid *zweckmässig* en gepland zal zijn. Het is de arbeid die de consumptiegoederen (de materiële produktie) zal verzorgen. Deze produktie is in feite de voortzetting van de vervreemde arbeid, voor zover die arbeid namelijk nuttige dingen produceert. Anderzijds zal er de *vrije activiteit* zijn, die haar eigen doel is, of waarbij het externe doel nog slechts voorwaarde, voorwendsel, is voor de ontplooiing van de activiteit zelf, gezien het feit dat het voor de mens bijna onmogelijk is om zijn vermogens te 'oefenen' zonder daarbij op een of ander extern object beroep te doen. De doelgerichte, nuttige arbeid is voor Marx een onmenselijk type activiteit, hij spreekt van zelfzuchtige en utilitaire activiteit, zelfs van dierlijke activiteit, die naar de behoeften verwijst (en die dus haar doel buiten de activiteit zelf heeft). Het is de reden waarom Marx zegt dat het

dier wel produceert, maar dat het niet *universeel*, dit is, in onafhankelijkheid van zijn behoeften produceert. De mens produceert dus om te produceren — dat is de waarheid van de *vrije activiteit*. Marx is bourgeois en filosofisch gesproken blijft hij traditionalist in zijn conceptie van de arbeid en van de activiteit. Hij is hegeliaan, en doorheen Hegel, is hij aristoteliaan. Hij is een culminatiepunt van de filosofische en culturele geschiedenis van het westen (met Hegel en met Nietzsche). Zijn filosofische positie is die van een filosofie van de *oneindigheid*, van de overstijging en van de transcendentie ter wille van het overstijgen en transcenderen.

1. *De vervreemding*. Men verbeeldt zich haast altijd dat voor Marx de vervreemding erin bestaat dat de kapitalist het produkt van de arbeid steelt. Dat is niet helemaal onjuist. Maar deze diefstal betreft niet de meest fundamentele vervreemding. De oorsprong van de vervreemding moet in het feit gezocht worden dat de arbeid zich in een object verliest dat de behoeften moet bevredigen, behoeften die ons frustreren, die ons aan het object vastbinden, en die ons daardoor afhankelijk maken. Het is deze *Vergegenständlichung*, objectivering, materialisering, die de rode draad is in de periode van de constructie van het produktieapparaat. Zolang als er schaarste is, is de objectivering immers tegelijk vervreemding. De vervreemding bestaat dus sedert de oorsprong van de geschiedenis, niet pas sedert de opkomst van het kapitalisme, en zelfs niet alleen sedert de verdeling van de maatschappij in klassen. Het is omdat de geschiedenis met de ellende aanvangt, met de veralgemeende schaarste, dat er vervreemding is. De geschiedenis is dus de geschiedenis van de poging om tot de overwinning van de schaarste te komen. Ze impliceert noodzakelijkerwijs het onderscheid tussen diegenen die de produktiemiddelen bezitten en de an-

deren, de arbeiders, die niets bezitten. Ze impliceert tegelijk de arbeidsdeling, de splitsing in diegenen die zich aan materiële arbeid overleveren en diegenen die geestelijk bezig zijn. Ze impliceert de warenmaatschappij, de ruil, de produktie van waren. Al deze splitsingen zullen bestaan zolang als de schaarste zal duren. De gehele geschiedenis hangt aan dat feit vast, en ze zal overstegen worden door middel van de realisering van een formidabele ontwikkeling van de produktieve krachten. Dat is de zaak en de taak van het kapitalisme. De vervreemding is fundamenteel het feit dat de mens niet vrij actief vernag te zijn, dat hij voor de bevrediging van de behoeften moet werken, wat van hem een slaaf maakt. Marx zegt niet dat in de niet vervreemde situatie de arbeid zonder object zal zijn, maar het is zeker dat het object slechts voorwendsel, alibi, voorwaarde zal zijn voor de gehele ontwikkeling van alle krachten en eigenschappen van de mens. Ze zullen alle het doel in zichzelf dragen.

2. Met het soortwezen of de *Gattung* staat het niet anders. Het soortwezen is de mens in het algemeen, in zijn universaliteit, dit is, als bewustzijn, als universeel produktief wezen. Het is de mens die zich van zijn concrete, individuele existentie, die zich van zijn behoeftigheid, bevrijdt. Het is de mens die vrij produceert.

3. De mooie formules van de vermenschelijking van de natuur en van de vernatuurlijking van de mens moeten in het licht van het soortwezen en van de vrije activiteit begrepen worden. In feite is de humanisering van de natuur het natuur worden van de mens, zijn naturalisering, zijn reductie tot zijn *vrije activiteit*, die voor Marx zijn wezen is. In feite is de natuur zonder doel en zonder bewustzijn, in de natuur op zich treft men geen doeleinden aan. Het resultaat van de reflectie is daarom: zien om te zien, horen om te horen,

denken om te denken, enz.

4. De verdinglijking en het fetichisme moeten vanuit de *vrije activiteit* begrepen worden. Wat Marx in werkelijkheid betreurt, is dat de mens slachtoffer van de dingen wordt, dat hij bijvoorbeeld wil *hebben*, of bezitten, dat hij daarom in een zekere zin zelf ding wordt, wat Marx de omkering van de relatie tussen de mens en de dingen (de produktiemiddelen) noemt. Men denke aan bijvoorbeeld het zogezegde *Zesde hoofdstuk* van *Het Kapitaal*, aan de paragrafen daarin over de personificatie van het ding en de verdinglijking van de persoon. Het is vooral als hij ze op het kapitalisme toepast dat die mooie formules een passende interpretatie krijgen. Maar voor Marx worden de dingen zelf nooit als onze doeleinden opgevat. De vijandigheid van Marx ten overstaan van de ruil en van de produktie van waren steunt op die conceptie. Wat aangeklaagd wordt, is zonder meer de idee dat de mens op de een of andere manier, of in een of ander aspect van zijn bestaan, *middel* zou zijn, wat van hem een slaaf zou maken, zo vreest Marx.

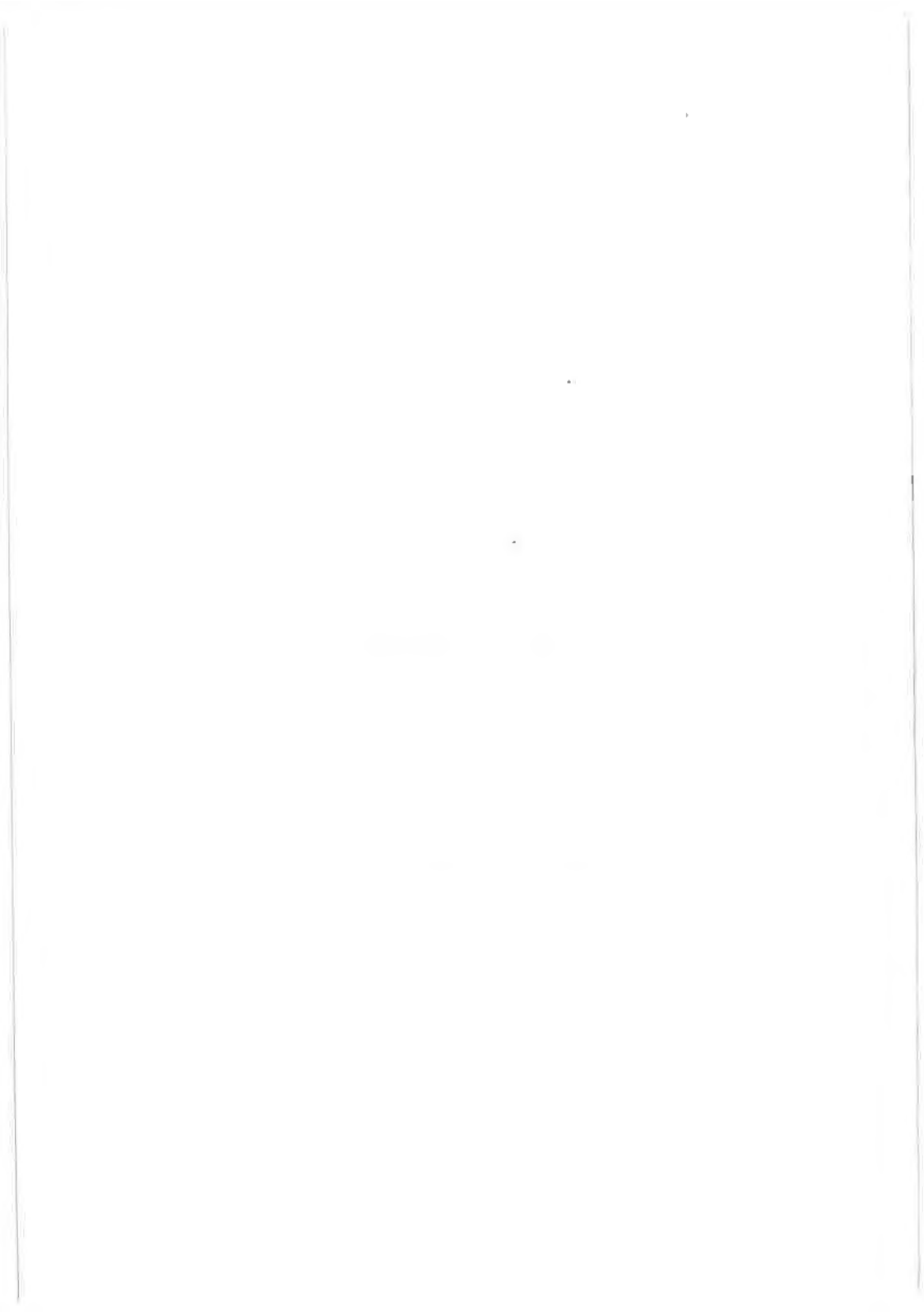
5. De historische ontwikkeling is voor Marx tegelijk goed en slecht.

Ze is goed, voor zover het gaat om een noodzakelijke weg die naar de toekomst van de *vrije activiteit* leidt, en voor zover de *vrije activiteit* zelf (hoewel op een verdraaide manier) tot stand komt. Marx zegt instemmend dat het kapitalisme de behoeften ontwikkelt in de zin van de ontwikkeling van de talrijke eigenschappen en vermogens van de mens. De abstracte en fysiologische arbeid zelf is te verkiezen boven de 'traditionele' arbeid, omdat de mens zich daarin reeds van het object bevrijdt (dat in de traditionele arbeid als het doel functioneert). De warenproduktie heeft eveneens een positieve kant: ze maakt de mens onverschillig voor de con-

crete waren, wat reeds een element van vrijheid is. Tenslotte bevrijdt ook de arbeidsdeling de mens van de particuliere taken; à la limite wordt de mens *vrije activiteit*, hij doet alles, maar zonder enig belang aan een of ander doel te hechten. Het is de socialistische of communistische mens.

Tegelijk is de geschiedenis een slechte zaak, voor zover ze namelijk maar overgang, doorgang, is naar het rijk van de *vrije activiteit*, voor zover dus het rijk van de noodzakelijkheid heerst, en de produktieve krachten nog onvoldoende ontwikkeld zijn.

6. Het probleem van de vervreemding, van de *vrije activiteit*, evenals dit van het *produceren om te produceren*, nodigt uit om naar de bronnen van Marx uit te kijken. Het gaat om de westerse filosofie sedert Plato en Aristoteles. Marx zet de traditie van de *energeia* verder. Hij is de leerling van Hegel. Hegel en Marx kunnen als hoogtepunten van deze geschiedenis beschouwd worden. Ze glorifiëren de oneindigheid, ze willen de mens vergoddelijken, en hiervoor hebben ze theorie en objectief weten nodig, die zelf ook *vrije activiteit* zijn. De impasse waarin deze traditie terecht gekomen is — onze desastreuze mondiale situatie — noopt ons ertoe een verdere stap te zetten: na te denken over een filosofie van de (positieve) eindigheid, van de 'condition humaine' die van nature gebrek is, die zo eindig is dat de mens wel over de relaties tussen doeleinden en middelen moet nadenken, voor dewelke de wereld een ding is dat te maken is, en ter wille waarvan men hoe dan ook moet arbeiden.

In dit essay wordt kritisch nagegaan wat voor Marx het kapitalisme is en worden zijn opvattingen over dit maatschappelijk bestel geconfronteerd met de *zin* die het voor Marx heeft. Wat het kapitalisme ook is, in ieder geval is voor Marx duidelijk dat de *zin* ervan is *de produktieve krachten tot ontwikkeling te brengen*. We distantiëren ons zowel van deze zin als van het belang dat Marx aan de ontwikkeling van de produktiekrachten (*die Produktivkräfte*) hecht. Met dit doel — en om onze afwijzing op Marx zelf te kunnen funderen — maken we het onderscheid tussen een *Marx I* en een *Marx II*. Marx I beschrijft het kapitalisme als *produceren om te produceren*, als doel-middel-verdraaiing. Marx II maakt van dialectiek gebruik om zijn geloof in de kapitalistische ontwikkeling van de produktiekrachten niet te moeten opgeven. Het is belangrijk de beide Marxen uit elkaar te houden. We komen op voor een lezing — die helemaal geen gewelddadige ingreep is — die Marx (I) opvat als diegene die een vernietigende *kritiek* op het kapitalisme als *produktie ter wille van de produktie* uitgesproken heeft.

Willy Coolsaet is verbonden aan de vakgroep wijsbegeerte en moraalwetenschap van de Universiteit van Gent. Hij is lid van de redactie van *Kritiek*. Hij heeft gepubliceerd over Merleau-Ponty, Ivan Illich, Barry Commoner, en anderen. Hij verdedigt een filosofie van de menselijke eindigheid die hij heeft uitgewerkt in zijn boek *Mens en arbeid en onlangs in AUTARKEIA. Rivaliteit en zelfgenoegzaamheid in de Griekse cultuur, Kok Agora/Pelckmans, 1993*.